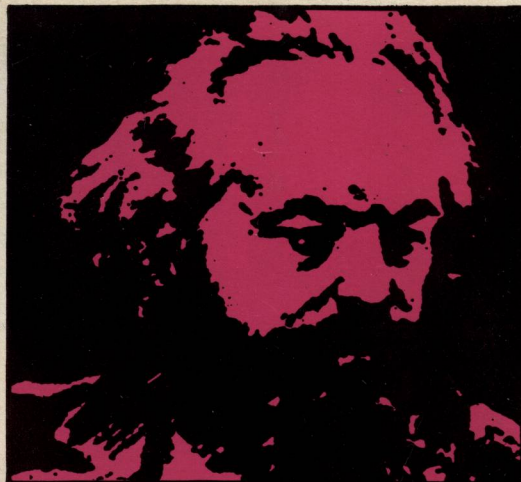

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ή μέθοδος
της πολιτικής οικονομίας

τί είναι και τί δέν είναι
ή ψυχανάλυση

προβλήματα οικονομικής
ιστορίας της τουρκοκρατίας

οικονομικό μοντέλο
της όθωμανικής κοινωνίας

Μιχάλη Παπαγιαννάκη, 'Επιτέλους ή ΕΟΚ... ● Κάρλ Μάρξ, 'Η μέθοδος της Πολιτικής Οικονομίας ● Σπ. Ι. 'Ασδραχά, Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της Τουρκοκρατίας ● Sencer Divitçioğlu, Οικονομικό μοντέλο της 'Οθωμανικής κοινωνίας (ΙΔ' και ΙΕ' αιώνας) ● Γιώργου Κούρια, Τί είναι και τί δέν είναι ή ψυχανάλυση ● Γ. Μ. Σηφάκη, Τζώρτζ Τόμσον: επίτιμος διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής του 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ● 'Αλόη Σιδέρη, Χωρίς έμπάθεια ● Α. Κανταρτζή, Για τούς «τόνους και τά πνεύματα του κακού» του Α. 'Ελεφάντη ● Φούλα Χατζιδάκη, Δέν πρέπει νά γίνονται έπιμέρους βελτιώσεις; ● 'Αννα Φραγκουδάκη, Πέντε βιβλία για προβλήματα της παιδικής ηλικίας ● Εύτύχη Μπισάκη «'Ορίζοντες του κόσμου» του Κώστα 'Αξελου ● Παναγιώτη Χρ. Νούτσου, «Αίώνια παιδιά. Προφητεία για την 'Ελλάδα και τούς 'Ελληνες», του Στέλιου Ράμφου ● 'Επιστολές ● Βιβλία – περιοδικά.

Μηνιαία έπιθεώρηση ● τεύχος 26 ● Μάιος 1979 ● 60 δρχ.

ο πολιτης

Μηνιαία επιθεώρηση, Μάιος 1979, 60 δρχ.

Κέκροπος 2, Αθήνα (Πλάκα), τηλ. 3245332

περιεχόμενα

Μιχάλης Παπαγιαννάκης Έπιτέλους ή ΕΟΚ...	2
Κάρλ Μάρξ Η μέθοδος της Πολιτικής Οικονομίας	6
Σπ. Ι. Ασδραχάς Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της Τουρκοκρατίας	14
Sençer Dıvıtcıođlu Οικονομικό μοντέλο της Όθωμανικής κοινωνίας (ΙΔ' και ΙΕ' αιώνας)	30
Γιώργος Κούριας Τί είναι και τί δέν είναι ή ψυχανάλυση	44
Γ. Μ. Σηφάκης Τζώρτζ Τόμσον: επίτιμος διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης	50
Άλλή Σιδέρη Χωρίς έμπάθεια	56
Α. Κανταρτζής Για τούς «τόνους και τά πνεύματα του κακού» του Α. Έλεφάντη	59
Φούλα Χατζιδάκη Δέν πρέπει νά γίνονται επί μέρους βελτιώσεις;	61
Άννα Φραγκουδάκη Πέντε βιβλία για προβλήματα της παιδικής ηλικίας	65
Εύτυχης Μπισιάκης «Ορίζοντες του κόσμου» του Κώστα Άξελου	65
Παναγιώτης Χρ. Νούτσος «Αιώνιας παιδιά. Προφητεία για την Έλλάδα και τούς Έλληνες» του Στέλιου Ράμφου	70
Έπιστολές	75
Βιβλία - περιοδικά	78

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 300 δρχ., έτήσια 550. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εύρώπης: έξάμηνη 400 δρχ., έτήσια 750. ΗΠΑ-Καναδά (άερ.): έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 900 ■ Για Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνών Έταιρείες: έξάμηνη 500 δρχ. έτήσια 1.000 ■ ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332 ■ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ Ταχυδρ. Θυρίδα Νο 1762, Πλ. Συντάγματος Αθήνα.

Έκδότης, «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.» Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης, ● Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτοκύνταρο ΕΠΕ. Βασ. Άλεξάνδρου 2 Χίλτον, τηλ. 748314 ● Έκτύπωση: Άφοί Χρυσοχού, Στυμφαλίας 8 - Περιστερί, τηλ. 5719937 ● Φωτογραφική έπιμέλεια, Ναπολέων Τζανέτος. ● Διόρθωση: Παντελής Μπουκάλας ● Έξώφυλλο: Γιώργος Χατζημιχάλης.

Δια γυμνου οφθαλμου Δια γυμνου οφθαλμου

Ἐπιτέλους ἢ ΕΟΚ ...

Ἐπιτέλους ἢ ΕΟΚ...

Πάει κι αυτό. Μέ τήν τελετή τοῦ Ζαπτείου στίς 28.5.79 ἔληξε ἡ ἀποφασιστική φάση στή διαδικασία τῆς ἐλληνικῆς ἔνταξης στήν ΕΟΚ. Ἡ εὐρωπαϊκή πολιτική τοῦ Ἑλληνα πρωθυπουργοῦ γνώρισε τήν πρώτη της σημαντική ἐπιτυχία. Ἡ ἐπιχείρηση «διεύρυνση πρὸς Νότον» τῆς ἐπίσημης εὐρωπαϊκῆς ἡγεσίας ἄρχισε νά περνάει στήν πράξη.

Ἡ εὐρωπαϊκή ἀριστερή ἀντιπολίτευση μέ μόνη σημαντική ἐξαίρεση τό ΚΚΓ, χαιρέτι σε τό γεγονός μέ λιγότερη ἢ περισσότερη θερμότητα.

Ἡ ἐλληνική ἀριστερή ἀντιπολίτευση μέ ἐξαίρεση τόν κ. Ἡλία Ἡλιοῦ ἀπουσίασε, δηλώνοντας ἀκόμη μιὰ φορά τήν ἀντίθεσή της στήν ἔνταξη (ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ) ἢ στή μεθόδενσή της (ΚΚΕεσ.). Σαφῆς εἰκόνα σαφούς πολιτικῆς; Ὁχι καί τόσο. Πίσω ἀπό τήν «καθαρότητα» τῶν πράξεων καί παραλείψεων κρύβεται ὄλο καί πιό ἀτεχνα ἡ ἔλλειψη πρωτοβουλίας, ἡ «διπλή γλώσσα» καί ὁ ἀπολιτικός δογματισμός.

Τό ΚΚΕεσ. φερειπτεῖν μᾶς ἔδωσε ἀκόμη ἓνα δείγμα τῶν ἡρωικῶν του προσπαθειῶν νά μὴν ἀποκοπῆ ἀπό τίς πρωτοβουλίες τοῦ ΠΑΣΟΚ, δηλώνοντας πὸς δέν πῆγε στήν τελετή τοῦ Ζαπτείου γιατί δέν τοῦ δόθηκε ἡ δυνατότητα νά δικαιολογήσει τό «ναί» στήν ἔνταξη μετά τήν ὑπογραφή τῶν συμφωνιῶν (Αὐγή 27/5/79), ἐνῶ δέν μπορεῖ νά ὑπῆρξε καμιά ἀμφιβολία γιὰ τό ἀνέφικτο τοῦ αἰτήματος.

Τό ΠΑΣΟΚ φάνηκε πιό συνεπές, ἀγνό καί σκληρό στήν τήρηση τῆς γραμμῆς του. Τίς παραμονές μάλιστα τῆς τελετῆς οἱ ὀργανώσεις του ἔδωσαν ἰδιαίτερη ἔνταση στήν προπαγάνδα του μέ ἀφίσες καί ἄλλα ὅπως π.χ. ἡ προκήρυξη τῆς «Νεολαίας ΠΑΣΟΚ Παντείου» πού σέ ἓνα φραστικό (ἀλλά ἀνορθόγραφο καί κακοφτιαγμένο) παραλήρημα γνωρίζει στόν ἐλληνικό λαό πὸς, ἀνάμεσα π' ἄλλα, ἡ ΕΟΚ «μᾶς μεταφέρει μέσω τῶν πολνεθνικῶν μᾶζικά τήν παρακμή τοῦ δυτικοῦ τρόπου ζωῆς (πορνεία, ναρκωτικά κ.ἄ.) καί τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ ιδεώδους τῆς ἐκμετάλλευσης καί τοῦ γκαγκστερισμοῦ», ἀφοῦ βέβαια προηγουμένως ἔχει καταστρέψει τή γεωργία μας, τό εἰσόδημα, τήν ντόπια βιομηχανία, τίς «μικρομεσαίες ἐπιχειρήσεις καταναλωτικῆς (sic) καί τὰ μικρομάγαζα», τὰ τελευταῖα πρὸς ὄφελος τῶν «μυρριζονίικ» (sic) κλπ.

Ὅπως τήν ἴδια μέρα στήν Αὐγή (27.5.79) ὁ κ. Κ. Σημίτης (τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Γραφείου τοῦ ΠΑΣΟΚ) «νομίζει ὅτι ἡ σωστή ἐκτίμηση τῶν ἐπιπτώσεων τῆς ἔνταξης δέν μπορεῖ νά γίνει ἐν ἐξετάσῃ τὸ ἀποτέλεσμα σέ κάθε κλάδο χωριστά... καί ἀντιπροσθεσοῦμε πλεονεκτήματα καί μειονεκτήματα...», πράγμα πού τοῦ ἐπιτρέπει νά ἀποφύγει τίς ἀνοησίες καί τίς κακοτοπιές ὅπου μέχρι τώρα συνήθως ἀναπόφευκτα ὀδηγοῦσαν οἱ ἀπόπειρες τοῦ κόμματός του γιὰ συγκεκριμένες ἀναλύσεις καί νά ἐπιδοθεῖ σέ γενικολογίες περὶ περιφερειακοῦ χαρακτήρα τῆς Ἑλλάδας καί συγκέντρωσης κεφαλαίου στήν ΕΟΚ πού ἔρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἐκεῖ «ἰσχύει τό σύστημα τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς» (sic ξανά). Πάει δηλαδή κιόλας, καί χωρὶς αὐτοκριτική φυσικά, ὅλη ἡ φιλολογία περὶ καταστροφῶν, γενικῶν μὲν ἀλλὰ ἐξειδικευμένων καί κατὰ τομεῖς.

Ὅμως δύο μέρες πρὶν, ἄλλο ἐξέχον μέλος τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἡ βουλευτὴς

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

κ. Μελίνα Μερκούρη, έδινε στην Εύρώπη και μάλιστα στην ΕΟΚ μιá άλλη άκόμα έκδοχή των άποψεων του ΠΑΣΟΚ για τá εκεί συμβάντα. Στην περίλαμπρη λαϊκή γιορτή που όργάνωσαν στο Παρίσι δεκατέσσερα σοσιαλιστικά και σισταλδημοκρατικά (ναί, ναί) κόμματα, στα πλαίσια της προεκλογικής τους έκστρατείας για τó ευρωπαϊκό κοινοβούλιο, ή Μελίνα μας ήταν τó κυρίαρχο πρόσωπο της βραδιάς (25 Μαΐου 1979). Σύμφωνα με τó ρεπορτάζ της εφημερίδας Λέ Μόντ (27-28.5.79) ή Μελίνα άνοιξε την εκδήλωση χαιρετίζοντας «τόν μεγάλο γιορτασμό της άνοιξης της σοσιαλιστικής Εύρώπης» (δικά της λόγια) και τήν έκλεισε άπαγγέλοντας τή «Διεθνή» τήν όποια επανέλαβαν στη συνέχεια τραγουδώντας τó πλήθος και οί σοσιαλιστές ήγέτες «όπλισμένοι με τριαντάφυλλα». Κι επειδή οί βουλευτές του ΠΑΣΟΚ έλέγχονται στίς δημόσιες πολιτικές τους εκδηλώσεις από τόν ειδικό τομέα του κόμματος, είναι νά αναρωτιέται κανείς πώς όλα τούτα συμβιβάζονται: οί άναρθρες μέχρι και ρατσιστικές κραυγές της βάσης, οί λεπτές και φινετσάτες παλινωδίες της κορυφής και οί παλαιότερες όριστικές καταδίδες των ξεπουλημένων σοσιαλιστών και σοσιαλδημοκρατών, καθώς και των συμβιβασμένων κομμουνιστών της Εύρώπης από τά σεπτά χείλη της ύψιστης ήγεσίας με τίς διεθμιστικές εμφανίσεις της Μελίνας και τίς διαφορετικές πολιτικές εκτιμήσεις που συνεπάγονται (δυνατότητες του σοσιαλισμού στην ΕΟΚ και μάλιστα από εκλογές προς διεθνικό όργανο; και μάλιστα όργανο των μονοπωλίων όπως τó έχει χαρακτηρίσει ό «Ριζοσπάστης»;))

Και άν δέν συμβιβάζονται όλα αυτά είναι ύπερβολικό νά μιλήσει κανείς για «διπλή» (ή και τριπλή και τετραπλή) γλώσσα, μιá για όσους μπορούν νά ξέρουν ή για τούς «Εύρωπαίους» και μιá για τούς ιθαγενείς;

Τό ΚΚΕ βέβαια τέτοιες χοντρές άδεξιότητες δέν κάνει. Ή άπουσία του από τó Ζάππειο ήταν εύλογη. Τί κάνουν οί σοσιαλιστές στην Εύρώπη του είναι άδιάφορο, ή μάλλον επιβεβαιώνει τήν άποψη που άνεκαθεν είχε γι' αυτούς από τά χρόνια του '30 κιάλας κι άκόμα πριν. Τί κάνουν οί κομμουνιστές στην ΕΟΚ (ό λαλίστατος Ζώρζ Μαρσαί ούτε σάν ιδέα δέν συζητάει τήν έξοδο της Γαλλίας από τήν Κοινότητα, όσο για τίς ευρωπαϊκές εκλογές κάλεσε στην προεκλογική συγκέντρωση της Μασσαλίας τόν Μπερλίνγκουερ νά μιλήσει, ό δέ τελευταίος δέν είναι μόνο ύπέρ της ΕΟΚ και της παραπέρα ολοκλήρωσής της, ύπέρ των ευρωπαϊκών εκλογών και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου αλλά και ύπέρ της παραμονής της Ίταλίας στο ΝΑΤΟ, και με τί επιχειρήματα!) του είναι επίσης άδιάφορο: αυτοί είναι στην ΕΟΚ, έμεις είμαστε έξω (έπιχείρημα ως τά χτές...) Τί κάνει τó ΚΚ Ίσπανίας που είναι απέξω; Έδω χαμόγελο με σημασία στο κοινό χωρίς άλλα σχόλια, και λασπολογία στα παρασκήνια. Οί σοβιετικοί και λοιποί άνατολικοί έγκαταλείπουν σιγά σιγά αλλά καθαρά τήν θεωρία της ΕΟΚ - παράρτημα των ΗΠΑ; Άόριστη χειρονομία και άλλαγή κουβέντας. Προοπτικές της Ελλάδας προς τήν ΚΟΜΕΚΟΝ; Έδω ίερή άγανάκτηση. Και εύχολόγια περι ούδετερότητας και «ισότιμης συνεργασίας με δλους». Μά αυτό είναι ό στόχος και δέν λέει τίποτε ως προς τά μέσα για τήν επίτευξή του; Κύριε, είστε άπολογητής της «ύποτέλειας» (στο σχετικό

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

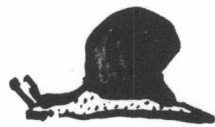
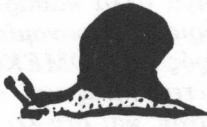
ἀνέκδοτο ὁ σοβιετικὸς ξεναγὸς ἀπαντᾷ στὸν περιέργο ἀμερικανὸ του-
ρίστα: καὶ σεῖς πού σφάζετε τοὺς μαύρους;)

Μ' αὐτὰ καὶ μέ ἄλλα ὄλο καὶ κάποιους ψήφους θὰ μαζέψει, ἰδίως,
τώρα πού τό ΠΑΣΟΚ προβληματίζεται ὡς φαίνεται ἂν θὰ συνεχίσει
τὴν «ἀριστερῆ» πλειοδοσία μαζί του. Ἀλλά οὔτε τό ἓνα οὔτε τό ἄλλο
κόμμα τῆς ἐλληνικῆς ἀριστερᾶς δέν ἀνοίγουν μέ τὰ παραπάνω καμώ-
ματα συγκεκριμένες δυνατότητες γιά ἄσκηση συγκεκριμένης ἀριστερῆς
πολιτικῆς πού νά βάζει στόχους καὶ νά πετυχαίνει ἀλλαγές μέσα στή
συγκεκριμένη ἐλληνική πορεία στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο.

Ἡ θεωρητική καὶ τακτική τους γύμνια γύρω ἀπὸ τὰ παραπάνω θέ-
ματα ὄλο καὶ λιγότερο κρύβεται ἀπὸ τίς πρωτόλειες, «μαρξιστικοῦ»
χρωματισμοῦ, ἀναλύσεις τους καὶ ἀπὸ τίς φιλότιμες προσπάθειες τοῦ
μέγιστου τμήματος τοῦ ἀντιπολιτευτικοῦ τύπου νά καλύπτει τίς ἀσυ-
νηθησιμὲς καὶ τίς παλινωδίες τους. Ἄν κανεὶς πάρει στὰ σοβαρὰ τίς
καθημερινές θέσεις τους, θετικά ἀπὸ αὐτὰ πού λένε καὶ ἀρνητικά ἀπὸ
αὐτὰ πού δέν λένε ἢ ἀπὸ τὰ ἀντίθετα τῶν ὄσων ἀρνοῦνται, ξεπερνάει
γρήγορα μιὰ ἀρχική εὐθυμία γιά νά φτάσει γρήγορα στὴν ἐκπληξη καὶ
μετὰ στὴν ὀργή. Γιατί ἀνοικοδομεῖται μπροστά στὰ μάτια του μιὰ
ἄλλη, πέρα ἀπὸ τίς γενικότητες, «θεωρία» τοῦ κόσμου, τοῦ τόπου καὶ
τῆς πορείας τους. Θεωρία τοῦ ἀπομονωτισμοῦ καὶ τῆς ξενοφοβίας, τῆς
ἀκινήσιας καὶ τῆς προγονολατρίας, τοῦ προστατευτικοῦ καὶ τοῦ
ἄκρατου καὶ ἄκριτου κρατισμοῦ, τοῦ καλογερισμοῦ καὶ τῆς ἀνταρχι-
κότητας, τοῦ πτωχοπροδορισμοῦ καὶ τοῦ παλικαρισμοῦ, ὄλα μαζί
ἀνάκατα καὶ συγκεχυμένα, ἀλλά καὶ μέ μιὰ δικιά τους ἐσωτερική λο-
γική πού φοβίζει μέ τὴν ἀσυλία πού διεκδικεῖ καὶ πού νομίζει ὅτι δι-
καιωματικά τῆς ἀνήκει.

«Μπαίνουμε πιά στὴν ΕΟΚ, τώρα τί μᾶς περιμένει;» κλαυθμηρίζουν
τά ΝΕΑ (28.5.79). Μά ἴσως ἡ κατάργηση, ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ ἀπὸ
τὴν ἐξέλιξή τους, τῆς ὁποιαδήποτε τέτοιας ἀσυλίας. Ἰδίως ἂν μέ τὴν
εὐκαιρία καὶ τὴν πρόκληση τῆς ἔνταξης ἢ ὀργανωμένη καὶ ἀνοργάνωτη
ἀνανεωτική ἀριστερὰ μπορέσει νά ἀνασυντάξει τίς συνιστώσες τῆς καὶ
πάρει ἐπιτέλους τό λόγο γιά νά φωνάξει πῶς «ὁ βασιλιάς εἶναι γυ-
μνός». Τό ἔκανε κάποτε ἓνα παιδάκι καὶ ἔγινε ἱστορία.

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

Το κείμενο πού μεταφράζουμε ἐδῶ εἶναι τὸ τρίτο ἀπὸ τὰ τέσσερα κεφάλαια τῆς Εἰσαγωγῆς (Einleitung) στὰ Grundrisse (Βάσεις τῆς Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας). Γράφτηκε στὰ 1857 – χωρὶς ὅμως νὰ ὀλοκληρωθεῖ – στὸ Λονδίνο. Δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ γερμανικά τὸ 1903 μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Karl Kautsky, στὸ περιοδικό Die Neue Zeit, Bd. 1, τεύχη 23 - 25. Μιά δεύτερη ἔκδοση, διορθωμένη μὲ βάση τὸ χειρόγραφο τοῦ Μάρξ, ἔγινε μὲ τὴν δημοσίευση τῶν Grundrisse (Μόσχα, 1939 - 1941). Ἀνατύπωσή της εἶναι ἡ ἔκδοση Dietz (Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie, Ἀνατολικὸ Βερολίνο, 1953). Μιά νέα ἔκδοση μὲ μικρὲς διορθώσεις παρουσιάστηκε στὸ Karl Marx: Werke, τόμος 5 (Kleinere Ökonomische Schriften), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1964 (6' ἔκδοση 1975), σελ. 818 - 829.

Ἀγγλικές μεταφράσεις

Ἀπ' αὐτὲς συμβουλευτήκαμε τὶς ἐξῆς: 1. David McLellan (ed.): Marx's Grundrisse, London, 1971. 2. Karl Marx: Grundrisse, μετάφραση καὶ εἰσαγωγή Martin Nicolaus, Penguin Books, Harmondsworth, 1973. 3. Terrell Carver: Karl Marx: Texts on Method, Blackwell, 1975. Καλύτερη εἶναι ἡ τρίτη μετάφραση πού μένει πιὸ κοντὰ στὸ πρωτότυπο καὶ περιέχει εἰσαγωγή, βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση καὶ ἐκτενῆ σχόλια γιὰ τὸ κείμενο πού ἐπιμένουν στὴν κατάδειξη τῆς σχέσης τοῦ Μάρξ μὲ τὸν Χέγκελ (ἰδιαίτερα μὲ τὸ ἔργο τοῦ τελευταίου Ἐπιστήμη τῆς Λογικῆς). Ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο, καλύτερη εἶναι ἡ μετάφραση τοῦ M. Nicolaus.

Ἡ μέθοδος τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας

τοῦ Κάρλ Μάρξ

μετάφραση καὶ ἐπιμέλεια: Βασίλης Κάλφας – Ζήσης Σαρίκας

Ὅταν ἐξετάζουμε μιά ὀρισμένη χώρα ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἀρχίζουμε ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ τῆς, ἀπὸ τὴ διαίρεσή¹ του σὲ τάξεις, [ἀπὸ τὴν κατανομή του]¹ στὶς πόλεις, στὴν ὑπαιθρο καὶ στὰ παράλια, τοὺς διάφορους κλάδους παραγωγῆς, τὴν εἰσαγωγή καὶ ἐξαγωγή, τὴν ἐτήσια παραγωγή καὶ κατανάλωση, τὶς τιμές τῶν ἐμπορευμάτων κ.λπ.

Φαίνεται σωστὸ ν' ἀρχίζουμε μὲ τὸ πραγματικὸ καὶ συγκεκριμένο, μὲ τὶς πραγματικὲς προϋποθέσεις· ἔτσι στὴν [πολιτικὴ] οἰκονομία π.χ. [φαίνεται σωστὸ ν' ἀρχίζουμε] μὲ τὸν πληθυσμὸ,² πού εἶναι ἡ βάση καὶ τὸ ὑποκείμενο ὀλόκληρου τοῦ κοινωνικοῦ ἔργου τῆς παραγωγῆς. Ἄν ὅμως ἐξετάσουμε τὰ πράγματα ἀπὸ πιὸ κοντὰ, βλέπουμε πὼς αὐτὸ

εἶναι λάθος. Ὁ πληθυσμὸς εἶναι μιά ἀφαίρεση, ἂν παραβλέψω λ.χ. τὶς τάξεις πού τὸν ἀποτελοῦν. Οἱ τάξεις αὐτὲς πάλι εἶναι λέξη χωρὶς νόημα, ἂν ἀγνοήσω τὰ στοιχεῖα στὰ ὁποῖα στηρίζονται, π.χ. μισθωτὴ ἐργασία, κεφάλαιο κ.λπ. Αὐτὰ [τὰ τελευταῖα] προϋποθέτουν ἀνταλλαγὴ, καταμερισμὸ ἐργασίας, τιμές κ.λπ. Γιὰ παράδειγμα, τὸ κεφάλαιο δέν εἶναι τίποτε χωρὶς τὴ μισθωτὴ ἐργασία, χωρὶς τὴν ἀξία, τὸ χρῆμα, τὴν τιμὴ κ.λπ. Ἄν λοιπὸν ἀρχίζαμε μὲ τὸν πληθυσμὸ θά εἶχα μιά χαοτικὴ παράσταση³ τοῦ ὅλου καὶ μ' ἓναν ἀκριβέστερο καθορισμὸ, θά ἔφταναν ἀναλυτικὰ σ' ὄλο καὶ πιὸ ἀπλὲς ἐννοιες· ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο, ὅπως τὸ ἔχω συλλάβει, θά περνοῦσα σ' ὄλο καὶ πιὸ λεπτές ἀφαιρέσεις, ὥσπου θά ἔφταναν

στοὺς πιὸ ἀπλοὺς καθορισμούς. Ξεκινώντας ἀπὸ δῶ, θά 'πρεπε νὰ ξανακάνω ἀνάποδα τὸ δρόμο, ὥσπου νὰ καταλήξω καὶ πάλι στὸν πληθυσμὸ· αὐτὴ τὴ φορὰ ὅμως δέν θά εἶχα μιά χαοτικὴ παράσταση ἑνὸς ὅλου [δηλαδή τοῦ πληθυσμοῦ], ἀλλὰ μιά πλούσια ὀλότητα ἀπὸ πολλοὺς καθορισμούς καὶ σχέσεις. Ὁ πρῶτος δρόμος εἶναι αὐτὸς πού ἀκολούθησε ἱστορικά ἢ [πολιτικὴ] οἰκονομία μόλις γεννήθηκε. Π.χ. οἱ οἰκονομολόγοι τοῦ 17ου αἰῶνα⁴ ἀρχίζουν πάντοτε ἀπὸ τὸ ζωντανὸ ὄλο, τὸν πληθυσμὸ, τὸ ἔθνος, τὸ κράτος, περισσότερα κράτη κ.λπ. Καταλήγουν πάντα ὅμως ἀνακαλύπτοντας μὲ τὴν ἀνάλυση μερικὲς καθοριστικὲς, ἀφηρημένες, γενικὲς σχέσεις, ὅπως εἶναι ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας,

Γαλλικές μεταφράσεις

1. Karl Marx: Contribution à la critique de l' économie politique, μετάφραση M. Husson καί G. Badia, Éditions Sociales, Paris, 1957. 2. Marx: Contribution a la critique de l' économie politique, Editions du Progrès, Moscou, 1975 (μεταφραστής δέν αναφέρεται). 3. Marx: «Grundrisse». Fondements de la critique de l' économie politique, μετάφραση R. Dangeville, Éditions Anthropos, Paris, 1968. Οί μεταφράσεις αυτές δέν αποφεύγουν μερικά σοβαρά λάθη. Καλύτερες πάντως οί δύο πρώτες.

Έλληνικές μεταφράσεις

1. Κάρολ Μάρξ: Ο άνθρωπος στην εργασία καί στή συνεργασία (έπιλογή από τά Grundrisse), μετάφραση Σ. Καμπουρίδης, έκδόσεις Άναγνωστίδη. 2. Κάρολ Μάρξ: Κριτική τής πολιτικής οικονομίας, μετάφραση Πουλιόπουλου, Νέοι Στόχοι. Οί μεταφράσεις αυτές ξεφεύγουν τελείως από τό πρωτότυπο. Η δική μας μετάφραση έγινε μέ βάση τήν τελευταία γερμανική έκδοση τής Wissenschaftliche Buchgesellschaft (1975). Θά πρέπει νά σημειωθεί ότι τό κείμενο του Μάρξ – κείμενο πού, εξάλλου, δέν ολοκληρώθηκε – είναι στρυφνό καί μή μορφοποιημένο. Προτιμήσαμε νά ακολουθήσουμε πιστά τό κείμενο, νά παρακολουθήσουμε δηλαδή τίς έκφραστικές ατέλειές του αλλά ταυτόχρονα νά περισώσουμε τό ύφος του. Τέλος, δ,τι υπάρχει σέ άγκύλες είναι δική μας προσθήκη καί έγινε γιά νά βοηθήσει στην κατανόηση του κειμένου σ' όσα σημεία κρίθηκε απαραίτητο.

τό χρήμα, ή αξία κ.τ.λ. Άπό τή στιγμή πού αυτά τά μεμονωμένα στοιχεία⁵ έγιναν λίγο ή πολύ πάγια καί άφηρημένα, άρχισαν νά σχηματίζονται τά οικονομικά συστήματα, πού ξεκινώντας από τό άπλό [στοιχείο] όπως εργασία, καταμερισμός εργασίας, ανάγκη, ανταλλακτική αξία, ύψώνονται ως τό κράτος, τήν ανταλλαγή ανάμεσα στά έθνη καί τήν παγκόσμια άγορά.⁶ Είναι φανερό πώς αυτή ή τελευταία μέθοδος είναι ή έπιστημονικά σωστή. Τό συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο γιατί είναι ή σύνθεση⁷ πολλών καθορισμών, άρα ένότητα τής ποικιλίας. Γι' αυτό τό συγκεκριμένο παρουσιάζεται στή σκέψη ως διαδικασία σύνθεσης, ως αποτέλεσμα, όχι ως άφετηρία, παρ' όλο πού αυτό είναι ή άληθινή άφετηρία καί,

κατά συνέπεια, είναι επίσης η άφετηρία τής άμεσης αντίληψης καί τής παράστασης.⁸ Μέ τόν πρώτο δρόμο [τής εξέτασης] μιά πλήρης παράσταση άνάγεται⁹ σ' έναν άφηρημένο καθορισμό· μέ τό δεύτερο δρόμο, οί άφηρημένοι καθορισμοί οδηγούν, μέσω τής σκέψης, στην άναπαραγωγή του συγκεκριμένου. Γι' αυτό ο Χέγκελ έπεσε στην πλάνη νά θεωρεί τό πραγματικό ως αποτέλεσμα τής σκέψης, ή όποία συντίθεται από μόνη της, έμβαθύνεται από μόνη της καί από μόνη της τίθεται σέ κίνηση, ενώ ή μέθοδος [ή όποία επιτρέπει] νά άνυψωθούμε από τό άφηρημένο στό συγκεκριμένο δέν είναι γιά τή σκέψη παρά ο τρόπος [μέ τόν όποιον αυτή] ιδιοποιείται¹⁰ τό συγκεκριμένο καί τό άναπαράγει ως νοητικό

συγκεκριμένο¹¹ [μέ τή μορφή νοητικού συγκεκριμένου]. Άλλά δέν βρίσκεται καθόλου εδώ ή διαδικασία γένεσης του ίδιου του συγκεκριμένου. Η πιο άπλή οικονομική κατηγορία, π.χ. ή ανταλλακτική αξία, προϋποθέτει τόν πληθυσμό, πληθυσμό πού παράγει σέ καθορισμένες συνθήκες· επίσης [προϋποθέτει] όρισμένο είδος οίκογένειας ή κοινότητας ή μορφή Κράτους κ.λ.π. Αυτή [ή ανταλλακτική αξία] δέν μπορεί νά ύπάρχει άλλιώς παρά ως άφηρημένη, μονόπλευρη σχέση ενός ήδη δοσμένου, συγκεκριμένου, ζωντανού δλου. Άντίθετα, [ή ανταλλακτική αξία] ως κατηγορία, έχει προκατακλυσμαία ύπαρξη. Έπομένως γιά τή συνείδηση – καί ή φιλοσοφική συνείδηση είναι έτσι όρισμένη – πού γι' αυτήν ή έννοιο-

λογική σκέψη είναι ο πραγματικός άνθρωπος και, επομένως, ο κόσμος όπως τον συλλαμβάνει ή σκέψη, είναι σαν τέτοιος ή μόνη πραγματικότητα - [για τή συνείδηση] λοιπόν, ή κίνηση των κατηγοριών παρουσιάζεται ως το πραγματικό έργο της παραγωγής - πού δυστυχώς μόνο μία ώθηση δέχεται απ' έξω - το αποτέλεσμα της οποίας είναι ο κόσμος· κι αυτό - αλλά κι αυτό είναι πάλι μία ταυτολογία - είναι σωστό στο μέτρο πού η συγκεκριμένη ολότητα ως ολότητα της σκέψης ως ένα συγκεκριμένο - της - σκέψης είναι στην πραγματικότητα ένα προϊόν της σκέψης, της νόησης¹² δέν είναι αντίθετα καθόλου προϊόν της έννοιας ή οποια αυτο-δημιουργείται και νοεί έξω ή

πάνω από τήν άμεση αντίληψη και τήν παράσταση, αλλά ή κατεργασία από τήν άμεση αντίληψη και [τήν] παράσταση σε έννοιες. Τό όλο, όπως παρουσιάζεται μέσα στον έγκεφαλο ως όλο - της - σκέψης, είναι ένα προϊόν του έγκεφάλου πού σκέπτεται, πού ιδιοποιείται τον κόσμο με τό μοναδικό δυνατό τρόπο, μ' ένα τρόπο πού είναι διαφορετικός από τήν καλλιτεχνική, θρησκευτική και πρακτικονοητική ιδιοποίηση αυτού του κόσμου.¹³ Τό πραγματικό ύποκειμενο παραμένει και μετά όπως και πριν, στην αυτόνομη ύπαρξη του· όσο καιρό βέβαια τό μυαλό δρά μόνο άφηρημένα, μόνο θεωρητικά. Έπομένως, και στη θεωρητική μέθοδο πρέπει τό ύποκειμενο, ή κοινωνία, να γεννιέται στο μυαλό ως προϋπόθεση [κάθε] παράστασης.

Αλλά οι άπλές κατηγορίες δέν έχουν κι αυτές μία ανεξάρτητη, ιστορική ή φυσική ύπαρξη πριν από τις πιο συγκεκριμένες; ça dépend¹⁴ (έξαρτάται). Λ.χ. ο Χέγκελ σωστά αρχίζει τή φιλοσοφία του Δικαίου με τήν κατοχή, επειδή αυτή είναι ή άπλούστερη νομική σχέση του ύποκειμένου. Αλλά κατοχή δέν υπάρχει πριν από τήν οικογένεια ή πριν από τις σχέσεις κυρίων και δούλων, πού είναι σχέσεις άκόμη πιο συγκεκριμένες. Όμως θά ήταν άληθινό να πούμε ότι υπάρχουν οικογένειες [και] σύνολα φυλών πού άκόμη μόνο κατέχουν, αλλά δέν έχουν ιδιοκτησία. Σε σχέση με τήν ιδιοκτησία, ή άπλούστερη κατηγορία [ή κατοχή] παρουσιάζεται λοιπόν ως σχέση άπλών οικογενειακών ή φυλετικών συνεταιρισμών. Στην άνωτερη κοινωνία, [ή κατοχή] παρουσιάζεται ως ή πιο άπλή σχέση ενός άναπτυγμένου οργανισμού [δηλ. ή άστική κοινωνία]. Αλλά πάντοτε προϋποτίθεται τό συγκεκριμένο υπόστρωμα, του οποίου σχέση είναι ή κατοχή. Μπορούμε να φανταστούμε πώς ένας μεμονωμένος άγριος κατέχει. Τότε όμως ή κατοχή δέν είναι μία σχέση δικαίου. Δέν είναι σωστό πώς ή κατοχή άναπτύσσεται ιστορικά προς τήν οικογένεια. Αντίθετα [ή κατοχή] υπαινίσσεται πάντοτε αυτή «τήν πιο συγκεκριμένη νομική κατηγορία» [τήν οικογένεια]. Όστόσο, παραμένει πάντα σωστό ότι οι άπλές κατηγορίες [π.χ. ή κατοχή]

είναι έκφραση σχέσεων στις οποίες τό μή έξελιγμένο συγκεκριμένο [π.χ. ο οικογενειακός ή φυλετικός συνεταιρισμός] θά μπορούσε να έχει πραγματοποιηθεί, χωρίς να έχει τεθεί ή πιο πολύπλευρη εκείνη σχέση πού εκφράζεται νοητικά στην πιο συγκεκριμένη κατηγορία [π.χ. ή ιδιοκτησία]. ενώ τό άναπτυγμένο συγκεκριμένο [ή άστική κοινωνία] διατηρεί τήν ίδια αυτή κατηγορία [τήν κατοχή] ως μία ύποβαθμισμένη [δευτερεύουσα] σχέση. Τό χρέμα μπορεί να υπάρξει και ύπηρεξε ιστορικά πριν υπάρξει κεφάλαιο, πριν υπάρξουν τράπεζες, πριν υπάρξει μισθωτή εργασία κ.λπ. Απ' αυτή τήν άποψη, μπορούμε να πούμε ότι μία πιο άπλή κατηγορία [τό χρέμα] μπορεί να εκφράζει κυρίαρχες σχέσεις ενός μή άναπτυγμένου όλου [μιάς προ-αστικής κοινωνίας] ή δευτερεύουσες σχέσεις ενός άναπτυγμένου όλου [άστική κοινωνία], οι οποίες είχαν ήδη ιστορική ύπαρξη πριν αυτό τό όλο [ή κοινωνία] άναπτυχθεί προς τήν κατεύθυνση πού βρίσκει τήν έκφρασή της σε μία πιο συγκεκριμένη κατηγορία [κεφάλαιο, μισθωτή εργασία κ.λπ.]. Μ' αυτή τήν έννοια, ή πορεία της άφηρημένης σκέψης, ή οποια άνυψώνεται από τό άπλούστερο στο πολύπλοκο,¹⁵ άντιστοιχεί στην πραγματική ιστορική διαδικασία.

Έξάλλου, μπορούμε να πούμε πώς υπάρχουν πολυ άναπτυγμένες αλλά ιστορικά άνώριμες μορφές κοινωνίας όπου σημειώνονται οι άνώτερες μορφές της οικονομίας, π.χ. συνεργασία, άναπτυγμένος καταμερισμός εργασίας κ.λπ., χωρίς να υπάρχει κανένα είδος χρήματος, τό Περού¹⁶ π.χ. Στις σλαβικές κοινότητες επίσης, τό χρέμα και ή ανταλλαγή πού τό ρυθμίζει δέν παρουσιάζονται καθόλου ή σχεδόν καθόλου στο έσωτερικό της μεμονωμένης κοινότητας, αλλά παρουσιάζονται στα σύνορά τους, στην συναλλαγή [τους] με άλλες [κοινότητες]. Είναι γενικά λάθος να τοποθετούμε τήν ανταλλαγή στο μέσο της κοινότητας θεωρώντας την ως τό αρχικό συστατικό στοιχείο. Στην αρχή παρουσιάζεται μάλλον στις σχέσεις των διαφόρων κοινοτήτων μεταξύ τους, παρά στα μέλη μιάς και της ίδιας κοινότητας. Έκτός τούτου: άν και τό χρέμα

1. Γερμ. Verteilung.

2. Πιθανόν να αναφέρεται στο έργο του J. Stuart: *Inquiry into the principles of Political Oeconomy*, London, 1767.

3. Γερμ. Vorstellung.

4. Αναφέρεται στο έργο του W. Petty: *Political Arithmetic*, 1690 ή του Boisguillbert: *Détail de France*, 1695.

5. Γερμ. einzelnen Momente.

6. Αναφέρεται στα έργα των J. Mill: *Elements of Political Economy*, London, 1826 και J. Stuart Mill: *Principles of Political Economy*, London, 1848 (σχετικά με τήν εργασία), στο έργο του Adam Smith: *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, London, 1776 (σχετικά με τον καταμερισμό της εργασίας), στο έργο του J. B. Say: *Treatise on Political Economy*, άγγλική μετάφραση, London, 1821 (σχετικά με τήν άνάγκη) και στο έργο του D. Ricardo: *The Principles of Political Economy and Taxation*, London, 1821 (σχετικά με τήν ανταλλακτική αξία).

από πολύ νωρίς και από όλες τις πλευρές παίζει ένα κάποιο ρόλο, ως κυρίαρχο στοιχείο αποδίδεται μόνο σ' εκείνα τα έθνη της αρχαιότητας, που καθορίζονται μονόπλευρα, στα έμπορικά έθνη. Ακόμη και στις πιο εξελιγμένες κοινωνίες της αρχαιότητας, τους Έλληνες και στους Ρωμαίους, η πλήρης ανάπτυξη του χρήματος, που προϋποτίθεται στην σύγχρονη αστική κοινωνία, φαίνεται μόνο στην περίοδο της αποσύνθεσής τους. Αυτή λοιπόν ή τόσο απλή κατηγορία δεν παρουσιάζεται ιστορικά σ' όλη της την ένταση όπως παρουσιάζεται στα πιο αναπτυγμένα κράτη της κοινωνίας. Ουδέποτε διατρέχει¹⁷ όλες τις οικονομικές σχέσεις. Π.χ. στη ρωμαϊκή αυ-

τοκρατορία, (όταν βρισκόταν) στη μεγαλύτερη της ανάπτυξη, βάση εξακολουθούσε να είναι ο φόρος σέ είδος και τα δασύματα σέ είδος. Η μορφή του χρήματος¹⁸ [μέ την] κύρια [έννοια του δρου] είχε αναπτυχθεί πλήρως μόνο στο στρατό. Ποτέ δεν είχε επίδραση στο σύνολο της εργασίας. Έτσι, μ' όλο που ή πιο απλή κατηγορία [τό χρήμα] μπόρεσε ιστορικά να υπάρξει πριν από την πιο συγκεκριμένη [π.χ. τό κεφάλαιο], αυτή [τό χρήμα] μπορεί να ανήκει στην πλήρη, περιεκτική και έντατική ανάπτυξη της σέ πιο σύνθετες μορφές κοινωνίας [π.χ. ή αστική κοινωνία], ενώ [από την άλλη μεριά] ή πιο συγκεκριμένη κατηγορία [ή συνεργασία] ήταν πλήρως αναπτυγμένη μέσα. σέ μία λιγότερο αναπτυγμένη μορφή κοινωνίας [π.χ. τό Περού].

Η εργασία είναι¹⁹ μία έντελώς απλή κατηγορία. Επίσης, ή παράσταση της εργασίας σ' αυτήν την καθολικότητα - σαν εργασία γενικά - είναι αρχαιότατη. Ωστόσο, όταν την έννοούμε από οικονομική άποψη σ' αυτή την απλότητα, ή «εργασία» είναι μία τόσο σύγχρονη κατηγορία, όπως και οι σχέσεις που παράγουν αυτή την απλή άφαρση. Τό νομισματικό σύστημα, π.χ., τοποθετεί ακόμη τον πλούτο ολότελα αντικειμενικά, σαν πράγμα έξω απ' αυτό, μέσα στό χρήμα. Απέναντι σ' αυτήν την άποψη, σημειώθηκε μεγάλη πρόοδος, όταν τό χειροτεχνικό ή εμπορικό σύστημα [μετέθεσε την πηγή του πλούτου από τό αντικείμενο στην υποκειμενική δραστηριότητα - την εμπορική και χειροτεχνική εργασία - θεωρούσε όμως πάντοτε αυτήν την ίδια τή δραστηριότητα μόνο μέ την περιορισμένη μορφή [μιας δραστηριότητας] που παράγει χρήμα. Απέναντι σ' αυτό τό σύστημα, τάσσεται τό φυσιοκρατικό [σύστημα] που θέτει μία καθορισμένη μορφή της εργασίας - τή γεωργία - ως τή μορφή που παράγει πλούτο και δεν θέτει πια τό ίδιο τό αντικείμενο κάτω από τή μεταμφίσηση του χρήματος, αλλά ως προϊόν γενικά, ως καθολικό αποτέλεσμα της εργασίας. Τό προϊόν όμως αυτό παραμένει σύμφωνα μέ τόν περιορισμένο χαρακτήρα της δραστηριότητας, ως ένα προϊόν καθοριζόμενο από τή φύση - προϊόν της γεωργίας, προϊόν της

ΕΝΑ ΣΧΟΛΙΟ

Η Εισαγωγή του 1857 (ιδιαίτερα τό κεφάλαιο που μεταφράσαμε εδώ) είναι ένα από τά πιο σημαντικά και συζητημένα κείμενα του Μάρξ. Αποσπάσματά της βρίσκονται συχνότατα ως παραπομπές σέ κείμενα της μαρξιστικής φιλολογίας, κείμενα που πολλές φορές δεν αποτελούν παρά ένα έτερογενές ή και άνόμοιο συνονθύλευμα. Οι «άπομονωμένες» παραπομπές μπορούν έτσι να χρησιμοποιούνται είτε σέ μη θεμιτές συνδέσεις, είτε να επιδέχονται τραγελαφικές ερμηνείες. Υπάρχουν θέβια και κείμενα που αναλύουν τό σύνολο της Εισαγωγής. Ωστόσο, συχνά πρόκειται απλώς για «συνόψεις» που, πέρα από τόν άμφίβολο σχολιασμό τους, τελειώνουν συνήθως γρήγορα μέ τή θεωρία προσπαθώντας λίγο πολύ να καταδείξουν μία απλή γραμμική σχέση είτε μέσα στό σύνολο του έργου του Μάρξ, είτε όσον αφορά τή σχέση του Μάρξ μέ τόν Χέγκελ.

Η πρώτη σοβαρή ένασχόληση μέ τό κείμενο γίνεται από τόν Γκ. Λούκατς στό βιβλίο του Ιστορία και ταξική συνείδηση (1923). Η Εισαγωγή δεν σχολιάζεται αναλυτικά, αλλά ύπονοείται (εξάλλου πρόσφατη ήταν και ή πρώτη δημοσίευσή της, στα 1903). Ο Λούκατς χρησιμοποιεί ιδιοφυώς τις παραπομπές χωρίς να κατατρίβεται σέ μία απλή αντιπαράθεσή τους. Τό θεωρητικό του σύστημα άπαιτεί μία συσχέτιση μέ κείμενα όπως ή Εισαγωγή για να έξεταστεί τόσο ή έγκυρότητα των έννοιών του (όλότητα, μεσολάβηση, υποκείμενο και αντικείμενο της διαδικασίας της γνώσης, ιστορικό παρόν κ.λπ.) όσο και ή σχέση του μέ τή διαλεκτική του Χέγκελ.

Η Εισαγωγή του 1857 θά ανασυρθεί πάλι στην επιφάνεια άρ-

7. Γερμ. Zusammenfassung.

8. Γερμ... der Ausgangspunkt der Anschauung und der Vorstellung ist.

9. Δηλαδή μειώνεται ή σημασία της.

10. Γερμ. aneignen, Aneignung.

11. Γερμ. geistig Konkretes. Για όλη αυτή τήν παράγραφο δές τό έργο του Hegel: *Wissenschaft der Logik* («Έπιστήμη της Λογικής»), 1812.

12. Γερμ... als die Konkrete Totalität als Gedankentotalität, als ein Gedankenkonkretum, in fact ein Produkt des Denkens, des Begreifens ist.

13. Γερμ. praktisch-geistig.

14. Γαλλικά στό κείμενο.

15. Γερμ. vom Einfachsten zum Kombinierten.

16. Στα 1851 ό Marx είχε διαβάσει τό βιβλίο του Prescott: *Conquest of Peru*, 1847.

17. Γερμ. durchwandern.

18. Γερμ. Geldwesen.

19. Στην έκδοση Dietz: «Η εργασία μοιάζει να είναι ...». Αυτή τήν έκδοχή άκολουθούν οι περισσότερες μεταφράσεις.

γής par excellence.²⁰

Ο Άνταμ Σμίθ²¹ σημείωσε τεράστια πρόοδο όταν άφαιρέσει κάθε καθοριστικότητα από τή δραστηριότητα πού παράγει πλούτο, [όταν μίλησε] για εργασία γενικά, [δηλαδή] ούτε για χειροτεχνική, ούτε για έμπορική, ούτε για γεωργική εργασία, αλλά τόσο για τή μιά όσο και για τήν άλλη. Μέ τήν άφηρημένη γενικότητα τής δραστηριότητας πού δημιουργεί τόν πλούτο, έχουμε τώρα και τή γενικότητα του αντικειμένου πού είναι καθορισμένο ως πλούτος, ως τό προϊόν γενικά ή πάλι εργασία γενικά, αλλά ως παρελθούσα αντικειμενοποιημένη εργασία.²² Πόσο δύσκολη και σημαντική ήταν αυτή ή μετάβαση φαίνεται από τό ότι ο ίδιος ο Άνταμ Σμίθ ξαναπέφτει τότε τότε στο φυσιοκρατικό σύστημα. Τώρα

θά μπορούσε νά φανεί ότι άνακαλύφθηκε μόνο ή άφηρημένη έκφραση για τήν πιο άπλή και τήν πιο παλιά σχέση, στήν όποία οι άνθρωποι – σ' όποιασδήποτε μορφής κοινωνία – παρουσιάζονται ως παραγωγοί. Αυτό είναι σωστό από μιά πλευρά. Άπό τήν άλλη όχι. Η άδιαφορία άπέναντι σ' ένα καθορισμένο είδος εργασίας προϋποθέτει μιά πολύ άναπτυγμένη όλότητα πραγματικών ειδών εργασίας, από τά όποία ούδένά πλέον κυριαρχεί πάνω στα άλλα. Έτσι οι πιο γενικές άφαιρέσεις, δέν γίνονται γενικά παρά μέ τήν πιο πλούσια συγκεκριμένη άνάπτυξη, όπου ένα [στοιχείο, χαρακτήρας] παρουσιάζεται κοινό σέ πολλά, κοινό σέ όλα. Τότε παύουμε νά είμαστε ίκανοί νά τή στοχαζόμαστε μόνο μέ μιά όρισμένη μορφή. Άπό τήν άλλη μεριά, αυτή ή εργασία ως άφαίρεση γενικά δέν είναι μόνο τό νοητικό άποτέλεσμα μιάς συγκεκριμένης όλότητας εργασιών. Η άδιαφορία άπέναντι στήν καθορισμένη εργασία αντιστοιχεί σέ μιά μορφή κοινωνίας, όπου τά άτομα μπορούν μέ εύκολία νά περάσουν από μιά εργασία στήν άλλη και [όπου] τό καθορισμένο είδος εργασίας είναι συμπτωματικό [τυχαίο] γι' αυτούς και κατά συνέπεια άδιάφορο. Έδώ ή εργασία έχει γίνει, όχι μόνο στήν κατηγορία [στό πλάνο των κατηγοριών] αλλά [και] στήν πραγματικότητα, ένα μέσο για τή δημιουργία πλούτου γενικά και έπαψε νά επισυνάπτεται στα άτομα ως καθορισμός σέ μιά ιδιαίτερη κατάσταση. Μιά τέτοια κατάσταση και μάλιστα μέ τήν άνώτερή της άνάπτυξη παρατηρείται στήν πιο σύγχρονη μορφή ύπαρξης²³ τής άστικής κοινωνίας – στις Ήνωμένες Πολιτείες. Έδώ μόνο, λοιπόν, ή άφαίρεση [πού συνίσταται τής κατηγορίας «εργασία», «εργασία γενικά», εργασία sans phrase,²⁴ γίνεται για πρώτη φορά πρακτικά άληθινή. Έτσι ή πιο άπλή άφαίρεση, τήν όποία ή σύγχρονη οικονομία τοποθετεί στήν κορυφή, και ή όποία έκφράζει μιά πάρα πολύ παλιά και έγκυρη σχέση για όλες τές μορφές κοινωνίας, δέν παρουσιάζεται πρακτικά άληθινή σ' αυτή τήν άφαίρεση παρά μόνο ως κατηγορία τής σύγχρονης κοινωνίας. Θα μπορούσε νά πει κανείς πώς δ,τι στις Ήνωμένες Πολιτείες παρουσιάζε-

ται ως ιστορικό προϊόν, – αυτή δηλαδή ή άδιαφορία άπέναντι στήν καθορισμένη εργασία – παρουσιάζεται, στους Ρώσους π.χ., ως φυσική διάθεση. Άλλά ύπάρχει μιά τρομερή διαφορά άνάμεσα στους δάσκαλους πού έχουν τή φυσική διάθεση νά χρησιμοποιούνται για καθετί και στους πολιτισμένους πού χρησιμοποιούν τους έαυτούς τους για καθετί. Κι έπειτα, όσον άφορά τους Ρώσους, ή άδιαφορία άπέναντι στήν καθοριστικότητα [καθορισμένο χαρακτήρα] τής εργασίας, αντιστοιχεί πρακτικά στήν παραδοσιακή τους δέσμευση σέ μιά πλήρως καθορισμένη εργασία, από τήν όποία μόνο έξωτερικές επιδράσεις μπορούν νά τούς άποσπάσουν.

Τό παράδειγμα αυτό τής εργασίας δείχνει μ' έντυπωσιακό τρόπο ότι και αυτές άκόμη οι πιο άφηρημένες κατηγορίες παρ' όλο πού είναι έγκυρες – άκριβώς έπειδή είναι άφαιρέσεις – για όλες τές εποχές, ώστόσο, μέ τόν καθορισμένο χαρακτήρα αυτές τής άφαιρέσης, είναι και οι ίδιες τό προϊόν ιστορικών σχέσεων και δέν άποκτούν τήν πλήρη τους έγκυρότητα παρά για [αυτές τές σχέσεις] και μέσα σ' αυτές τές σχέσεις.

Η άστική κοινωνία είναι ή πιο άναπτυγμένη και ή πιο ποικίλη ιστορική όργάνωση τής παραγωγής. Οι κατηγορίες πού έκφράζουν τές σχέσεις της [και] επιτρέπουν τήν κατανόηση του άρθρωμένου (ιεραρχημένου) συνδυασμού της²⁵ [και] επιτρέπουν ταυτόχρονα τήν κατανόηση του άρθρωμένου συνδυασμού και των παραγωγικών σχέσεων όσων κοινωνικών μορφών έχουν έκλείψει, μέ τά έρείπια και τά στοιχεία των όποιων αυτή χτίστηκε. Μερικά από τά ύπολειμματά τους πού δέν έχουν έκλείψει πλήρως παραμένουν μέσα της [στήν άστική κοινωνία] και [δ,τι ήταν] άπλώς ένδειξεις²⁶ [των κοινωνικών μορφών πού έχουν έκλείψει] άναπτύχθηκαν πρós έξειδικευμένες σημασίες: ή ανατομία του ανθρώπου είναι ένα κλειδί για τήν ανατομία του πιθήκου. Δέν μπορούμε έπομένως νά καταλάβουμε τές ένδειξεις μιάς άνώτερης μορφής στα κατώτερα είδη παρά μόνο όταν ή ίδια ή άνώτερη μορφή είναι ήδη γνωστή. Η άστική κοινωνία δίνει έτσι τό κλειδί για τήν άρχαία [οικονομία] κ.λπ. Όχι όπως μέ τόν

20. Γαλλικά στό κείμενο.

21. Δές σημείωση 6.

22. Γερμ. als vergangene vergegenständliche Arbeit.

23. Γερμ. Daseinform.

24. Γαλλικά στό κείμενο. Ο όρος είναι ισοδύναμος μέ τούς προηγούμενους και είναι δάνειο από τόν Adam Smith.

25. Γερμ. Gliederung. Η λέξη παρουσιάζεται δυό φορές στό κείμενο αυτό. Χρησιμοποιήσαμε τόν όρο «άρθρωμένος συνδυασμός» μεταφράζοντας έτσι τόν αντίστοιχο γαλλικό «combinaison articulée», ό όποιος χρησιμοποιείται τόσο από τόν Λουί Άλτουσέρ (δές π.χ. *Lire le Capital*, τόμος I, σελ. 78), όσο και από τόν Γκαλβάνο Ντέλα Βόλπε (δές π.χ. *La logique comme science historique*, σελ. 233). Ο τελευταίος χρησιμοποιούσε σέ παλιότερα κείμενά του τούς όρους «ιεραρχία» και «δομικές σχέσεις» (δές *Rousseau et Marx*, σελ. 245 και 287 αντίστοιχα). Άξίζει νά σημειωθεί ότι στό σημείο αυτό ό Άλτουσέρ μεταφράζει τόν όρο «Gliederung» μέ τόν όρο «δομή» (;) (δές *Lire le Capital*, τόμος I, σελ. 159).

τρόπο τῶν οικονομολόγων, πού ἐξαλείφουν ὄλες τίς ἱστορικές διαφορές καί βλέπουν σέ ὄλες τίς κοινωνικές μορφές τήν ἀστική μορφή. Μποροῦμε νά καταλάβουμε τό φόρο, τή δεκάτη κ.λπ., ὅταν γνωρίζουμε τήν ἔγγεια πρόσδο. Δέν πρέπει ὁμως νά τά ταυτίζουμε. Ἐπειδή, ἐξάλλου, ἡ ἴδια ἡ ἀστική κοινωνία εἶναι μόνο μιά ἀντιθετική²⁷ μορφή τῆς ἀνάπτυξης δέν μποροῦμε νά συναντήσουμε σχέσεις προγενέστερων μορφῶν παρά μόνο μέ ἐντελῶς σταματημένη τήν ἀνάπτυξή τους ἢ [καί] μεταμφιεσμένες. Π.χ. ἡ κοινοτική ἰδιοκτησία. Ἄν λοιπόν ἀληθεύει ὅτι οἱ κατηγορίες τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας φανερώ- νουν μίαν ἀλήθεια γιά ὄλες τίς ἄλλες κοινωνικές μορφές, αὐτό πρέπει νά τό πάρουμε μόνο *cum grano salis*²⁸ [μέ κόκκο ἀλατιοῦ]. Μπο-

ροῦν [οἱ κατηγορίες τῆς ἀστικῆς οἰκονομίας] νά τίς περιέχουν [τίς κατηγορίες] ἀναπτυγμένες μέ φραγμό στήν ἀνάπτυξή τους κ.λπ. πάντα μέ [κάποια] οὐσιαστική διαφορά. Ἡ λεγόμενη ἱστορική ἀνάπτυξη βασίζεται γενικά στό [γεγονός] ὅτι ἡ τελευταία μορφή θεωρεῖ τίς προγενέστερες σάν σκαλοπάτια [τῆς ἀνάπτυξης] τῆς ἴδιας καί ἐπειδή σπάνια καί μόνο κάτω ἀπό ἐντελῶς καθορισμένες συνθήκες εἶναι ἰκανή νά κριτικάρει τόν ἴδιο της τόν ἑαυτό, τίς συλλαμβάνει πάντα μονόπλευρα. (Φυσικά δέν μιλάμε ἐδῶ γιά ὀρισμένες ἱστορικές περιόδους πού παρουσιάζουν τοῦς ἑαυτούς τους σάν ἐποχή παρακμῆς). Ἡ χριστιανική θρησκεία μπόρεσε νά δοθηθεῖ στήν ἀντικειμενική κατανόηση τῶν προγενέστερων μυθολογιῶν μόνον ὅταν εἶχε ὀλοκληρώσει ὡς ἕνα σίγουρο βιθμό, δυνάμει,²⁹ γιά νά τό ποῦμε ἔτσι, τήν αὐτοκριτική της. Ἐτσι, ἡ ἀστική οἰκονομία τότε μόνο κατόρθωσε νά κατανοήσει τή φεουδαρχική, τήν ἀρχαία, τήν ἀνατολική κοινωνία, ὅταν ἀρχισε ἡ αὐτοκριτική τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ὅσο ἡ ἀστική οἰκονομία δέν μυθοποιῶσε τόν ἑαυτό της, ταυτιζόταν καθαρά μέ τό παρελθόν,³⁰ [καί] ἡ κριτική της στίς προγενέστερες κοινωνίες, ἰδίως στή φεουδαρχική, μέ τήν ὁποία εἶχε ἀκόμη νά παλέψει ἄμεσα, ἐμοιάζε μέ τήν κριτική πού ἔκανε ὁ χριστιανισμός στήν εἰδωλολατρεία ἢ ἐπίσης ὁ στεταντισμός στόν καθολικισμό.

Ὅπως γενικά σέ κάθε ἱστορική κοινωνική ἐπιστήμη, πρῶτα - ἐπ' εὐκαιρία τῆς πορείας τῶν οικονομικῶν κατηγοριῶν - νά λαμβάνουμε πάντα ὑπόψη πῶς τό ὑποκείμενο, ἐδῶ ἡ σύγχρονη ἀστική κοινωνία, εἶναι δοσμένο τόσο μέσα στήν πραγματικότητα όσο [καί] μέσα στόν ἐγκέφαλο καί πῶς, γι' αὐτό, οἱ κατηγορίες ἐκφράζουν μορφές τοῦ εἶναι, καθορισμούς ὑπαρξῆς,³¹ συχνά μόνο μεμονωμένες πλευρές αὐτῆς τῆς καθορισμένης κοινωνίας, αὐτοῦ τοῦ ὑποκειμένου καί πῶς, ἐπομένως, αὐτή [ἡ κοινωνία] δέν ἀρχίζει νά ὑπάρχει, καί ἀπό ἐπιστημονική ἐπίσης ἀποψη, παρά μόνο ἀπό τή στιγμή πού γίνεται λόγος γι' αὐτήν, σάν τέτοια. Αὐτό πρέπει νά τό ἔχουμε ὑπόψη μας γιατί ἔχει ἀποφασιστική σημασία στήν ἐπιλογή [τοῦ

κετά ἀργότερα, θά ἀναλυθεῖ διεξοδικότερα καί θά βοηθήσει στή σύσταση νέων θεωρητικῶν ἀπόψεων. Πρῶτα στήν Ἰταλία (1950) ἀπό τόν φιλόσοφο Galvano Della Voire καί στή συνέχεια στή Γαλλία (1965) ἀπό τόν Λουί Ἄλτουσέρ. Καί οἱ δύο δημιούργησαν σχολές καί εἶναι γνωστοί γιά τήν ἀντι-γεγκελιανή προβληματική τους (παρ' ὄλο πού οἱ διαφορές τους εἶναι ἰσως σημαντικότερες).

Ὁ Ντέλα Βόλπε γράφει γιά τήν Εἰσαγωγή: «Εἶναι ἕνα κείμενο αὐταρκές πού δέν χρειάζεται καμιά ἄλλη ἐγγύηση. Ὁ Μάρξ ἐδῶ μᾶς παρουσιάζει μιά «ἰδιοφυή» σύνοψη τῶν μεθοδολογικῶν ἀρχῶν τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς στήν πολιτική οἰκονομία καθώς καί τίς ἐννοιες θάσης τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ» (Rousseau et Marx, σελ. 234). Ὁ Ντέλα Βόλπε στήριζεται στό κείμενο αὐτό γιά νά δηλώσει ὅτι ἡ σωστή μέθοδος δέν εἶναι παρά μιά «κυκλική» κίνηση ἀπό τό ἀφηρημένο στό συγκεκριμένο καί πάλι στό ἀφηρημένο, δηλαδή μιά συνεχῆ καί ἀναγκαία ἱστορική ἐπανεξέταση τῶν ἀφαιρέσεων (π.χ. τῶν οικονομικῶν κατηγοριῶν). Ὁ κύκλος αὐτός θεωρεῖται ὅτι ἔχει καθολική ἰσχύ γιά ὄλες τίς ἐπιστήμες καί δέν ἀποτελεῖ παρά τό κέντρο μιάς προσηπάθειας πού συνίσταται «στή θεμελίωση τῆς φιλοσοφικῆς λογικῆς σέ θετική ἐπιστήμη» (Πρόλογος στήν πρώτη ἐκδοση τῆς Λογικῆς, 1950). Οἱ θέσεις αὐτές συζητήθηκαν ἐντονα στήν Ἰταλία στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 ἀνάμεσα στή σχολή τοῦ Ντέλα Βόλπε (L. Colletti, G. Vacca, M. Rossi, N. Merker) καί στήν «ἱστορικοστική» σχολή (N. Badaloni, G. Luporini, L. Gruppi κ.λπ.). (Δές π.χ. τό συλλογικό ἔργο: Il marxismo italiano degli anni sessanta, Ed. Riuniti, Roma, 1972)

Ὁ Λουί Ἄλτουσέρ γράφει μέ τή σειρά του: «Τό κεφάλαιο 3 (σημ. αὐτό πού μεταφράσαμε ἐδῶ) τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ 1857 μπορεῖ δίκαια νά θεωρηθεῖ ὡς ὁ περὶ

26. Γερμ. Andeutungen.

27. Γερμ. gegensätzliche.

28. Λατινικά στό κείμενο.

29. Ἑλληνικά στό κείμενο.

30. Γερμ. Soweit die bürgerliche Ökonomie nicht mythologisiert sich vein identifizierte mit dem Vergangenen...

31. Γερμ. Daseinformen, Existenzbestimmungen.

32. Γερμ. Es wäre also untubar und falsch, die ökonomischen Kategorien in der Folge aufeinander folgen zu lassen, in der sie historisch die bestimmenden waven. Vielmehr ist ihre Reihenfolge bestimmt durch die Beziehung, die sie in der modernen bürgerlichen Gesellschaft aufeinander haben, und die gerade das umgekehrte von dem ist, was als ihre naturgemäbe..

πλάνου πού θά δεχτούμε]. Π.χ. τίποτε δέν φαίνεται πιά φυσικό από τό νά αρχίσουμε από τήν έγγεια πρόσοδο, από τήν έγγεια ιδιοκτησία επειδή είναι συνδεμένη μέ τή γή, - ή όποια είναι πηγή όλης τής παραγωγής και όλης τής ύπαρξης -, και τήν πρώτη μορφή παραγωγής όλων τών κάπως σταθεροποιημένων κοινωνιών - τή γεωργία. Τίποτε όμως δέ θά 'ταν πιά λανθασμένο. Σ' όλες τίς μορφές κοινωνίας υπάρχει μιά καθορισμένη παραγωγή ή όποια προσδιορίζει τό βαθμό και τήν έπιρροή όλων τών υπόλοιπων [παραγωγών] και τής όποιας [παραγωγής] οί σχέσεις προσδιορίζουν [τό βαθμό και τήν έπιρροή] όλων τών υπόλοιπων σχέσεων [των παραγωγών]. Αυτή είναι ένας γενικός φατισμός όπου βαφτίζονται όλα τά χρώματα και όπου τό καθένα παίρνει τήν ιδιαίτερή του μορφή. Είναι ένας όρισμένος αϊθέρας πού καθορίζει τό ειδικό βάρος σέ καθετί πού ξεπροβάλλει μέσα απ' αυτόν. Π.χ. [ός πάrouμε] τούς ποιμενικούς λαούς. (Λαοί κτηνικών και ψαράδων βρίσκονται έξω από τό σημείο από τό όποιο αρχίζει ή πραγματική ανάπτυξη). Μ' αυτούς έρχεται στήν έπιφάνεια μιά όρισμένη μορφή καλλιέργειας, [μιά] σποραδική [μορφή]. 'Απ' αυτή καθορίζεται ή έγγεια ιδιοκτησία. Αυτή είναι μιά κοινή [ιδιοκτησία] και διατηρεί αυτή τή μορφή περισσότερο ή λιγότερο ανάλογα μέ τό άν αυτοί οί λαοί μένουν περισσότερο ή λιγότερο δεμένοι στίς παραδόσεις τους, π.χ. ή κοινοτική ιδιοκτησία των Σλάβων. Σέ λαούς μέ σταθεροποιημένη καλλιέργεια - [και] αυτή ή σταθεροποίηση είναι ήδη μεγάλο δήμα - όπου αυτή [ή μορφή] κυριαρχεί όπως στήν αρχαιότητα και στήν φεουδαρχική [έποχή], [έκει] ή βιομηχανία μέ τήν όργάνωσή της και τίς μορφές τής ιδιοκτησίας πού τής

αντιστοιχούν, έχει περισσότερο ή λιγότερο χαρακτήρα έγγειας ιδιοκτησίας. Η βιομηχανία ή έξαρτάται πλήρως από [τήν καλλιέργεια] όπως στους αρχαιότερους Ρωμαίους ή, όπως στό Μεσαίωνα, μειείται στήν πόλη και στίς σχέσεις της τήν όργάνωση τής υπαίθρου. Τό ίδιο τό κεφάλαιο στό Μεσαίωνα - ενόσω δέν είναι καθαρό χρηματικό κεφάλαιο - έχει ως παραδοσιακό εργαλείο κ.λπ., αυτό τό χαρακτήρα τής έγγειας ιδιοκτησίας. Τό αντίστροφο γίνεται στήν αστική κοινωνία. Η γεωργία γίνεται όλο και πιά πολύ ένας άπλος κλάδος τής βιομηχανίας και κυριαρχείται πλήρως από τό κεφάλαιο. Τό ίδιο και ή έγγεια πρόσοδος. Σ' όλες τίς μορφές όπου κυριαρχεί ή έγγεια ιδιοκτησία, ή σχέση μέ τή φύση παραμένει πρωταρχική. Σ' αυτές [τίς μορφές] όπου κυριαρχεί τό κεφάλαιο, υπερέχει τό κοινωνικό, ιστορικά δημιουργημένο στοιχείο. Δέν μπορούμε νά καταλάβουμε τήν έγγεια πρόσοδο χωρίς τό κεφάλαιο. [Αλλά μπορούμε νά καταλάβουμε] όντως τό κεφάλαιο χωρίς τήν έγγεια πρόσοδο. Τό κεφάλαιο είναι ή οικονομική δύναμη τής αστικής κοινωνίας πού έξουσιάζει τά πάντα. Αυτό πρέπει νά αποτελέσει τόσο άφετηρία όσο και τελικό σημείο και πρέπει νά αναπτυχθεί πρίν από τήν έγγεια ιδιοκτησία. Και άφού έξεταστούν ξεχωριστά και τά δύο, πρέπει νά έξεταστεί και ή άμοιβαία σχέση τους.

Θά ήταν λοιπόν άπραγματοποίητο και λανθασμένο νά αφήσουμε τίς οικονομικές κατηγορίες νά διαδέχονται ή μιά τήν άλλη, στήν άκολουθία [έκείνη] μέσα στήν όποια αυτές [οί κατηγορίες] ύπήρξαν ιστορικά οί καθοριστικές. Η τάξη διαδοχής τους καθορίζεται μάλλον από τή σχέση πού έχουν ή μιά μέ τήν άλλη στή σύγχρονη αστική κοινωνία, και ότι αυτή είναι άκριβώς ή αντίστροφη απ' αυτή πού φαίνεται νά είναι ή φυσική τους [τάξη διαδοχής] ή απ' αυτή πού αντιστοιχεί στήν τάξη τής ιστορικής ανάπτυξης.³² Δέν πρόκειται για τή σχέση πού προσλαμβάνουν οί οικονομικές σχέσεις στήν άλληλοδιαδοχή διαφορετικών μορφών κοινωνίας. Ούτε, ακόμα λιγότερο, για τήν τάξη διαδοχής τους «μέσα στήν ιδέα» (Proudhon) (μιά θολή σύλληψη τής ιστορικής

Μεθόδου Λόγος τής νέας φιλοσοφίας πού θεμελιώθηκε από τόν Μάρξ». Και συνεχίζει λέγοντας ότι μέ τήν άνάλυση των κατηγοριών και τής μεθόδου τής πολιτικής οικονομίας θεμελιώνεται μιά θεωρία τής επιστημονικής πρακτικής, δηλαδή μιά θεωρία των συνθηκών τής διαδικασίας τής γνώσης, ή όποια είναι τό αντικείμενο τής μαρξιστικής φιλοσοφίας (Lire le Capital, τόμος 1, σελ. 106). Τό βιβλίο αυτό δέν είναι μόνο μιά «συμπωματική άνάγνωση» του Κεφαλαίου, αλλά κυρίως μιά διεξοδική «συμπωματική άνάγνωση» τής Μεθόδου τής πολιτικής οικονομίας. Στο κείμενο αυτό στηρίζεται ό Άλτουσερ τόσο για νά συγκροτήσει τή θεωρία του, όσο και για νά κατακρίνει τίς «ιστοριστικές» ή «έμπειρικιστικές» άπόψεις.

Δέν μπορούμε νά επεκταθούμε περισσότερο στήν άνάλυση των άπόψεων του Ντέλα Βόλπε και του Άλτουσερ. Οί σχέσεις τους και οί διαφορές τους είναι έξαιρετικά πολύπλοκες. Αυτό προσδιορίζεται τόσο από τήν άνομοιότητα των θεωρητικών τους πηγών (Κάντ και Μάρξ για τόν Ντέλα Βόλπε, Σπινόζα, επιστημολογία και Μάρξ για τόν Άλτουσερ), όσο και από τήν έξαιρετικά ιδιότυπη έρμηνεία και χρησιμοποίηση του ίδιου του κειμένου του Μάρξ. Μελλοντικά, θά επιχειρήσουμε μιά συσχέτιση των άπόψεών τους μέ άξονες άναφοράς τόν Μάρξ και σέ δεύτερο πλάνο τόν Λούκατς, του όποιου τό έργο προσφέρεται για μιά πραγματική έντόπιση του χεικελιανού ή ιστοριστικού ρεύματος (Λούκατς, Κόρς, Γκράμσι) πού θέβαια υπάρχει ως τίς μέρες μας. Έδώ θά περιοριστούμε νά δώσουμε τίς βιβλιογραφικές ένδείξεις τής έργασίας μας.

ΚΕΙΜΕΝΑ

1. Georg Lukacs: Geschichte und Klassenbewusstsein, Werke, τόμος 2, Luchterhand, Neuwied, 1968 (α' έκδοση 1923). (Και έλληνική μετάφραση, εκδόσεις 'Οδυσσεύς, 1975).

33. Δές σημείωση 25.

34. Άγγλικά στό κείμενο.

35. Άναφέρεται στό βιβλίο του J. Steuart (δές σημείωση 2).

κίνησης). 'Αλλά [πρόκειται] για τόν άρθρωμένο συνδυασμό³³ τους μέσα στη σύγχρονη άστική κοινωνία.

'Η καθαρότητα (άφηρημένη καθαριστικότητα) με την οποία παρουσιάζονται οι έμπορικοί λαοί - Φοίνικες, Καρχηδόνοι - στον άρχαιο κόσμο δίνεται εξαιτίας της κυριαρχίας των ίδιων των γεωργικών λαών. Τό κεφάλαιο ως έμπορικό ή χρηματικό κεφάλαιο παρουσιάζεται μ' αυτή την άφαιρεση εκεί όπου τό κεφάλαιο δέν είναι άκόμη τό κυρίαρχο στοιχείο της κοινωνίας. Οι Λομβαρδοί, οι Έβραίοι παίρνουν την ίδια θέση άπέναντι στις γεωργικές κοινωνίες του Μεσαίωνα.

'Ενα άλλο παράδειγμα για τή διαφορετική θέση πού οι ίδιες κατηγορίες παίρνουν σε διάφορες βαθμίδες της κοινωνίας: Μιά από τις τελευταίες μορφές της άστικής κοινωνίας: οι *joint-stock-companies*³⁴ [οι μετοχικές εταιρίες] 'Ωστόσο παρουσιάζονται επίσης στην άρχή της, στις μεγάλες προνομιούχες έμπορικές εταιρίες, οι οποίες προμηθεύονταν με μονοπώλιο.

'Η ίδια ή έννοια του έθνικού πλούτου ύπεισέρχεται στους οικονομολόγους του 17ου αιώνα - μία αντίληψη πού ένμέρει εξακολουθεϊ να ύπάρχει στους οικονομολόγους του 18ου³⁵ -, ότι δηλαδή ό πλούτος έχει δημιουργηθεί μόνο για τό κράτος, αλλά [ταυτόχρονα] ή δύναμη

του κράτους ρυθμίζεται σε σχέση μ' αυτόν τόν πλούτο. 'Υπήρχε αυτή ή άσυνείδητα άκόμη, ύποκριτική μορφή, μέσα στην όποία ό ίδιος ό πλούτος και ή παραγωγή του πλούτου άνακηρύχτηκαν σκοπός των σύγχρονων κρατών και τά κράτη αυτά θεωρούνται άκόμη μόνο ως μέσα για τήν παραγωγή του πλούτου.

Είναι φανερό πώς ή κατάταξη πρέπει να γίνει έτσι, δηλαδή: 1. Νά άναπτυχθούν οι άφηρημένοι γενικοί καθορισμοί, οι όποιοι άνήκουν λίγο ή πολύ σε όλες τις μορφές της κοινωνίας, αλλά με την έννοια πού διευκρινίσαμε πίο πάνω. 2. Οι κατηγορίες, πού άποτελούν τόν έσωτερικό άρθρωμένο συνδυασμό της άστικής κοινωνίας και στις όποιες στηρίζονται οι βασικές τάξεις. Κεφάλαιο, μισθωτή εργασία, έγχεια ιδιοκτησία. Οι άμοιβαίες σχέσεις τους. Πόλη και ύπαιθρος. Οι τρεις μεγάλες κοινωνικές τάξεις. 'Η άνταλλαγή μεταξύ τους. Κυκλοφορία. Πίστη (ιδιωτική). 3. Σύνοψη της άστικής κοινωνίας με τή μορφή του Κράτους. Θεώρηση του κράτους σε σχέση με τόν έαυτό του. Οι «μή παραγωγικές» τάξεις. Φόροι. Κρατικά χρέη. 'Η δημόσια πίστη. 'Ο πληθυσμός. Οι άποικίες. Μετανάστευση. 4. Διεθνείς σχέσεις της παραγωγής. Διεθνής καταμερισμός της εργασίας. Διεθνής άνταλλαγή. Έξαγωγή και εισαγωγή. Συνάλλαγμα. 5. 'Η παγκόσμια άγορά και οι κρίσεις.

ΑΓΩΝΑΣ 6

Γιά τήν κομμουνιστική άνανέωση

Κεντρική έκδοση της Ε.ΚΟ.Ν. Ρήγας Φεραίος
Μάης 79

Τά νέα μέτρα για τό στρατό
Λ. Στράτος
18 έτών, άργος
Κ.Β.Δ.

'Ελληνική κοινωνία: «'Οφεις άνάπτυξης»
Γ.Δ. Μηλιός

Μετά τό «'Ακροπόλ», τί;
'Α. Παππάς

'Αντιπολιτευτικές τάσεις στην ΚΝΕ
(κείμενο μελών της ΚΝΕ πού άποχώρησαν)

Προβλήματα συγκρότησης του άναγεννητικού χώρου • για τίς φοιτητικές έκλογές • φοιτητικό κίνημα και 'Αριστερά • ή νεολαία του ΚΚΕ έσ. και ή νέα γενιά • ό Δ. Σαββόπουλος και τό κοινωνικό περιβάριο • για τήν πέροικη επανάσταση

Δές ιδιαίτερα τά δοκίμια: Τί είναι όρθόδοξος μαρξισμός; 'Η όπτική του προλεταριάτου, 'Η άλλαγή της λειτουργίας του ιστορικού ύλισμου.

2α. *Galvano Della Volpe*: Logica comme scienza positiva, Ed. Riuniti, Roma, 1950 και δεύτερη έκδοση άναθεωρημένη: Logica comme science storica, Ed. Riuniti, 1969. ('Η δεύτερη έκδοση μεταφράστηκε στα γαλλικά: La logique comme science historique, Ed. Complexe, Bruxelles, 1977).

Τά βασικά άρθρα είναι τά εξής: Clé de la dialectique historique (1964), Sur la dialectique (1962) και Dialectique in nuce (1965). (Και τά τρία ύπάρχουν σε ελληνική μετάφραση στον τόμο: Γιά τή διαλεκτική, Έκδόσεις 'Οδυσσεάς, 1978).

2β. *Galvano Della Volpe*: Rousseau e Marx, Ed. Riuniti, Roma 1957, (Και γαλλική μετάφραση: Rousseau et Marx, Grasset, Paris, 1974).

Δές ιδιαίτερα τά δοκίμια: Esquisse sommaire d' une methode και L' Introduction (1857) et la Préface (1859) à la Critique de l' Economie Politique.

3α. *Louis Althusser*: Lire le Capital, τόμος 1, Maspero, Paris, 1965 (8' έκδοση άναθεωρημένη 1968)

3β. *Louis Althusser*: Pour Marx, Maspero, Paris, 1965. (Και ελληνική μετάφραση, εκδόσεις Γράμματα, 1978).

Δές ιδιαίτερα τό κεφάλαιο: Γιά τή μαρξιστική διαλεκτική.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Σχετικά με τή διένεξη 'Αλτουσέρ - Ντέλα Βόλπε δές ιδιαίτερα τήν παράγραφο 13 του πρώτου κεφάλαιου του Lire le Capital (τόμος 1, σελ. 53 κ.έ.), τό κεφάλαιο: Le marxisme n' est pas un historicisme (στο ίδιο, σελ. 150 κ.έ.) και τό δοκίμιο του Della Volpe: Clé de la dialectique historique (σημείωση 6). Σε δεύτερο πλάνο τό βιβλίο του Jacques Rancière: Lire le Capital, τόμος 3, Maspero, Paris, 1973 (σελ. 83 κ.έ.) και τό δοκίμιο του L. Pietranera: La Struttura logica del Capitale, περιοδικό Societa', 1955.

Βασίλης Κάλφας -
Ζήσης Σαρίκας

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

του Σπ. Ι. 'Ασδραχά

Τό κείμενο αυτό είναι ο πρόλογος σέ ένα σύμμεικτο τόμο πού κυκλοφορεί από τίς εκδόσεις «Μέλισσα» μέ τόν τίτλο: «Η οικονομική δομή τών βαλκανικών χωρών στά χρόνια τής ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ΙΕ' - ΙΘ' αἰ.»

Οἱ οικονομίες πού διερευνούνται (στό βιβλίο αὐτό) εἶναι κατεξοχήν οικονομίες ἀγροτικές· κάποιοι θύλακες βιοτεχνικῆς παραγωγῆς ἢ ναυτιλιακῶν δραστηριοτήτων κι ἀκόμη τὰ ἐμπορικά κέντρα ἀντί νά ἀναιροῦν, ἀντίθετα ἐπιβεβαιώνουν τόν ἀγροτικό χαρακτήρα τῆς οἰκονομίας· τό μέγιστο τμήμα τῶν ἀγαθῶν πού γίνονται ἀξίες ἀνταλλαγῆς προέρχεται ἀπό τόν ἀγροτικό τομέα· ἐκεῖνο πού χρειάζεται νά δοῦμε εἶναι μέσα σέ ποιόν τρόπο παραγωγῆς καί μέ ποιούς ὁρους ἕνα μέρος τῶν προϊόντων γίνεται ἐμπόρευμα.

Μένοντας στό ὀθωμανικό παράδειγμα, πού ἰσχύει φυσικά καί γιά τίς ἀγροτικές οικονομίες τῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν, θά μπορούσε νά περιγράψει κανεῖς τήν ἀγροτική παραγωγή ὡς οἰκογενειακή ἐκμετάλλευση πλεονασματικού τύπου ὑποκείμενη στήν πραγματοποίηση φορολογικῶν καί, ὡς ἕνα βαθμό, ἐγγείων προσόδων. Ὁ πρῶτος τύπος προσόδων, πού θά ἦταν δυνατό νά χαρακτηριστεῖ καί ὡς πρόσδοδος φεουδαλικοῦ τύπου, ἐφαρμόζεται σέ κάθε ἀγροτική παραγωγή ἀνεξάρτητα ἀπό τό καθεστῶς τῆς γῆς καί δέν ἀναιρεῖται στίς περιπτώσεις ἐκεῖνες ὅπου τὰ δικαιώματα νομῆς ἢ ἰδιοκτησίας στή γῆ ὀδηγοῦν σέ ἀγροληπτικές συμβάσεις, δηλαδή σέ πραγματοποίηση γαιοπροσόδου. Κύριος τῆς φορολογικῆς, καί ἐνμέρει τῆς ἐγγείας, προσόδου εἶναι τό ὀθωμανικό κράτος, τό ὁποῖο τήν ἀνακατανέμει στούς φορεῖς τοῦ στρατιωτικοῦ καί γραφειοκρατικοῦ μηχανισμοῦ καθώς ἐπίσης καί στά θρησκευτικά ἰδρύματα, τὰ ἐπιφορτισμένα μέ ἔργα κοινωνικῆς ἀντίληψης. Ἡ φορολογική πρόσδοδος εἶναι φυσική καί ἀναλογική, χρηματική καί σχετικά σταθερή, ἐνῶ ἡ πρόσδοδος σέ ἐργασία εἶναι περιορισμένη, μετατρέπτη σέ χρηματική. Ἡ γαιοπρόσδοδος εἶναι κατά κανόνα φυσική καί ἀναλογική καί σέ λίγες περιπτώσεις χρηματική. Ἀποτελεῖ μιά σταθερή στίς μεθόδους ἰδιοποίησης τοῦ ὑπερπροϊόντος, ἀλλά παρουσιάζει ἰδιαίτερη ἔκταση στόν προχωρημένο ΙΗ' καί στόν ἀρχόμενο ΙΘ' αἶωνα στίς ἐλλαδικές περιοχές. Στή φορολογική πρόσδοδο φαίνεται ὅτι ἐνσωματώνονται προσοθωμανικά δοσίματα, ἢ, ἀντίθετα, ὅτι διαιωνίζονται ὀρισμένες ἀπαλλαγές, σέ τρόπο ὥστε μερικές μειωψηφίες τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν νά ἐπωφελοῦνται ἀπό τήν κατανομή τῆς φορολογικῆς πρόσδοδος ἢ νά μήν τήν ὑφίστανται στό σύνολό τῆς· αὐτές ὡστόσο οἱ ἀποκλίσεις δέν ἀρκοῦν γιά νά διαφοροποιήσουν, ὅπου ὑπάρχουν, τό βασικό μηχανισμό κάθωπος τῶν ὑπερπροϊόντος.

Ἀπό τή συνολική αὐτή διατύπωση προκύπτει ὅτι στίς ἀγροτικές οικονομίες συνυπάρχει ὁ φυσικός μέ τό χρηματικό τομέα καί ὅτι ὁ τελευταῖος ὀρίζεται στό ἐλάχιστο ἀπό τή θέση τῆς διαφορικῆς πρόσδοδος ἀπέναντι στή φυσική· στό βαθμό ὅπου ἀναζητοῦμε τό ἐλάχιστο ὄριο τοῦ ἐκχρηματισμοῦ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στό ἐπίπεδο τῆς ἀμεσης οἰκογενειακῆς ἐκμετάλλευσης, εἶναι ἐπόμενο ὅτι δέν μπορούμε παρά νά ἀναφερθοῦμε στίς ἔξω-οικονομικές ἀνάγκες πού ἐπιβάλλουν τόν ἐλάχιστο ἐκχρηματισμό καί οἱ ὁποῖες

είναι άπότοκες του φορολογικού καταναγκασμού, δηλαδή της έξυπηρέτησης της διαφορικής προσόδου· έτσι, στίς περιπτώσεις όπου μπορούμε νά φτάσουμε σέ μιά έκτίμηση του «ύποχρεωτικού» χρηματικού τομέα, ό ελάχιστος έκχρηματισμός δέν ύποτυπώνει παρά τά όρια πέρα από τά όποια θά μπορούσε νά οδηγήσει στην πραγματοποίηση μικτών εισοδημάτων, συνεπώς στην πραγματική συμμετοχή του άμεσου παραγωγού στην άγορά. Γίνεται συνεπώς φανερή ή σημασία πού έχει ή μελέτη του φορολογικού συστήματος γιά νά δειχθεί όχι μόνο ό βαθμός της έκμετάλλευσης της άγοράς, αλλά ή επίπτωσή τους στίς ένδεχόμενες δυνατότητες διαφοροποίησης στό έσωτερικό των άγροτικών κοινωνιών καί, σέ επέκταση, στίς δυνατότητες της λειτουργίας του χρήματος ως συντελεστή της άγροτικής παραγωγής.

Γιά νά μετρήσουμε τό ύψος της διαφορικής προσόδου, είμαστε ύποχρεωμένοι νά εγκαταλείψουμε την τυπική σχέση παραγωγής καί φορολογίας καί νά φτάσουμε σέ έκτιμήσεις άναφορικά μέ τά συνολικά μεγέθη της φορολογίας πού βαρύνουν τους άγροτικούς πληθυσμούς, άνεξάρτητα άν τά μεγέθη αυτά άφορούν άμεσα την ίδια την παραγωγή καί άνεξάρτητα άν μερίζονται άνάμεσα στους καρπωτές των φορολογικών προσόδων καί στό ίδιο τό κράτος: ή έξυπηρέτηση της φορολογίας πού καταβάλλεται σέ χρήμα πραγματοποιείται μέ την έμπορευματοποίηση μέρους του πλεονάσματος, συνεπώς φόροι προσωπικοί ή άλλοι χρειάζεται νά μελετηθούν σέ συνάρτηση μέ τίς δυνατότητες ύπαρξης αυτού του πλεονάσματος· άλλως, χρειάζεται νά δούμε ποιά είναι ή επίπτωση της συνολικής φορολογίας στό πλεόνασμα.¹

Η φορολογία πού καταβάλλεται σέ χρήμα είναι μιά ένδειξη ίκανή, καθώς σημειώσαμε, νά όροθετησει τό ελάχιστο του έκχρηματισμού των άγροτικών οικονομιών πού συμπίπτει μέ τό μέγιστο της ύποχρεωτικής έμπορευματοποίησης, δηλαδή της έμπορευματοποίησης εκείνης πού δέν άποβλέπει στην πρόσκτηση χρηματικών εισοδημάτων καθαρών, αλλά στην έξυπηρέτηση έξωοικονομικών καταναγκασμών²: στην διαδικασία αυτή ό άμεσος παραγωγός μετέχει σέ ένα είδος άγοράς, πού χρειάζεται νά όριστει έμπειρικά, χωρίς νά είναι σέ θέση νά επηρεαστεί άπ' αυτή καί νά άπαντήσει στίς ένδεχόμενες προσκλήσεις της. Τά χρηματικά εισοδήματα πού άποκτά από την έπαφή μαζί της δέν οδηγούν σέ μιά οικονομία μικτών εισοδημάτων πού, μέ τή σειρά της, θά επέτρεπε τή δημιουργία χρηματικών άνταλλαγών στό έσωτερικό των άγροτικών οικονομιών, αλλά προορίζονται στην έξυπηρέτηση του φόρου: σ' αυτή την όπτική μηδενίζονται τά πιθανά κίνητρα γιά την επέκταση της παραγωγής ή γιά τή βελτίωση της παραγωγικότητας. Καθώς όμως ή απόλυτη αυτή διατύπωση δέν έχει παρά τή χρησιμότητα ενός γενικού μοντέλου, είναι άναγκαίο νά έρευνήσουμε σέ ποίο βαθμό ύπάρχουν στην πραγματικότητα άποκλίσεις καί σέ ποίο βαθμό οι άποκλί-

σεις αυτές άπαντούν σέ πραγματικά έρεθίσματα της άγοράς ή συνιστούν προσαρμογές στίς δυνατότητες του καλλιεργούμενου χώρου καί προσπάθειες διαφυγής από τά άδιέξοδα των έλλειμματικών καλλιεργειών.

Όλες αυτές οι προσπελάσεις χρειάζεται νά σταθμιστούν μέ πολλαπλούς παράγοντες. Η επίπτωση της φορολογίας πρέπει νά σταθμιστεί μέ τό ρυθμό ύποτίμησης του νομίματος καί μέ την κίνηση των τιμών: ειδικότερα, χρειάζεται νά δειχθεί σέ ποίο βαθμό ή σχετική σταθερότητα της διαφορικής προσόδου αντισταθμίζεται από τή μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα στον πληθωρισμό των φόρων πού εισπράττονται από τό κράτος καί σέ ποίο, έπίσης, βαθμό, στό σύνολο του τό παιχνίδι των προσαρμογών καί των αντισταθμίσεων δέν άφορά κυρίως την κατανομή, σέ τελευταία άνάλυση, του ύπερπροϊόντος άνάμεσα στό κράτος καί στους έκπροσώπους του, άνάμεσα στό κράτος καί στους κατόχους τοκογλυφικών κεφαλαίων, παρά στην άλλαγή των όρων της παραγωγής στό έπίπεδο των καλλιεργητών. Οι άγροληπτικές σχέσεις θά πρέπει έπίσης νά σταθμιστούν τόσο μέ τή φορολογία πού βαρύνει την άγροτική οικογένεια όσο καί μέ τίς άποδοτικότητα στίς όποιες μπορεί νά φτάσει ή τυπική καλλιεργούμενη έπιφάνεια από την άγροτική οικογένεια. Όλες αυτές οι σταθμίσεις μπορούν νά μάς οδηγήσουν στην ύποτύπωση όρισμένων μεγεθών, ίκανών νά δείξουν άν μέσα στό σύστημα ήταν δυνατό νά διαμορφωθούν οι όροι της άναίρεσής του.

Γιά νά φτάσουμε σ' αυτό του είδους τίς διερευνήσεις, είμαστε ύποχρεωμένοι νά χρησιμοποιήσουμε μιά τεκμηρίωση άνομοιογενή καί, στην πράξη, διάσπαρτη: έκτιμήσεις της παραγωγής κατά οικογενειακή έκμετάλλευση σύμφωνα μέ τίς φορολογικές έκτιμήσεις (κυρίως του ΙΕ' καί του ΙΣΤ' αί.), μαρτυρίες γιά συγκεκριμένες περιπτώσεις πού θά πρέπει νά συναρτηθούν μέ περισσότερο «ιδανικά» ή τυπικά τεκμήρια (π.χ. συγκεκριμένα τεκμήρια γιά τή φορολογική επιδάρωση μιάς περιοχής σέ συνδυασμό μέ «ιδανικές» έκτιμήσεις γιά την παραγωγή μιάς καλλιεργητικής μονάδας ή τό αντίστροφο). Όπως είναι ό κανόνας, σ' αυτές τίς περιπτώσεις ή άποδεικτική άξία των τεκμηρίων καί, συνακόλουθα, ή άξία των συμπερασμάτων είναι συνάρτηση του τρόπου μέ τον όποιο τοποθετείται τό πρόβλημα, της συνεκτικής σχέσης

1. Άς μου επιτραπεί νά παραπέμψω, Στ. Ι. Άσδραχάς, *Μηχανισμοί της άγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (1ε' - 15τ' αί.)*, Άθήνα, Θεμέλιο 1978. «Sources et problèmes d' histoire économique de la Grèce pendant la domination ottomane», *Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études IVe Section*, 1975 - 1976, σ. 477· αὐτ., 1976 - 1977, σ. 435 κ.έ. καί 1977 - 1978, σ. 473 - 503 (τό τελευταίο υπό έκδοση). «Aux Balkans du XVe siècle: producteurs directs et marché», *Études Balkaniques*, 6/3, Sofia 1970, σ. 36 - 69.

2. Γιά την ύποχρεωτική έμπορευματοποίηση, Witold Kula, *Teoria economica del sistema feudale. Proposta di un modello*, Torino, Einaudi, 1970, σ. 42-3.

πού υπάρχει ανάμεσα στη μαρτυρία και στην υπόθεση ξεφυνας· άλλως δέν απομένει παρά ή ταύτιση τής ιστορίας μέ τόν πίο μερικευμένο εμπειρισμό.

Η γαιοπρόσδοδος αποτελεί, καθώς σημειώσαμε, τό παράλληλο τής φορολογικής προσόδου στον τρόπο τής ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος. Η γαιοπρόσδοδος μπορεί νά άντλείται από μία γη μικρής ή μεγάλης έκτασης, από τήν πλευρά όμως τής επίπτωσης τής στον άμεσο καλλιεργητή τά άποτελέσματά τής είναι θεωρητικά τά ίδια· θεωρητικά, γιατί γιά νά μπορέσει νά λειτουργήσει άγροληπτική σχέση στή βάση τής μικρής ιδιοκτησίας σημαίνει ότι δέν υπάρχει διαθεσιμότητα γαιών³ ή δυνατότητα οικονομικής επιλογής από τό μέρος του καλλιεργητή. Στην πράξη ή πραγματοποίηση τής γαιοπροσόδου συμβαδίζει μέ τή δημιουργία μεγάλης ιδιοκτησίας και, προς τήν κατεύθυνση αυτή, είναι ένδεικτικό τό γεγονός ότι εκεί που τό οθωμανικό σύστημα άνακατανομής των φορολογικών προσόδων προβλέπει τή δυνατότητα άγροληπτικών σχέσεων στή βάση μίας μικρής ή μεσαιας έκμετάλλευσης, στο hassa çiftligi, δηλαδή στις «άποκλειστικές» τιμαριωτικές γαίες, οι σχέσεις αυτές δέ φαίνεται νά επικρατούν· αντίθετα, οι άποκλειστικές γαίες τείνουν νά έξομοιωθούν μέ εκείνες που παράγουν άποκλειστικά φορολογικές προσόδους και ή γαιοπρόσδοδος ύποκαθίσταται από μία μορφή άγρολίας, τό παρασπόρι, που μπορεί νά άποφέρει στον κύριο τής γης ένα άκαθάριστο προϊόν ίσοδύναμο μέ τό δέκατο τής άκαθάριστης παραγωγής μίας καλλιεργητικής μονάδας, άλλα που δέν έχει τό χαρακτηρισά άγροληπτικής σχέσης.⁴

3. Διαθεσιμότης γαιών κοινωνικά: οι άκαλλιεργητες γαίες που άνήκουν σε ένα σύνολο ιδιωτικών γαιών δέ συνιστούν μία διαθεσιμότητα ικανή νά άνατρέψει τήν άγροληπτική σχέση· ή εμφύτευση συνιστά, προς τήν κατεύθυνση αυτή, ένα καλό παράδειγμα ένίσχυσης τής μεγάλης ιδιοκτησίας ή αξιοποίησης των γαιών μέσω μη οικονομικών επενδύσεων. Πρβλ. τό Ιταλικό παράδειγμα, όπως τό παρουσιάζει πικνά ο Ruggiero Romano, «Una tipologia economica», *Storia d' Italia, I: I caratteri originali*, Torino, Einaudi, 1972, σ. 273-8.

4. Γιά τό hassa çiftligi, βλ. άνάμεσα στ' άλλα, Vera Mutafčieva, «Kam väprosa za čiflicite v osmanskata imperija prez XIV — XVII v.», *Istoričeski Pregled*, 14/1 (1958), σ. 34-57 (και σε ελληνική μετάφραση Ι.Θ. Λαμψίδη: «Περί του ζητήματος των τσιφλικιών εις τήν οθωμανικήν Αυτοκρατορίαν κατά τόν ΙΔ' - ΙΖ' αιώνα», *Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας*, άρ. 29, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 83-117)· N. Beldiceanu, «Biens monastiques d' après un registre ottoman de Trébizonde (1487). Monastères de la Chrysoképhalos et de Pharos», *Revue des Études Byzantines*, 35 (1977), σ. 202-4. Γιά τό «παρασπόρι», Ivan Božić, «Paraspor u Skadarskoj oblasti», *Recueil des travaux de l' Académie des Sciences*, XLIX — *Institut d' Études Byzantines*, No 4 (Beograd), σ. 13-30 (28-30, γαλλική περίληψη: Le «Paraspor» dans le district de Skadar). Ο συσχετισμός μίας μορφής «παρασπορίου» μέ τούς τρόπους έκμετάλλευσης των hassa çiftligi χρειάζεται ακόμη νά έμπειρωθεί· ή ένδειξη αναφορικά μέ τό προϊόν του «παρασπορίου» έχει άντιληθεί κατ' άναλογία από ένα παράδειγμα ιδιωτικών γαιών: 4 κοιλά παρασπόρι έναντι 40 κοιλών που συνιστούν τή συνολική σπορά ενός ζευγαριού (Σπ. Ι. 'Ασδραχάς, «Πραγματικότητες από τόν ελληνικό ΙΗ' αιώνα», *Σταθμοί προς τήν Νέα Έλληνική Κοινωνία*, Αθήνα 1965, σ. 32-3). Πρόκειται γιά τό παρασπόρι που προορίζεται γιά τόν κεχαγιά ή σούμπαση ενός ιδιοκτήτη. Στη Γαστούνη τό παρασπόρι του σούμπαση ή του κεχαγιά καλλιεργούνταν σε 3 - 5 στρέμματα σε κάθε ζευγάρι. (Τ.Α. Γριτσό-

Στή διαδικασία του σχηματισμού τής μεγάλης άτομικής γαιοκτησίας έχουμε τή σύμπτωση πολλαπλών παραγόντων που έκτείνονται σε μία πλατιά χρονική κλίμακα: πρώτα, οι τρόποι παράδωσης τής στρατηγικής του οθωμανικού κράτους, που ήταν αντίθετη στή δημιουργία μεγάλων άτομικών ιδιοκτησιών, μέ τή μέθοδο τής βακουφοποίησης·⁵ ύστερα, στα τέλη του ΙΣΤ' αιώνα, ή δημιουργία μεγάλων ιδιωτικών άγροτικών έκμεταλλεύσεων σαν άποτέλεσμα του εμπλουτισμού όρισμένων φορέων του κρατικού μηχανισμού και τής έννοικής συγκυρίας που δημιουργεί ή επανάσταση των τιμών·⁶ συνακόλουθα, ή ιδιοποίηση των γαιών των χωρικών σαν άποτέλεσμα τής άδυναμίας των καλλιεργητών νά άντιμετωπίσουν τή διαφορική πρόσδοδο ή σαν σύνδρομο του συστήματος τής έννοικίας των προσόδων που κατέληγε στην έπιδείνωση του βαθμού έκμετάλλευσης των χωρικών· τέλος, ή μεγιστοποίηση των καταναγκασμών από τήν πλευρά των φορέων τής έξουσίας στο τοπικό επίπεδο ή από τήν πλευρά των φορέων τής κοινωνικής κυριαρχίας και των μεθόδων προστασίας που εφάρμοζαν.

Είναι άνταπόδεικτο ότι ή τάση δημιουργίας άτομικής ιδιοκτησίας ικανής νά άποφέρει στον κύριο της φυσικά εισοδήματα, έκφράζει τήν ύπαρξη σχέσεων άγοράς: εκείνο που χρειάζεται νά διερευνηθεί είναι κατά πόσο ή μεγάλη ιδιοκτησία άνταποκρίνεται σε μία άνοδο του όγκου τής παραγωγής⁷ που προσφέρεται σ' αυτή τήν άγορά ή, αντίθετα, κατά πόσο άποτελεί άπλώς ένα μέσο περιορισμού του βαθμού συμμετοχής του άμεσου παραγωγού, ό όποιος περνώντας από τό καθεστώς των δεκατιζόμενων γαιών στις γαίες

πουλος, «Στατιστικά είδήσεις περί Πελοποννήσου», *Πελοποννησιακά*, 8 (1971), σ. 456· στην επαρχία των Ίμβρακίων στην Πελοπόννησο, άνερχόταν σε 2 στρέμματα στο ζευγάρι γιά τό όψιμο και σε ένα πινάκι (καρπό) γιά τό πρώιμο (Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα*, έκδ. Ε.Γ. Πρωτοψάλτη, Αθήνα 1960, σ. 31).

5. Vera Mutafčieva, *Agrarnite Otnošenija v osmanskata imperija prez XV—XVI V.*, Sofia 1962 (260-2, γαλλική περίληψη: *Les rapports agraires dans l' Empire ottoman*), σ. 88-176.

6. Ömer Lutfi Barkan, «The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East», *International Journal of Middle East Studies*, 6/1, Cambridge University Press, 1975, σ. 3-28· «XVI. asrin ikinci yarısında Türkiye' de fiyat hareketleri», *Bellesten*, 34/133-136 (1970), σ. 557-607· «Les Mouvements des prix en Turquie entre 1490 et 1655», *Mélanges en l' honneur de Fernand Braudel, I: Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650*, Toulouse 1972, σ. 65-79· Ljuban Beron, «Changes in Price Conditions in Trade between Turkey and Europe in the 16th-19th Century», *Études Balkaniques*, 10/2-3 (1974), σ. 168-78· *Dviženieto na cenite na Balkanite prez XVI—XIX v. i evropejskata revolucija na cenite*, Sofia 1976 (317-22, άγγλική περίληψη: *Prices in the Balkan during the 16th-19th Centuries and the European Revolution of Prices*), σ. 142-80.

7. Αναφορικά μέ τις εξαγωγές που, άντι νά έκφράζουν μία υπεραγωγή, όφειλονται στην τοπική ύποκατανάλωση, βλ. N. Svogonos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 1956, σ. 363-64· πρβλ. Σεραφείμ Μάξμος, *Η αύγή του ελληνικού καπιταλισμού*, Αθήνα 1945, ό. 22-3. Πρβλ. επίσης τις παρατηρήσεις του Felix Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce, formé depuis une année moyenne, depuis 1787 jusque' en 1797*, I., Paris 1800, σ. 131-4, II, σ. 182-3 (μετάφραση Έλένης Γαρίδη, εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τάσου Βουρνά: *Πίνακας του έμπορίου τής Ελλάδας στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1974, σ. 84-5, 241-2).

πού παράγουν ταυτόχρονα και γαιοπρόσοδο βρίσκονται τελικώς με μειωμένα πλεονάσματα. Νά θελήσει κανείς νά υπολογίσει τήν επίπτωση τής μεγάλης ιδιοκτησίας στό συνολικό αγροτικό προϊόν είναι έξω από τά όρια τοῦ ἐφικτοῦ· ἀπομένουν ἄλλες δυνατότητες προσπέλασης, ὅπως, λόγου χάρη, ἡ ἐπίπτωση τής γαιοπροσόδου στήν οἰκογενειακή ἀγροτική ἐκμετάλλευση ἢ ἡ διάρθρωση τοῦ οἰκισμένου καί καλλιεργούμενου χώρου στά χωριά ἐκεῖνα πού, συνολικά ἢ μερικά, ἀνήκουν σέ ἕναν ἢ περισσότερους μεγάλους ιδιοκτῆτες. Ἀκόμη, νά μελετήσῃ κανείς τήν κίνηση τοῦ ἀγροτικοῦ καί ἀστικοῦ πληθυσμοῦ καί νά δει πῶς μεταφράζεται ἡ κίνηση αὐτή σέ συνάρτηση μέ τή δημιουργία τῶν μεγάλων ιδιοκτησιῶν.

Εἰκονογραφώντας τήν πρώτη δυνατότητα προσπέλασης, θά μπορούσε κανείς νά προτείνει κάποιους συμβατικούς, ἀλλά γι' αὐτό ὄχι αὐθαίρετους, ἀριθμούς. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἄς ὑπομνησθοῦν κάποιες δεβαιότητες:

α) ἡ τεχνολογία τής ἐποχῆς δέν ἐπιτρέπει μιᾶ ἐλαστική χρήση τοῦ ἐδάφους καί

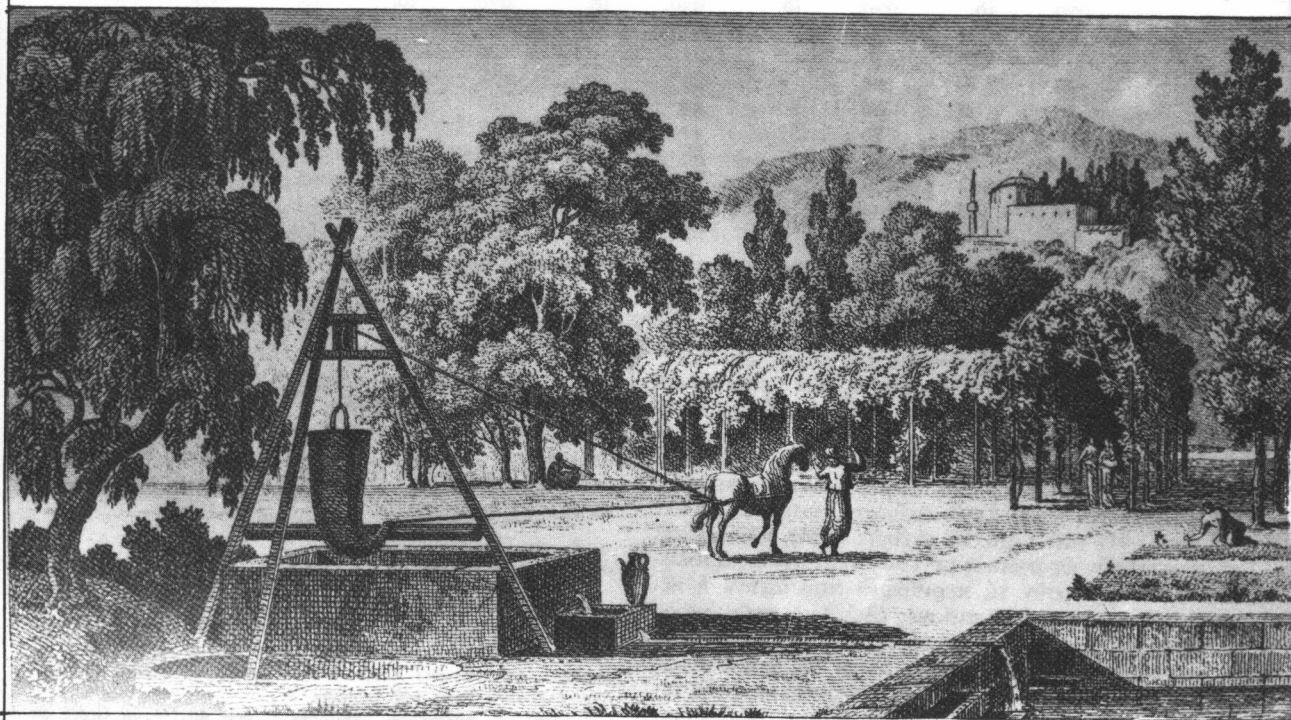
β) ἡ κλίμακα μέσα στήν ὁποία πραγματοποιοῦνται οἱ γαιοπρόσοδοι εἶναι συνάρτηση τῶν ἀποδόσεων καί τῶν ὀρίων πού θέτει ἡ αὐτοκατανάλωση, ἡ ἀναπαραγωγή καί ἡ ἐξυπηρέτηση τής φορολογίας.

Ἔτσι, χωρίς νά συνυπολογίσουμε τήν περιφερειακή ἢ τοπική διαθεσιμότητα σέ ἐργατική δύναμη, μπορούμε νά ἀναχθῶμε σέ ὀρισμένες ἐκτιμήσεις πού δείχνουν ὅτι μεγάλη ιδιοκτησία δέ μπορεί νά ὑπάρξει παρά μέ τήν προϋπόθεση ἱκανοποιητικῶν ἀποδόσεων, πράγμα πού σημαίνει τέτοια διαθεσιμότητα

γαιῶν, ὥστε νά μή χρειάζεται νά καταφεύγει κανείς στίς περιθωριακές. Πρῶτο πρόχειρο πόρισμα: ἡ μεγάλη ιδιοκτησία στίς συγκεκριμένες συνθήκες τής τουρκοκρατίας εἶναι συνάρτηση τής ἀραιότητας τοῦ πληθυσμοῦ· αὐτό δέ σημαίνει ὅτι ἡ ἀραιότητα αὐτή μπορεί νά συναποτελεῖ στοιχεῖο ἰσορροπίας.

Υπολογίζοντας τήν παραγωγή μιᾶς τυπικῆς καλλιεργητικῆς μονάδας στά τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, δρῖσκουμε ὅτι στήν περίπτωση μιᾶς ἀριστῆς ἀποδοτικότητας (10 συγκομιδῆ πρὸς 1 σπόρος) τό καθαρό πλεόνασμα πού ἔμενε στό γεωργό μετά τήν ἀφαίρεση τοῦ σπόρου (10% τής ἀκαθάρστης παραγωγῆς), τής δεκάτης καί ἄλλων ἐπιβαρύνσεων (14%), τοῦ ζωτικοῦ ἐλάχιστου (10,67%), τῆ μέγιστη ὑποχρεωτική ἐμπορευματοποίηση πού ἀντιστοιχεῖ στή χρηματική φορολογία (6,66%) καί τῆ γαιοπρόσοδο (29,5%), ἦταν τῆς τάξης τῶν 12,17% τής ἀκαθάρστης παραγωγῆς. Ὑψηλές ἀποδοτικότητες τῆς τάξης τοῦ 10:1 μαρτυροῦνται ἀπό τίς πηγές, ἀλλά οἱ ἀποδοτικότητες αὐτές δέν εἶναι δυνατό νά θεωρηθοῦν ὡς μέσες ἀποδοτικότητες. Ἄν, ἀντίθετα, θεωρήσουμε ὅτι ἡ ἴδια καλλιεργητική μονάδα πραγματοποιοῦσε μιᾶ ἀπόδοση τῆς τάξης 5:1, τότε τό πλεόνασμα ἀπό τό ὁποῖο θά ἔπρεπε νά ἐξυπηρετηθεῖ ἡ μέγιστη ὑποχρεωτική ἐμπορευματοποίηση δέν ἀντιστοιχοῦσε παρά στά 2% τῆς ἀκαθάρστης παραγωγῆς, ἐνῶ ἡ ἐμπορευματοποίηση αὐτή εἶχε ἀνάγκη ἐνός φυσικοῦ προϊόντος ἰσοδύναμου μέ τά 13% τῆς παραγωγῆς.⁸

Τό παράδειγμα αὐτό δείχνει ὅτι μιᾶ οἰκογενειακή ἐκμετάλλευση πού παράγει γαιοπρόσόδους δέν μπορεί νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἀναπαραγωγῆς.

Τούρκικο πηγάδι καί κήπος.

γής και της φορολογίας παρά με την προϋπόθεση υψηλών αποδόσεων ή παραλλήλων καλλιέργειών που θά επέτρεπαν την κάλυψη του παθητικού της κύριας καλλιέργειας, δηλαδή της καλλιέργειας των δημητριακών· αυτά φυσικά ισχύουν για την περίπτωση όπου η γαιοπρόσοδος είναι ορισμένης τάξης, στο παράδειγμά μας έφθον άντιστοιχεί στο μισό της παραγωγής μετά την αφαίρεση της σποράς, της δεκάτης και των έξόδων.

Ο ύπολογισμός της άντιστοιχίας της χρηματικής φορολογίας σε φυσικά αγαθά έγινε με βάση την τιμή αγοράς. Αν, αντίθετα, ύπολόγιζε κανείς στη βάση μιάς τιμής που θά άντιστοιχοϋσε στα 2/3 της τιμής αγοράς, καθώς φαίνεται να ισχύει στις συναλλαγές των άμεσων παραγωγών, τότε τό ποσοστό της ύποχρεωτικής έμπορευματοποίησης θά άνέβαινε στα 9,5% ή στα 19% της άκαθάριστης παραγωγής, ανάλογα με τό άν είχαμε να κάμουμε με άποδοτικότητα της τάξης 10:1 ή 5:1.⁹

Τό ποσοστό της ύποχρεωτικής έμπορευματοποίησης είναι συνάρτηση της κίνησης των τιμών και της χρηματικής φορολογίας. Για την τελευταία σημειώσαμε ότι παρουσιάζει μιά στασιμότητα άναφορικά με όρισμένους τομείς της, ή όποία άντισταθμίζεται και ύπερκαλύπτεται από την προσθήκη καινούριων φόρων ή από την προσαρμογή στην ύποτίμηση του νομίσματος όρισμένων από τούς παλαιούς. Για παράδειγμα, ένας προσωπικός φόρος όπως ή isrence παρουσιάζει άνάμεσα στα 1489 και στα 1796 μιά άνύψωση 528% και ό κεφαλικός, όπως έμφανίζεται κατά

στημα που κατέληγε στη μεγιστοποίηση των ιδιοποιήσεων των ένοικιαστών ή των ύπενοικιαστών, δηλαδή στην έπιδείνωση της έκμετάλλευσης των άμεσων παραγωγών.

Μιά τρίτη εξέλιξη θά ήταν εκείνη όπου ό καλλιεργητής θά ήταν ό εύνοημένος από την κίνηση των τιμών. Τά παραδείγματα προς την κατεύθυνση αυτή δέ λείπουν, αλλά προσκρούουν σε μιά γενικότερη διαπίστωση: στην πρόοδο της μεγάλης ιδιοκτησίας και στο σύστημα διαμόρφωσης των τιμών που δέν έπιτρέπει την ένσωμάτωση του παραγωγού στην αγορά. Στο βαθμό όπου ή μή ένσωμάτωση μπορεί να γενικευτεί, τότε τά παραδείγματα μιάς ώφέλειας των παραγωγών από την κίνηση των τιμών θά πρέπει να έγγραφούν στις έξισορροπητικές προσπάθειες που δοκιμάζουν να κάμουν οι ίδιοι για να άπαμβλύνουν τη φορολογία χωρίς να μεγεθύνουν την παραγωγή: στην όπτική αυτή προτιμούν την καταβολή διαφορικής προσόδου.

Η άπλή γνώση των συστημάτων άγροληψίας δέν άρκεί για να δείξει ούτε τά όρια των πλεονασμάτων ούτε τά άντίστοιχα των γαιοπροσόδων, άν δέν ύπάρχει παράλληλη γνώση των διαστάσεων των καλλιεργητικών μονάδων, της σποράς και των άποδόσεων. Σε μιά πρώτη προσέγγιση θά μπορούσε κανείς να ύποδειξει τά όρια αυτά βασίζόμενος σε μιά σπορά που φαίνεται άντιπροσωπευτική (40 κοιλιά κατά μανάδα)· ό παρακάτω πίνακας παρουσιάζει τά μερίδια των καλλιεργητών και των ιδιοκτητών, μετά την αφαίρεση της δεκάτης και των έξόδων (20% της άκαθάριστης παραγωγής), σε μιά κλίμακα άποδό-

Απόδοση	(α)		(β)		(γ)		(δ)		(ε)		
	άγρ.	ιδ.	άγρ.	ιδ.	άγρ.	ιδ.	άγρ.	ιδ.	άγρ.	ιδ.	
3,5	35	23	56	2	25	33	28	44*	24	16	42
4	40	32	64	8	29	43	38	50	27	24	48
5	50	50	80	20	36	64	57	63	34	40	60
6	60	68	96	32	43	85	77	75	41	56	70
7	70	86	112	44	50	106	96	88	48	72	84
8	80	104	128	56	58	126	115	101	55	88	96
9	90	122	144	68	65	147	135	113	61	104	108
10	100	140	160	80	72	168	154	126	69	120	120

* Μαζί με τη δεκάτη, όταν πρόκειται για τιμαριώτη και για άποκλειστική τιμαριωτική γή. () χωρίς τη δεκάτη.

μέσο σταθμισμένο όρο, άντίστοιχη της τάξης 748%· στο ίδιο χρονικό διάστημα ή τιμή του σιταριού στην αγορά παρουσιάζει μιά άνύψωση της τάξης 2612%.¹⁰ Με τούς όρους αυτούς ή έπίπτωση των χρηματικών αυτών φόρων στην άκαθόριστη παραγωγή της καλλιεργητικής μονάδας που χρησιμοποιούμε ως παράδειγμα θά ήταν ή έξης (με την προϋπόθεση μιάς άποδοτικότητας 5:1) στις δύο αυτές χρονικές στιγμές: 13% (έλάχιστη τιμή) ή 6% (μέγιστη τιμή) στα 1489· 2% και 1,4% στα 1796. Οι σχέσεις αυτές, που πρέπει να θεωρηθούν ως σχέσεις μεγέθους και όχι ως άπόλυτες, είκονογραφούν τά περιθώρια που άφηνε ή κίνηση των τιμών σε δύο πιθανές εξέλιξεις: στην άπορρόφηση της διαφοράς από τη φορολογία ή από τη γαιοπρόσοδο. Η άπορρόφηση μέσω της φορολογίας δέ γινόταν άποκλειστικά από την προσαρμογή της τελευταίας στην κίνηση των τιμών με την προσθήκη νέων φόρων· γινόταν και έμμεσα μέσω του συστήματος της ένοικιασης των προσόδων του δημοσίου, σύ-

σεων από 3,5:1 ως 10 και σύμφωνα με τούς έξης τρόπους διανομής:

α) Διανομή στη μέση (μετά την αφαίρεση της δεκάτης): ό ιδιοκτήτης προσφέρει τό σπόρο και ό άγρολήπτης καταβάλλει τά έξοδα.

β) Διανομή στο τρίτο: ό ιδιοκτήτης προσφέρει τό σπόρο και ό άγρολήπτης άναλαμβάνει τά έξοδα· μετά την αφαίρεση της δεκάτης ό άγρολήπτης παίρνει τά 2/3 της παραγωγής.

8. Πρβλ. Σπ. 'Ι. Άσδραχάς, (τό κεφ.) «Οικονομία» στην 'Ιστορία του έλληνικού Έθνους, ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 160· «Sources et problèmes d'histoire économique de la Grèce pendant la domination ottomane», *Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études, IVe section*, 1977-1978 (Paris, ύπό έκδοση).

9. Πρβλ. S. Asdrachas, «Marchés et prix du blé en Grèce au XVIIIe siècle», *Südost-Forschungen*, 31 (1972), σ. 178-209 όπου ή διατύπωση μιάς ύπόθεσης σχετικά με τη διαμόρφωση των τιμών.

γ) Διανομή στο πέμπτο: ο ιδιοκτήτης προσφέρει το σπόρο και αναλαμβάνει τα έξοδα· μετά την αφαίρεση της δεκάτης ο αγρολήπτης παίρνει το 1/5 της παραγωγής.

δ) Διανομή στο πέμπτο: ο αγρολήπτης καταβάλλει το σπόρο και τα έξοδα· μετά την αφαίρεση της δεκάτης πού αντιστοιχεί στο έβδομο της παραγωγής, παίρνει τα 4/5 της παραγωγής.

ε) Διανομή στο πέμπτο: ο αγρολήπτης καταβάλλει το σπόρο και τα έξοδα· μετά την αφαίρεση της δεκάτης παίρνει τα 2/3 της παραγωγής.

Από τα συστήματα αυτά έπωφελέστερο για τον αγρολήπτη είναι το (δ) πού, αντίθετα, δέν επιτρέπει στον ιδιοκτήτη νά διπλασιάσει το σπόρο παρά μέ μιά άποδοτικότητα 7:1, ενώ στο σύστημα (α) άρκει για τό διπλασιασμό του σπόρου μιά άπόδοση 4 ως 5:1. Στο σύστημα (ε) ο αγρολήπτης είναι περισσότερο εύνοημένος, όταν πρόκειται για μιά άπόδοση από 7 ως 10:1. Στην τελευταία αυτή ύπόθεση, τά τρία πρώτα συστήματα θά έδιναν την έξης κατανομή του καθαρού προϊόντος:

Άπόδοση	Άγρολήπτης	Ίδιοκτήτης	Σύστημα
7-10:1	85	113	(α)
	151	62	(β)
	96	102	(γ)

Ορίζοντας σέ 32 κιλιά τό ζωτικό έλάχιστο της άγροτικής οικογένειας, βλέπουμε ότι σέ όρισμένους τρόπους διανομής τό καθαρό προϊόν δέν άρκει για τή συντήρηση της οικογένειας: πρόκειται για τίς περιπτώσεις πού θά είχαν μιά άπόδοση κάτω από 4:1 στο σύστημα (δ) και (ε) και κάτω από 5:1 στο σύστημα (γ).

Κοντά στα συστήματα αυτά μνημονεύουμε δυό άκόμη, τό ένα περιορισμένης και τό δεύτερο γενικευμένης έφαρμογής. Τό πρώτο τό βρίσκουμε στή Χίο, π.χ., μέ τό όνομα «άπότρίτο» και συνίσταται σέ μιά σχέση πού άποκαθίσταται άνάμεσα στο μερικό άγοραστή ενός κτήματος και στον πωλητή: ο άγοραστής γίνεται κύριος των 2/3 του κτήματος και ο πωλητής ύποχρεώνεται στην καλλιέργεια του συνόλου και

στην καταβολή, στον κύριο των 2/3, του 1/3 της παραγωγής του συνόλου. Τό σύστημα αυτό βασίζεται στή σχέση πού θέλει ότι μόνη της ή γή δίνει δικαίωμα στον ιδιοκτήτη της νά καρπωθεί τό μισό της παραγωγής, ενώ ο σπόρος και τα έξοδα άνήκουν στον άγρολήπτη. Η άγορά άποτελεί ένα μέσο πού αναγκάζει στην παραδοχή αυτής της σχέσης καθλώνοντας μέσω του συμβολαίου τον καλλιεργητή στή γή· στην πράξη ο ιδιοκτήτης παίρνει τό 1/2 της παραγωγής του δικού του κτήματος. Τό άλλο σύστημα δίνει στον ιδιοκτήτη της γής τό τέταρτο της παραγωγής μετά την αφαίρεση της δεκάτης· ο σπόρος και τα έξοδα διαρύνουν τον καλλιεργητή. Στο σύστημα αυτό τό καθαρό εισόδημα του άγρολήπτη και του ιδιοκτήτη θά ήταν στις άποδόσεις 3,5 ως 6:1 κατά μέσο όρο 74 κοιλιά για τον άγρολήπτη και 55,5 για τον ιδιοκτήτη· στις άποδόσεις από 7 ως 18:1 θά ήταν αντίστοιχα 121,5 και 76,5 κιλιά.

Τά παραδείγματα πού παραθέσαμε δείχνουν τά περιθώρια έπιλογών πού ύπάρχουν για την πραγματοποίηση της γαιοπροόδου και του καθαρού προϊόντος του καλλιεργητή. Είναι χαρακτηρισικό τό γεγονός ότι οι πληροφορίες για τον ΙΘ' αιώνα φαίνονται νά δείχνουν ότι από τά συστήματα της διανομής του προϊόντος συνηθέστερο ήταν τό τριτάριχο, όπου ο σπόρος και τα έξοδα έπεφταν στον άγρολήπτη· αυτό δείχνει τον επικρατέστερο, άμοιβαίο, τύπο του γαιοκτήμονα: πρόκειται για άτομα πού περιορίζονται στο νά είναι κύριοι της γής χωρίς νά ενδιαφέρονται για την άξιοποίησή της μέσω του σχηματισμού ζωικού κεφαλαίου και της άποθήκευσης ή της άνανέωσης του σπόρου. Η μεγιστοποίηση ώστόσο των γαιοπροσόδων μέ τή συμμετοχή του ιδιοκτήτη στο σπόρο και στα έξοδα προϋπόθετε ύψηλές άποδοτικότητες: συγκρίνοντας τά άποτελέσματα του συστήματος διανομής (γ) πού ύπακούει σ' αυτή τή λογική, και του συστήματος (ε) πού έλαχιστοποιεί τό ρόλο του ιδιοκτήτη ως συντελεστή της παραγωγής, καταλήγουμε στην έξης διανομή του καθαρού προϊόντος:

Άπόδοση	Άγρολήπτης	Ίδιοκτήτης	Σύστημα
3,5-6:1	33,25 κοιλιά	56,25	(γ)
	34	55	(ε)
7-10:1	61,25	136,75	(γ)
	96	102	(ε)

Άπό τή σύγκριση των δυό συστημάτων γίνεται φανερό ότι στις άποδόσεις κάτω από 7:1, δηλαδή στις επικρατέστερες, ο ιδιοκτήτης δέν έχει σοβαρά κίνητρα για νά συμμετάσχει στην παραγωγή άφιερώνοντάς της ένα φυσικό κεφάλαιο διαφορετικό από τή γή. Άπό την πλευρά του άγρολήπτη δέν ύπρχαν ισχυρά κίνητρα νά προτιμά στις άποδόσεις αυτές τό σύστημα (γ), γιατί σέ περίπτωση άποδόσεων κάτω από τό 4:1 δέ θά έξασφάλιζε ούτε τό ζωτικό έλάχιστο. Στις μέγιστες έπίσης άποδόσεις τον εύνοούσε τό σύστημα (ε), ενώ αντίθετα τον ιδιοκτήτη τον εύνοούσε τό σύστημα (γ). Γνωρίζουμε ότι τό άλλο σύστημα πού είχε έπίσης διάδοση ήταν τό λεγόμενο συντροφικό (διανομή της παραγωγής στή μέση μετά την αφαίρεση του σπόρου,

10 . Για τό ύψος της ispenca στον 15ο αί. βλ., άνάμεσα στ' άλλα, Halil Inalcik, «Osmanlılar' da raiyyet rüşümü», *Belleten*, 23/92 (1959), σελ. 602-8· Vera P. Mutafchieva, «Feodalnata renta, prisvojavana ot lennija dárzatel v osmanskata imperija s ogleđ na našite zemi prez XV—XVI v.», *Izvestija na Institutata za búlgarska Istorija*, 7 (1957) σ. 178-83 (203-4, γαλλ. περίληψη: La rente féodale appropriée par les détenteurs féodaux dans l' Empire ottoman aux XVe et XVIe ss.)· πρβλ. N. Beldiceanu, «Un acte inédit sur le statut de la communauté juive de Trikala», *Revue des Études Islamiques*, 40 (1972), σ. 133-5. Για τον κεφαλικό φόρο (σταθμισμένος μέσος όρος για τον 15ο αί.) χρησιμοποιήθηκαν οι πίνακες του Ömer Barkan, «894 (1488/1489) yılı Cizyeninin Tahsilâtına âit Muhasebe Bilâncoları», *Belgeler*, 1/1 (1964), σ. 17-27. Για την τιμή του οταριού (στην Κωνσταντινούπολη), Ömer Lütfi Barkan, «The Price Revolution», σ. 10· «Les mouvements des prix», σ. 70· «XVI. asrin ikinci yarısında Türkiye' de fiyat hareketleri», σ. 561. Για τό 1796, Σπ. Ι. Αοδραχάς, «Πραγματικότητες».

της δεκάτης και των εξόδων). Στο σύστημα αυτό θα είχαμε:

Απόδοση	Αγρολήπτης	Ιδιοκτήτης
3,5-6:1	44,75 κιλιά	44,75
7-10:1	99	99

Βλέπει κανείς ότι τα επικρατέστερα συστήματα εξαγωγής γαιοπροσόδου συμπίπτουν αναφορικά με το μερίδιο του αγρολήπτη στις μέγιστες αποδόσεις, πράγμα που ισχύει και για το μερίδιο του ιδιοκτήτη· μάλιστα η συμμετοχή του αγροδότη στην παραγωγή με την καταβολή του σπόρου είναι ευνοϊκή για τον αγρολήπτη τόσο στις κατώτερες όσο και στις ανώτερες αποδόσεις, ενώ για τον ιδιοκτήτη είναι δυσμενής στις πρώτες. Η σύγκριση τελικά των δύο συστημάτων δείχνει την άνελαστικότητα που ίσχυε στην πράξη ως προς τη μεγιστοποίηση των γαιοπροσόδων μέσω της ενεργότερης συμμετοχής του ιδιοκτήτη στην παραγωγή.

Τα έξοδα τά επωμίζεται κατά κανόνα ο καλλιεργητής: συνίστανται σε πληρωμές σε είδος, συνδυασμένες ωστόσο και με πληρωμές σε χρήμα. Οι τελευταίες συμβάλλουν στον εκχρηματισμό των αγροτικών οικονομιών σε βαθμό που δέ γίνεται να προσδιοριστεί, αλλά θα πρέπει να υπομνηστεί ότι οι μικτές αυτές πληρωμές αφορούν μία καθαρά εποχική και διακινουμένη εργατική δύναμη. Χρειάζεται ακόμη να σημειωθεί ότι τα έξοδα κάλυπταν καταναλωτικές ανάγκες των εποχικών εργατών κι αυτό εξηγεί γιατί τα ήμερομίσθια ισχύουν κυρίως στις άμπελοεργασίες. Κάποιες ενδείξεις υποδεικνύουν ότι η ανταμοιβή σε είδος ήταν ωφελιμότερη για τον εποχικό εργάτη σε σύγκριση με την ανταμοιβή σε χρήμα, γιατί το ήμερομίσθιο φαίνεται ότι είχε στην αγορά μικρότερη αγοραστική αξία σε σχέση με την αξία που είχε το φυσικό προϊόν με το οποίο αμοιβόταν ημερήσια. Κάποτε η διαφορά αυτή φτάνει στα 1:5,5.¹¹

ιδιοκτητών, σε τρόπο ώστε οι μικρές ή μέτριες γαιοπροσοδοί να μην αντανακλούν αντίστοιχα μεγέθη στην ιδιοκτησία, αλλά να αντανακλούν περισσότερο τις διασπάσεις του καλλιεργούμενου χώρου μέσα στη συνολική ιδιοκτησία. Καθώς είναι εξαιρετικά πρόωρο να υποδείξει κανείς τη συχνότητα με την οποία παρουσιάζεται ή μία ή η άλλη τάξη ιδιοκτησίας, απομένει να υπομνηστούν κάποιες γενικές σχέσεις, όπως αυτές προκύπτουν από την κατανομή της γης ανάμεσα στον τουρκικό και στον ελληνικό πληθυσμό πριν από την επανάσταση του 1821 στην Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα και στην Εύβοια.¹²

Η μεγαλύτερη συγκέντρωση της ατομικής γαιοκτησίας γίνεται στο πλαίσιο της κατακτητικής κοινωνίας: οι ελληνικοί αγροτικοί πληθυσμοί καλλιεργούν γαίες που, σε μέγιστο βαθμό, ανήκουν σε Τούρκους ιδιοκτήτες. Η διαφορά ανάμεσα στην κατά κεφαλή σχέση του συνολικού πληθυσμού και της γης, όπως η σχέση αυτή παρουσιάζεται στο έσωτερικό του χριστιανικού και ισλαμικού πληθυσμού, είναι ένδεικτική για το βαθμό συγκέντρωσης, δεν μπορεί όμως να δείξει σε ποιά επίπεδα διαμορφωνόταν η συγκέντρωση αυτή: η στρωματογραφία της μεγάλης ιδιοκτησίας χρειάζεται στοιχεία σε προσωπογραφική βάση μέσα στα όρια της οικιστικής μονάδας, το χωριό.

Δέ λείπουν οι μαρτυρίες για υψηλή συγκέντρωση αγροτικών ιδιοκτησιών στο πλαίσιο των χριστιανικών πληθυσμών. Η μοναστηριακή ιδιοκτησία παρουσιάζει από την άποψη αυτή ένα εκπρεπές παράδειγμα, αλλά για την ώρα δεν έχουμε συστηματικές προσβάσεις αναφορικά με τη συγκρότηση των μοναστηριακών εισοδημάτων και τη θέση που είχαν σ' αυτά οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Ωστόσο μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι σε πολλές περιπτώσεις η διαμόρφωση της μοναστηριακής περιουσίας ήταν συνάρτηση της καταχρέωσης των χωρικών, δηλαδή συνάρτηση της εισβολής του τεχνητού χρηματικού τομέα, όπως τον επέβαλλε η φορολογία, στο φυσικό. Όρισμένες έγχειοδελτιώσεις μπορούν, παράλληλα, να εγγραφούν στο θετικό των μοναστηριακών επενδύσεων στη γη.¹³

Κάτοικοι	Γαίες (στρέμματα)	Μέσος όρος	Περιοχή
T: 47.750	3.000.000	62,8	Πελοπόννησος
%: 9,44	66,67		
Ε: 458.000	1.500.000	3,27	
%: 90,56	33,33		
T: 20.865	1.480.130	70,94	Στερεά & Εύβοια
%: 7,76	36,02		
Ε: 247.850	2.629.100	10,61	
%: 92,24	63,98		
Σύνολο T: 68.615	4.480.130	65,29	
%: 08,86	52,04		
Ε: 705.850	4.129.100	5,85	
%: 91,14	47,96		

Σημειώσαμε ότι οι γαιοπροσοδοί μπορούν να ξεθάγονται από μικρές, μεσαίες ή μεγάλες ιδιοκτησίες, άλλ' ότι παράλληλα προϋπόθεσή τους ήταν ο έλεγχος του καλλιεργημένου χώρου από περιορισμένο αριθμό

Η διάκριση ανάμεσα στις δύο μορφές ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος, τη φορολογική και την έγχειοδελτιωτική, δε συνεπάγεται μία αντίστοιχη κατανομή ανάμεσα σε ένα παραδοσιακό σύστημα ιδιοποίησης

καί σέ ένα καπιταλιστικής μορφής: στήν υπόθεση αὐτή θά ὀρίζαμε τίς φορολογικές προσόδους ὡς συνάρτηση τοῦ «ληλατικοῦ» κράτους πού, μέσω τῆς ὑπερκείμενης κυρίαρχης κατακτητικῆς κοινωνίας, μπορεῖ νά καρπώνεται τό ὑπερπροϊόν ἀναγάγοντας τή λειτουργία σέ προϋπόθεση τόσο τῆς ὀριζόντιας ὅσο καί τῆς κάθετης κοινωνικῆς κινητικότητας.¹¹ στήν ἴδια υπόθεση, ἡ γαιοπρόσδοδος θά ἐξέφραζε τήν ἀντίθετη διαδικασία καί θά ἀνήγαγε σέ προϋπόθεση τῆς ὀριζόντιας καί, δυνατολογικά, τῆς κάθετης κοινωνικῆς κινητικότητας ὄχι ἀπλῶς ἕνα ὀρισμένο βαθμό ἐκχωρητισμοῦ τῆς οἰκονομίας ἀλλά τή διείσδυση τοῦ χρήματος μέσα στό κύκλωμα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καί τῆν ἀναγωγή του στόν κύριό της συντελεστή. Στήν πραγματικότητα ἡ γαιοπρόσδοδος δέν ἐκφράζει μιὰ καπιταλιστική διαδικασία ὅπου τό φυσικό προϊόν θά ἦταν ἕνα ἐμπόρευμα δημιουργημένο ἀπό ἐπενδύσεις κεφαλαίων στή γῆ καί ἀπό τή μισθωτή ἐργασία. Ὡς πρὸς τό τελευταῖο σημείο εἶδαμε ὅτι ἡ ἐργατικὴ δύναμη, ὅση ἐρχόταν νά προστεθεῖ σ' ἐκείνη τῆς οἰκογενείας, εἶχε ἐποχικό χαρακτήρα καί ὅτι ἡ ἀμοιβή της ἦταν μικτή, φυσική στόν τομέα τῆς καλλιέργειας τῶν δημητριακῶν, ὅπου κυρίως ἀπασχολούνταν, ὅταν δέν ἦταν μικτή. Προσθέτουμε ὅτι ἡ ἐργατικὴ αὐτὴ δύναμη δέν ἦταν μόνο διακινούμενη ἀλλά καί ὅτι ἡ ἴδια ἀνήκε σέ ἕνα σύστημα μικτῶν εἰσοδημάτων καί σχετικῆς αὐτάρκειας ἢ παραπληρωματικότητας. Ἡ ὑπαρξή της ἔτσι δέν ἐξέφραζε μιὰ κοινωνικὴ τάξη μέ μοναδικό εἰσόδημα τό ἡμερομισθιό της, ἀλλά ἀντίθετα ἕνα τμήμα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πού συμπλήρωνε τά φυσικά του εἰσοδήματα μέ τήν ἐποχικὴ ἐργασία: διακινούμενοι νησιωτικοὶ πληθυσμοὶ πού ἀπασχολοῦνται ἐποχικὰ στή Στερεὰ ἢ στήν Πελοπόννησο, ὄρειοὶ πληθυσμοὶ πού ἐργάζονται στὰ ὄροπέδια ἢ στήν πεδιάδα καί ξαναγυρίζουν στὰ χωριά τους ἀποκομίζοντας τά φυσικά προϊόντα ἢ τά χρήματα πού ἐξασφάλισαν μέ τήν ἐποχικὴ τους ἐργασία. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἐργατικὴ δύναμη δέν ἦταν ἀποκλειστικὰ ἀγροτικὴ ἀλλά καί διωτηρικὴ: σέ ὅλες τίς περιπτώσεις λειτουργοῦσε ὡς παράγοντας ἐξισορρόπησης στό γενικό σύστημα ἢ ὡς παράγοντας μερίκευσης τῆς κρίσης.

11. William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, II, London 1835, σ. 189: στό χωριὸ Μεγαλὴ τῆς Φωκίδας (1805) τό μεροκάματο τῶν θεριστῶν ἦταν ἕνα κουβέλι σιτάρι τῶν 22 ὀκάδων καί μιὰ ὀκά κρᾶσι. ἕνα κουβέλι σιτάρι πουλιόταν στήν ἀγορὰ τῆς Λειβαδιάς 5,5 πιάστρα, ἐνῶ τό ἀγροτικό μεροκάματο ἦταν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, κατὰ κανόνα, ἕνα πιάστορο.

12. Δ. Ζαηγάφος, *Ἱστορία ἑλληνικῆς γεωργίας*, Α-Β, 2η ἐκδ. (Ἐκδόσεις Ἀγροτικῆς Τραπεζῆς), Ἀθήνα 1976, σ. 145, 461-2.

13. Ἐνδεικτικὸ τό παράδειγμα τῆς μονῆς Λάρας Καλαβρύτων μέ τίς ἐγγειοδελτιώσεις, τὴν ἐπέκταση καί κατοχύρωση τῆς ἰδιοκτησίας της στό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰ. Βλ. σχετικά, Κώστας Λάππας, *Ἄγία μονὴ Καλαβρύτων Α'*, κείμενα ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μονῆς, Ἀθήνα, Κέντρον Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν Ε.Ι.Ε., 1975 Σ. 1-63.

14. Μιά σύνθεση γιὰ τὴ ληλατικὴ λειτουργία τῶν νομαδικῶν κρατῶν, Perry Anderson, *Les passages de l'Antiquité au féodalisme*, Paris, Maspero, 1977, σ. 235-47. πρὸς σέ σχέση μέ τὴ Ρουμανία καί εὐρύτερα στό πλαίσιο μιᾶς τυπολογίας κρατικῶν σχηματισμῶν, H.H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines. Asservissement et pénétration capitaliste*, Bucarest 1969, σ. 241-52.

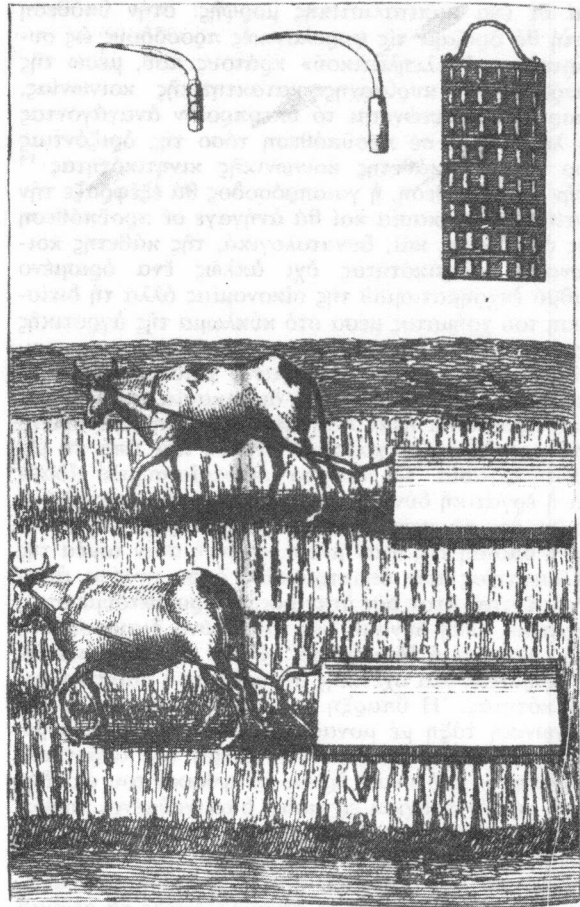
Οἱ ἐπενδύσεις στή γῆ, στό βαθμὸ πού συνιστοῦν ἕνα σοβαρὸ τρόπο στή δημιουργία τῶν μεγάλων γαιοκτησιῶν, δέν ὀδηγοῦν παρά στή διαιώνιση τοῦ συστήματος τῶν ἀναλογικῶν προσόδων καί στόν ἀποχωρητισμὸ τῆς οἰκονομίας τῆς οἰκογενειακῆς ἐκμετάλλευσης. Τό ἴδιο τό γεγονός τῆς ἐπένδυσης εἶναι ἀπότοκο τῆς κρίσης πού ἐκδηλώνεται σέ μεγάλο ἀριθμὸ περιπτώσεων μέ τὴ φορολογικὴ καταχρέωση τῶν χωρικῶν ἢ μέ τίς ἀνάγκες γιὰ ρευστὸ ὀρισμένων μεγάλων ἰδιοκτητῶν, φορτωμένων προφανῶς μέ δαπάνες ἀντιοικονομικῆς. Σ' αὐτὲς τίς περιπτώσεις ἡ διαδικασία τῆς συγκέντρωσης τῆς γῆς ἐγγράφεται σέ μιὰ διαδικασία ὑποτίμησής της: ἡ ἀνατίμηση εἶναι συνάρτηση τῆς ἰκανότητας τοῦ νέου κύριου εἴτε νά ἐνσωματώσει τὴ γαιοπρόσδοδο σέ ἕνα σύστημα δαπανῶν διαφορετικοῦ τύπου ἀπὸ ἐκεῖνον πού ὀδήγησε *σὴν ὑποτίμηση καί στήν ἐκποίηση τῆς γῆς, εἴτε νά συγκρατήσει τίς καλλιέργειες μέ τὴ βοήθεια διοικητικῶν μεθόδων. Μερικὰ ἀπὸ τά λίγα παραδείγματα πού θά μπορούσε κανεὶς νά ἀναφέρει, δείχνουν ὅτι ἡ ἀπόθεση ἦταν βραχύχρονη ἢ τουλάχιστο ὅτι ἡ τεκμαρτὴ ἀκαθάριστη παραγωγή μπορούσε νά ἀντιπροσωπεύει καί τά 40 ὡς τά 90% τῆς τιμῆς ἀγορᾶς. Στὶς ἴδιες σχέσεις μᾶς ὀδηγεῖ ἡ σύγκριση τῆς τιμῆς κατὰ στρέμμα γῆς μέ τὴν τιμὴ τῶν σιτηρῶν στήν παραμονὴ τῆς ἐπανάστασης τοῦ 21: μέσος ὄρος τιμῆς ἐνόσ στρέματος γῆς, 35 γρόσια (ἐλάχιστη 10 καί μέγιστη 60).¹⁵ τεκμαρτὴ παραγωγή (μέ μιὰ ἀποδοτικότητα 5:1, διητὴ ἀγρανάπανση, μέση τιμὴ 10 γρόσια τό κιλό καί σπόρος 15 ὀκάδες στό στρέμμα), 53% τῆς ἀξίας τῆς γῆς. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ ἀπόθεση σέ μιὰ καλλιέργεια μέ μισακάριο σύστημα θά γινόταν μέσα σέ 4 χρόνια ἢ μέσα σέ 6 χρόνια μέ τό τρίταριο σύστημα: οἱ ὑπολογισμοὶ αὐτοὶ γίνονταν μέ δάση τὴν τιμὴ τοῦ σιταριοῦ στήν ἀγορὰ καί εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικοί: ἡ συνυπολόγιση τῆς τιμῆς τοῦ κριθαριοῦ θά ἀνέβαζε τό χρόνο ἀπόθεσης, ἐνῶ ἀντίστοιχα ἡ συνυπολόγιση τῶν καλλιεργειῶν πού συνοδεύουν τὴν ἀγρανάπανση θά ἀντισθάμιζε τὴ διαφορὰ αὐτὴ. Μιὰ ἀπόθεση πού γίνεται μέσα σέ 5 χρόνια προϋποθέτει ἕναν τόκο τῆς τάξης τῶν 25%, ἐνῶ οἱ συνήθεις τόκοι, ἐξαιρώντας αὐτοὺς πού ἴσχυαν γιὰ τά ναυτοδάνεια καί ὀρισμένα ἀπὸ τά καταναλωτικὰ δάνεια (ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καί ἐκεῖνα πού ἐξυπηρετοῦσαν τίς φορολογικῆς ὑποχρεώσεις), ἦταν αἰσθητὰ κατώτεροι, γύρω στό μισό αὐτοῦ τοῦ ποσοστοῦ. Στό βαθμὸ ὅπου εἶναι ἐμπειρικὰ ἐπαληθεύσιμες αὐτὲς οἱ πρῶτες προσεγγίσεις, θά μπορούσε νά ἀναχθεῖ κανεὶς στό συμπέρασμα ὅτι οἱ ἐπενδύσεις κεφαλαίων στή γῆ ἀποτελοῦσαν ἕναν παράγοντα σχετικὰ ἀμελητέο στή διαδικασία τῆς μετατροπῆς τῶν φυσικῶν ἀξιών σέ ἀξίες ἀνταλλαγῆς: ἐδῶ χρειάζεται νά σχολιαστεῖ ἡ γενικότερη στρατηγικὴ τῶν κεφαλαίων.

15. Πρὸς. Sp. I. Asdrachas, «Salaires ruraux et salaires urbains en Grèce a la fin du XVIIIe et au commencement du XIXe siècles», *La force de travail dans les cités méditerranéennes du milieu du XVIIIe au milieu du XIXe siècle* (Publication des Cahiers de la Méditerranée, serie spéciale, No 3), Nice 1974, σ. 99-110.

16. Δ. Ζαηγάφος, ὁ.π., σ. 169-70.

Τά κεφάλαια προσανατολίζονται σέ τρεῖς κύριους τομείς ἐπένδυσης: τήν ἐνοικίαση τῶν φορολογικῶν προσόδων, τό ἐμπόριο καί τό δανεισμό· οἱ ἐπενδύσεις στή βιοτεχνία καί στή ναυτιλία εἶναι ὑποταγμένες στήν ἐμπορική λειτουργία τοῦ κεφαλαίου, ἐνώ οἱ ἀντίστοιχες στή γῆ εἶδαμε ὅτι δέ συνιστοῦν ἐπενδύσεις καπιταλιστικοῦ τύπου, καθώς δέν ἔχουν καμιά ἐπίπτωση στόν τρόπο παραγωγῆς. Ὅτι χαρακτηρίζει τή στρατηγική τῶν κεφαλαίων εἶναι ἡ ἐνταξί τους στό κύκλωμα τῆς κυκλοφορίας καί ὄχι τῆς παραγωγῆς μέ βασική λειτουργία τή διαιώνιση τοῦ προκαπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί τῆς ἀνίσης ἀνταλλαγῆς.

Οἱ ἐπενδύσεις στήν ἐνοικίαση τῶν φορολογικῶν προσόδων πραγματοποιοῦνται κυρίως στό πλαίσιο τῆς οἰκονομικά κυρίαρχης τάξης τῆς κατακτητικῆς κοινωνίας: ἡ κάθετη κοινωνική κινητικότητα τῆς τελευταίας, ἀπόρροια τῆς «ληλατικῆς» λειτουργίας τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καί τοῦ συστήματος ἀνακαταννομῆς τοῦ ἰδιοποιούμενου ὑπερπροϊόντος, εἶναι σέ μεγάλο βαθμό προϋπόθεση τῆς ὀριζόντιας κινητικότητας, ἔτσι ὥστε ἡ πρόσβαση στήν κερδοσκοπία μέσω τῆς ἐνοικίας τῶν προσόδων νά εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῶν διοικητικῶν, στρατιωτικῶν καί γενικά τῶν γραφειοκρατικῶν λειτουργιῶν. Ἡ οἰκονομικά κυρίαρχη τάξη τῆς ὑπόδουλης κοινωνίας, μέρος τῆς ὁποίας ἀσκεῖ διοικητικές λειτουργίες διαφορετικοῦ κατά περίπτωση ἀναπτύγματος, συμμετέχει στήν ἐνοικίαση ἢ στήν ὑπενοικίαση τῶν προσόδων ἢ ἐπωμίζεται, ἀτομικά ἢ συλλογικά, τήν ἄμεση εἰσπραξη τῶν φόρων. Ὁ μηχανισμός τοῦ κέρδους σ' αὐτές τίς ἐπενδύσεις ὀρίζεται ἀπό τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ὀνομαστική καί στήν πραγματική φορολογική πρόσοδο, πού μέ τή σειρά τῆς ὑποδεικνύει μιά ἀσυγχρονία ἀνάμεσα στό ρυθμό κίνησης τῶν πηγῶν τῆς φορολογίας καί στήν ἐκτίμηση τῆς τελευταίας ἀπό τήν πλευρά τοῦ κράτους· παρά τήν προσαρμογή τῆς τελευταίας στίς πραγματικές δυνατότητες τῶν φορολογικῶν πηγῶν, ἰδιαίτερα στούς τομείς ἐκείνους πού παρουσιάζουν ἰδιαίτερη κίνηση, καθώς τό ἐξωτερικό ἐμπόριο στό 6' μισό τοῦ ΙΗ' αἰώνα,¹⁷ ὡστόσο ἡ προσαρμογή ἀφήνει δυνατότητες γιά πραγματοποίηση κερδῶν ἀνώτερων ἀπό τά ἀντίστοιχα τοῦ ἐμπορίου. Τά κέρδη αὐτά δέ μπορεῖ νά θεωρηθοῦν ὡς μιά ἀναλογική ἀπόληψη τῆς πραγματικῆς αὔξης τῶν φορολογικῶν πηγῶν, γιατί τό σύστημα τῶν ὑπενοικιάσεων ὀδηγεῖ σέ ἐνταση τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσης, ἰδιαίτερα τῶν ἄμεσων ἀγροτικῶν παραγωγῶν. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή μηδενίζεται καί ὁ ἐνδεχόμενος ρόλος τῶν ἐπενδύσεων στίς φορολογικές προσόδους ὡς ἐμμεσης ἐπένδυσης στή γεωργία, στίς περιπτώσεις ἐκείνες ὅπου ἡ φορολογική πρόσοδος ἀποτελοῦνταν ἀπό φυσικά ἀγαθά, τά ὁποία γίνοντα ἀντικείμενο ἐμπορίας ἀπό τόν ἐνοικιαστή ἢ τοῦς ἐνδιάμεσους. Εἶναι προφανές ὅτι τό σύστημα τῆς ἐνοικίας τῶν φυσικῶν φορολογικῶν προσόδων προϋποθέτει ἕνα προ-

Ἀγροτικά ἐργαλεῖα καί τρόπος ἀλωνίσματος.

δοκώμενο κέρδος ὑψηλότερο ἀπό τό κέρδος πού θά ἐπέτρεπε ἡ ἐμπορία τῶν ἰδίων φυσικῶν ἀξιών ὅταν αὐτές γίνονται ἐμπόρευμα στά χέρια τοῦ ἄμεσου παραγωγῆ: ὡστόσο αὐτή ἡ ὑπόθεση πού φαίνεται αὐτονόητη χρειάζεται νά ἐπιβεβαιωθεῖ, γιατί, ἔξω ἀπό τίς περιπτώσεις μιᾶς ἐξαιρετικῆς διαφορῆς ἀνάμεσα στήν ὀνομαστική καί στήν πραγματική φορολογία, τίποτε δέν προδικάζει ὅτι οἱ τιμές μέ τίς ὁποῖες μποροῦσε νά διαθέσει τά πλεονάσματά του ὁ ἄμεσος παραγωγός ἦταν αἰσθητά διαφορετικές ἀπό τίς τεκμαρτές τιμές πού ἀντιστοιχοῦσαν στό φυσικό προϊόν τῆς φορολογίας.

Ὁ δανεισμός καί ἡ τοκογλυφία ἐξυπηρετοῦν πολλαπλές ἀνάγκες πού μπορεῖ κανεῖς νά τίς διακρίνει χονδρικά σέ ἐμπορικές καί καταναλωτικές· ἀνάμεσα στίς τελευταίες συγκαταλέγονται καί ἐκείνες πού ἐξυπηρετοῦν τή φορολογία καί πού μποροῦν νά συνάπτονται εἴτε ἀπό ἄτομα εἴτε ἀπό συλλογικά σώματα. Οἱ δανειοδότες ἐπίσης μπορεῖ νά εἶναι, ὅπως καί οἱ δανειοδοτούμενοι, συλλογικά σώματα, κοινότητες, συντεχνίες, μοναστήρια, μητροπόλεις. Μιά κατηγορία δανείων ἐξυπηρετεῖ τή θαλάσσια διακίνηση καί συνεισφέρει ἕνα τόκο αἰσθητά ὑψηλότερο ἀπό τόν ἀντίστοιχο τῶν «σίγουρων» δανείων τῆς ξηρᾶς. Παράλληλη ἢ ξεχωρισμένη ἀπό τήν ἐμπορική πρα-

17. Mehmet Genç, «A comparative Study of the Life Term Tax Farming Data and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire during the Second Half of the 18th Century», *La révolution industrielle dans le Sud-est européen — XIXe s. I* Sofia, Institut d' Études Balkaniques-Musée National Polytechnique, [1977], σ. 243-79.

κτική, ή δανειοδότηση αποτελεί μιά τυπική και διαδομένη μέθοδο καρποφορίας του κεφαλαίου: τόκοι της τάξης 10 ως 12% είναι συνηθισμένοι για τὰ δάνεια Ξηρᾶς· τὰ καταναλωτικά ὡστόσο δάνεια σκοπεύουν περισσότερο στὸν ἀνατοκισμό, στὴν κεφαλαιοποίηση τῶν τόκων, πού, στὰ πλαίσια τῶν ἀγροτικῶν οἰκονομιῶν, ὀδηγοῦν στὴν καταχρέωση τῶν χωρικῶν, στὴν ἰδιοποίηση τῆς παραγωγῆς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν δανειοδοτῶν καί, τελικά, στὴν ἀποξένωση τῶν καλλιεργητῶν ἀπὸ τὴ γῆ τους. Οἱ δανειοδοτήσεις τῶν παραγωγῶν ὀδηγοῦν ἐπίσης, μέσω τοῦ συστήματος τῆς προαγορᾶς τῆς σοδειᾶς, στὴν ἀφαίρεση τῆς δυνατότητας νὰ ἐπωφελοῦνται οἱ παραγωγοὶ ἀπὸ τὴν εὐνοϊκὴ κίνηση τῶν τιμῶν, πράγμα πού δὲ συμβαίνει πάντα μέ τὴν προαγορὰ – στίς περιπτώσεις ἐκεῖνες πού οἱ παραγωγοὶ δέν εἶναι καταχρεωμένοι καί πού ἔχουν διαπραγματευτικὴ ἱκανότητα, ὅπως συμβαίνει, λόγου χάρι, στὴν Κρήτη μέ τὴν προαγορὰ ἀπὸ τοὺς Γάλλους ἐμπόρους τοῦ λαδιοῦ τῆς ἀναμενόμενης σοδειᾶς.¹⁸

Ἐπένδυση στὸ ἐμπόριο προϋποθέτει μιά διαδικασία μετατροπῆς τῶν ἀξιῶν χρήσης σὲ ἀνταλλακτικὲς ἀξίες καί, παράλληλα, μιά παραγωγή βιοτεχνικῶν ἀγαθῶν: στίς παρατηρήσεις πού προηγήθηκαν δόθηκε ἰδιαίτερη ἐμφαση στὸ γεγονός ὅτι τὰ φυσικὰ ἀγαθὰ πού συνιστοῦν τὸ ἀγροτικὸ πλεόνασμα γίνονται ἀντικείμενο ἀπορρόφησης ἀπὸ τὸ σύστημα ἐξαγωγῆς φορολογικῶν καί ἔγγειων προσόδων πού καί οἱ δύο τους συνεπάγονταν τὴν ἀναστολὴ τοῦ ἐκχηματισμοῦ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὸ ἐπίπεδο τῆς ἄμεσης, οἰκογενειακῆς, ἐκμετάλλευσης καί συνακόλουθα προδεδέγραφαν τὸ σύστημα τῆς ἀνίσης ἀνταλλαγῆς· χρειάζεται νὰ διερευνηθεῖ σὲ ποῖο βαθμὸ ἡ χρησιμοποίηση κεφαλαιουχικῶν ἀγαθῶν ἀνῆκε σὲ διαφορετικὸ τρόπο παραγωγῆς ἢ, ἔμμεσα, τὸν προοιωνίζε.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι στὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή γίνεται μιά ἐπένδυση ἐνός κεφαλαίου, παγίου καί μεταβλητοῦ: αὐτὸ δέν ἀρκεῖ γιὰ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς καπιταλιστικὸ τύπου ἢ παραγωγή πού πραγματοποιεῖται στίς βιοτεχνικὲς ἐκμεταλλεύσεις. Ἡ χαμηλὴ συγκέντρωση καί, κυρίως, ὁ χαμηλὸς βαθμὸς τῆς τεχνολογίας, καθιστοῦν τὸ πάγιο κεφάλαιο ἄμελητο σὲ σχέση μέ τὸ μεταβλητό, ὅσο καί ἂν ἀπὸ δραστηριότητα σὲ δραστηριότητα ἢ σχέση αὐτὴ μπορεῖ νὰ διακυμαίνεται καί ὅσο κι ἂν ἡ ὑποτίμηση τοῦ παγίου κεφαλαίου στίς προκαπιταλιστικὲς οἰκονομίες ἀποτελεῖ μιά προκατάληψη μέ ἀρκετὴ δόση ὑπερβολῆς.¹⁸ Τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο συνίσταται σὲ ἐκεῖνο πού διατίθεται γιὰ τὴν προμήθεια τῶν πρώτων ὑλῶν καί σὲ ἐκεῖνο πού προορίζεται στὴν ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας: αὐτὸ τὸ δεύτερο τμῆμα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νὰ διακριθεῖ στὰ ἡμερομίσθια καί στὴν ἀμοιβὴ τοῦ ἰδιοκτῆ τῆς βιοτεχνικῆς ἐκμετάλλευσης τοῦ ὁποῦ ἢ προσωπικὴ, χειρωνακτικὴ, ἐργασία, διακρίνεται σὲ ἓνα τεκμαρτὸ ἡμερομίσθιο καί σὲ ἓνα ἐμπορικὸ κέρδος: πρόκειται γιὰ τὴν ἱστορικὴ μορφή

μέ τὴν ὁποία ἐκφράζεται ἡ ἀπλὴ ἐμπορευματικὴ παραγωγή, ὅταν δέν ἐξειδικεύεται σὲ μιά στοιχειώδη μετατροπὴ τῆς πρώτης ὑλης μέσα σὲ ἓνα σύστημα παρα-ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων, ὅπου ὁ ἀπλὸς ἐμπορευματικὸς παραγωγὸς εἶναι κύριος καί τῶν μέσων παραγωγῆς καί τοῦ ἐμπορεύματος τὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖ. Ἐκεῖνο πού χρειάζεται νὰ ἐλεγχθεῖ, ἀναφορικὰ μέ τὴ δυνατότητα πού παρουσιάζει αὐτοῦ τοῦ τύπου ἢ βιοτεχνικὴ παραγωγή, θὰ μπορούσε νὰ συνοψιστεῖ στὰ ἑξῆς ἐρωτήματα:

– σὲ ποῖο βαθμὸ γενικεύεται ἡ μισθωτὴ ἐργασία καί ἔτσι ἡ παραγωγή ὑπεραξίας·

– σὲ ποῖο βαθμὸ ἡ σύζευξη αὐτῆ (γενίκευση μισθωτῆς ἐργασίας καί παραγωγῆ ὑπεραξίας) ἀναφέρεται σὲ μιά κάθετη, πού συνεκφορᾶ τὴ διαδικασία τῆς συγκέντρωσης, ἢ σὲ μιά ὀριζόντια διάκριση, ἱκανὴ νὰ εἰκονογραφήσει τὴν ἀναπαραγωγή καί ὄχι τὴ μεταβολὴ τοῦ τρόπου παραγωγῆς·

– σὲ ποῖο βαθμὸ ἡ βιοτεχνικὴ παραγωγή ὑποτάσσεται στὴν ἐμπορικὴ λειτουργία τοῦ κεφαλαίου, ἀντὶ νὰ ἀποδοσεμύεται ἀπ' αὐτῆ. Οἱ διερευνήσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους φαίνονται στὴν πρώτη ὄψη χωρὶς ἀντικείμενο, ἐφόσον μιά ἀναδρομικὴ ἐξέταση θὰ τοποθετοῦσε τὴν ἐμφάνιση τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων σὲ μιά χρονικὴ στιγμή πολὺ πιὸ κοντινὴ σὲ μᾶς παρά στίς περιόδους μέ τίς ὁποῖες ἀσχολούμαστε ἐδῶ· ὡστόσο τὸ ἀντικείμενο δέν εἶναι νὰ ὁροθετήσουμε τίς καπιταλιστικὲς σχέσεις, ἀλλὰ νὰ δοῦμε τὸν οἰκονομικὸ μηχανισμό πού κυριαρχοῦσε σὲ μιά μεγάλη χρονικὴ διάρκεια: σὲ ποῖο βαθμὸ ὅπου ὑπάρχει μιά τάση ἀνακάλυψης τῶν σχέσεων αὐτῶν στὸν ἑλληνικὸ ἸΗ' αἰῶνα ἢ καί ἀκόμη στὸν ὀθωμανικὸ ἸΣΤ', οἱ «χωρὶς ἀντικείμενο» προσπελάσεις ἔχουν μιά ἐξόφθαλμη ἀναγκαιότητα.

Χωρὶς ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα ἱκανὰ νὰ ἐπιτρέψουν ἄμεσες ἀπαντήσεις ὀρισμένης ποσοτικῆς ἐμβέλειας σὲ ἐρωτήματα τοῦ τύπου: σὲ ποῖο βαθμὸ στὴν τάδε ἐποχὴ ἐπεκτείνεται ὁ παραγόντας τῆς μισθωτῆς ἐργασίας στὸν τομέα τῆς βιοτεχνίας, ἀρκεῖται κανένας στὴν ὑποτύπωση κάποιων γενικῶν γραμμῶν πλεύσης πού ἐνδέχεται νὰ τύχουν ἓναν ἐμπειρικὸ ἔλεγχο σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις. Ἀρχίζοντας ἀπὸ μιά στοιχειώδη ὑπόμνηση: τὰ θεσμικὰ στοιχεῖα τῆς ἀγορᾶς, καθὼς ἐξειδικεύονται μέσα ἀπὸ τίς περιοριστικὲς λειτουργίες τῶν συντεχνιῶν.

Περιοριστικὲς λειτουργίες πού θὰ ἦταν ἄδικο νὰ τίς ταυτίσουμε ἀποκλειστικὰ μέ τὴν ὑπαρξὴ τῶν συντεχνιῶν·²⁰ γιὰ νὰ μείνουμε σὲ ἑλλαδικὰ παραδείγματα καί, μάλιστα, ἐμβρυακά, ὁ ὁμολογος ρόλος τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν: καί ἐδῶ, οἱ ἴδιες περιοριστικὲς λειτουργίες μέ τὰ ἴδια ἀντικείμενα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα τὰ ἐκπρεπέστερα εἶναι ἡ ρύθμιση τῶν τιμῶν, ἡ ἀναστολὴ τοῦ συναγωνισμοῦ, ἀκόμη καί ἡ ἀνατροπὴ τῶν ἐπιδιωκόμενων σκοπῶν μέσω τῆς διαιώνισης τοῦ θεσμικοῦ πλαισίου πού ἀποβλέπει στὴ διατήρηση τῶν ἰσορροπιῶν αὐτῶν – ἔλεγχος τιμῶν, ἱκανοποίηση τῶν καταναλωτικῶν ἀναγκῶν σὲ βάρος τοῦ συναγωνι-

18. Κ. Γ. Κωνσταντινίδης, «Ἐκθέσεις καί ὑπομνήματα ἀπὸ τὴν ἀλληγογραφία τοῦ γαλλικοῦ προξενείου Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά*, 14 (1960), σ. 118-46.

19. Βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Carlo M. Cipolla, *Storia economica dell' Europa pre-industriale*, Bologna, Il Mulino, 1975, σ. 135-51.

20. Γιὰ τίς περιοριστικὲς λειτουργίες τῶν συντεχνιῶν, Gabriel Baer, «Monopole and Restrictive Practice of Turkish Guild», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XIII, Part II (April 1970), σ. 145-65.

σμού, παραδοσιακές ευεργετικές πολιτικές αναφορικά με τη διακίνηση των ειδών διατροφής. Οί εκφράσεις τους; Ή τάδε προτίμηση γιά τόν άμεσο καταναλωτή σέ βάρος του έμπορου κατά τήν εκφόρτωση ενός πλοίου μέ είδη διατροφής· οί άγορές και πωλήσεις μέ στοιχειώδες κέρδος σιτηρών από τή δείνα κοινότητα· ή απαγόρευση άγοράς εισαγόμενων άγαθών άμεσης κατανάλωσης έξω από τό παζάρι, ένα σύνολο προστατευτικών θεσμών πού έχουν ως στόχο τήν ίκανοποίηση τών άναγκών τών καταναλωτών, τών μελών τής κοινότητας, και τήν παρεμπόδιση τής δημιουργίας τεχνητών συγκυριών πρós όφελος τής έμπορικης κερδοσκοπίας. Σέ όλα αυτά υπόκειται μία οικονομική πραγματικότητα πού τή χαρακτηρίζει ή περιορισμένη κυκλοφορία άγαθών, ή έποχική διακίνηση, ακόμη οί περιορισμένες δυνατότητες άπορρόφησης τών προσφερόμενων άγαθών. Ένδεικτικό είναι, πρós τήν τελευταία κατεύθυνση, τό παράδειγμα του μονοπωλίου («monopoly») πού συναντάμε στήν όθωμανική δημοσιονομία και πού συνίσταται στό προνόμιο του καρπωτή όρισμένης φυσικής προσόδου νά τή διαθέτει μονοπωλιακά μέσα σέ όρισμένο χρονικό διάστημα: τό προνόμιο επιτρέπει τήν υπέρβαση τής άνελαστικότητας τής άγοράς, συγχρόνως όμως επιτρέπει τήν υπέρβαση τών προστατευτικών θεσμών, τούς όποιους προβλέπει τό σύστημα όπου τό προνόμιο αυτό έγγράφεται, γιατί ακριβώς τό μονοπώλιο, συνδυασμένο μέ τήν κοινωνική ισχύ του κατόχου του, παρέχει τή δυνατότητα μίας τεχνητής άνόδου τών τιμών· ή διαιώνιση του θεσμού προσφέρεται στή μερική άρση του συστήματος τό όποιο θέλει νά προστατέψει και, τελικά, στή διαιώνιση του συνολικού συστήματος μέσω τών εξισορροπήσεων τής όποιες προκαλεί ή μερική καταστρατήγησή του.²¹

Έλεγχοι τής ποιότητας τών προϊόντων, τούς όποιους άσκει ή συντεχνία, έλεγχος τής έσωτερικής προαγωγής μέσω τής άνάδειξης τών καλφάδων σέ μάστορες, ρύθμιση τών τιμών σέ όλη τήν κλίμακα τής κατανομής τής εργασίας στή διαδικασία τής μεταποίησης, καθορισμός τής γεωγραφικής άκτίνας διακίνησης τών προϊόντων άνήκουν στήν ίδια λογική οικονομικής έπιχειρήσης: ή δημιουργία βιοτεχνικών θυλάκων έξω από τά όρια δράσης τών συντεχνιακών πλεγμάτων μπορεί νά άποτελεί μία άπάντηση στους περιοριστικούς θεσμούς, καθώς επίσης και άλλου τύπου υπερβάσεις τών συντεχνιακών κανόνων πού παρατηρούνται σέ κέντρα μέ έντονη συντεχνιακή όργάνωση, στή Θεσσαλονίκη λόγω χάρη.²² Οί υπερβά-

21. Οί Kanunname προβλέπουν μία αύξηση τής τιμής του μούστου μέ βάση τή διατίμηση (άνάπτυξη τιμή): 2 άσπρα κατά medre, π.χ. στή Τρίκαλα και στό Ζητούνι, 4 στή Ναύπακτο (άντίστοιχα, 1520 και 1569-70). βλ. Josef Kabrda, «Ο Τουρκικός κώδικας (Kanunname) τής Λαμίας», *Έλληνικά*, 17 (1962), σ. 216 παρ. 134. Ο.-L. Barkan, *XV ve XVI inci asirlarda Osmanli Imparatorlugunda zirai ekonominin ve mali esaslari. I, Kanunlar*, Istanbul 1945, σ. 290 παρ. 10. Κρίνοντας μέ βάση τίς τιμές τών καταστάσεων τών τιμαρίων, αυτή ή αύξηση θά ήταν, κατά μέσο όρο, τής τάξης του 60%. Όρισμένες άναγκαστικές πωλήσεις του προϊόντος τής δεκάτης ύπακούουν στόν ίδιο μηχανισμό. Πρβλ. ένα παράδειγμα από τήν Άθήνα (1674), Maxime Collignon, *Le consul Jean Giraud et sa relation d'Attique au XVIIe siècle (extrait des Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres, XXXIX)*, Paris 1913, σ. 30 (395): 100% υπέρβαση στήν περίπτωση του σιταριού και 55% στήν περίπτωση του λαδιού.

σεις ώστόσο αυτές δέν είναι καθόλου βέβαιο ότι άποσκοπούν στή συνολική κατάργηση τών ρυθμιστικών θεσμών και ότι δέν άποτελούν μία μερικευμένη άπάντηση σέ όρισμένες μόνο επιπτώσεις τών θεσμών αυτών: τά θέματα αυτά καλούν σέ έντοπισμένες και συγκεκριμένες διερευνήσεις· στό μεταξύ μπορεί κανείς νά έπισημάνει ένα καιριο φαινόμενο πού συνίσταται στήν ύπαγωγή του παραδοσιακού συντεχνιακού συστήματος στήν έμπορική λειτουργία του κεφαλαίου.

Ή κυριαρχία του έμπορικού κεφαλαίου εκδηλώνεται, φυσικά, σέ ένα πλαίσιο ευρύτερο από τό αντίστοιχο του συντεχνιακού συστήματος και άφορά σέ όλη τήν παραγωγή πού γίνεται άνταλλακτική άξία. Μία καθολική μέθοδος συνίσταται στήν παραγγελία: ό έμπορος παραδίδει στόν παραγωγό τήν πρώτη ύλη και όρίζει τό μέγεθος τής παραγωγής άνάλογα μέ τίς διαθεσιμότητες τής άγοράς· τό κέρδος όρίζεται από τή διαφορά πού ύπάρχει άνάμεσα στήν τιμή κόστους και στήν τιμή πώλησης. Ένα παράδειγμα από τή Φιλίππουπολη στήν τέταρτη δεκαετία του ΙΘ' αιώνα²³ τοποθετεί τή διαφορά αυτή στόν τομέα τής ύφαντουργίας σέ ένα επίπεδο τής τάξης τών 77,4% (τιμή πώλησης έναντι τής τιμής κόστους· τά ήμερομίσθια άντιπροσώπευαν τά 24% τής τιμής κόστους). Τά περιθώρια έμπορικού κέρδους, πού ή όθωμανική νομοθεσία προσπαθεί νά τά τηρήσει σέ ένα επίπεδο πού εκφράζει τή «δίκαιη τιμή», συνιστούν τόν κύριο χαρακτήρα τής συμπεριφοράς του έμπορικού κεφαλαίου και έξηγούν τήν ένσωματωτική του λειτουργία πού άπολήγει στή διαιώνιση του προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο σχηματισμός τής τιμής αυτού του τύπου επιτρέπει τήν εμφάνιση δυσαναλογιών άνάμεσα στήν κίνηση τών τιμών τής πρώτης ύλης και του μεταποιημένου προϊόντος: ή πρώτη επηρεάζει ουσιαστικά τήν τιμή του τελικού προϊόντος, ώστόσο αυτή ή τελευταία παρουσιάζει μία άυτόνομια, όφειλόμενη ακριβώς στήν άπόσταση πού χωρίζει τό κόστος παραγωγής από τήν τιμή πώλησης τήν όποια όρίζει ή κυριαρχία του έμπορικού κεφαλαίου μέσα στή διαδικασία τής μεταποίησης-έμπορευματοποίησης. Πρós τήν κατεύθυνση αυτή είναι ένδεικτική ή κίνηση τών τιμών του βαμβακιού και του νήματος στή Θεσσαλονίκη και στή Σμύρνη κατά τά έτη, αντίστοιχα, 1717-1788 και 1757-1803: Στήν πρώτη περίπτωση, ή κίνηση τής τιμής του βαμβακιού κυμαίνεται άνάμεσα σέ 104% (σέ σχέση μέ τό 1717) και 340%· ή τιμή του βαμβακερού νήματος κυμαίνεται άνάμεσα σέ 105% και 908%. Στή Σμύρνη (μέ έτος βάσης τό 1782) ή τιμή του βαμβακιού παρουσιάζει μία διακύμανση άνάμεσα σέ 71% ως 250%· του βαμβακερού (λευκού και στίς δυό περιπτώσεις) νήματος ή διακύμανση (για τά έτη 1769-1803) είναι τής τάξης 43 ως 150%. Ή διαφορά άνάμεσα στήν τιμή του βαμβακιού και στήν τιμή του βαμβακερού νήματος είναι για τή Θεσσαλονίκη τής τάξης 125-136% και για τή Σμύρνη

22. Ι. Κ. Βασιλαδέλλης, *Ίστορικά άρχεία Μακεδονίας*, Ι. Θεσσαλονίκη 1952, σ. 227-8, 228-9 (άντίστοιχα, 1742 και 1743).

23. Ν. Todorov, «La genèse du capitalisme dans les provinces bulgares de l' Empire othoman au cours de la première moitié du XIXe s.», *Études Historiques*, Ι, Sofia 1960, σ. 233-4.

307-772% (δλα τὰ ποσοστά αὐτὰ εἶναι σέ τάξη μεγέθους κατανεμημένα καί ὄχι σέ τάξη χρονολογική). τὸ κόστος μεταποίησης ἀνερχόταν, σύμφωνα μέ ἕνα παράδειγμα τῶν ἐτῶν 1777-1793, σέ 60-85% σέ σχέση μέ τήν τιμή τοῦ βαμβακιού. Τά παραδείγματα αὐτὰ εἰκονογραφοῦν τὸ βασικό μηχανισμό σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο λειτουργεῖ τὸ ἐμπορικό κεφάλαιο κυριαρχώντας στή βιοτεχνική παραγωγή: ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στήν τιμή κόστους καί στήν τιμή πώλησης ὑποδεικνύει μέ τή σειρά της ὅτι ἡ ἴδια δέν ὀφείλεται στήν συμπύεση τῶν ἡμερομισθίων ἀλλά στήν ἀπουσία μηχανισμῶν ἱκανῶν νά πολλαπλασιάσουν τή ζήτηση μέσω της διαδικασίας τῆς αὔξης τῆς προσφοράς ἀγαθῶν καί τῆς πτώσης τῶν πραγματικῶν τιμῶν, πρὶν ἀκόμη ἡ πτώση αὐτὴ ὑπεργρευθεῖ ἀπὸ τόν ἄνοδο τῆς ἀποδοτικότητας τῆς ἐργασίας.

Ἐκτός ἀπὸ τήν ἄμεση κυριαρχία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στή βιοτεχνική παραγωγή μέσω τοῦ συστήματος τῆς παραγγελίας, μιὰ ἄλλη μορφή ἐκδηλώνεται στὸ ἐσωτερικό τῆς λειτουργίας τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς πού εἶναι ὀργανωμένη συντεχνιακά. Στὸ βαθμὸ πού ἡ συντεχνία ἐπιφορτιζόταν μέ τὴ ρύθμιση τῶν τιμῶν τῶν πρώτων ὑλῶν πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ παραγωγικὲς μονάδες οἱ ὁποῖες τὴ συνιστοῦσαν, προστάτευε ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος τὸ ἐμπορικό κεφάλαιο μέ τήν κατάργηση τοῦ συναγωνισμοῦ στή φάση τῆς πρόσκτησης τῶν πρώτων ὑλῶν καί ἀπὸ τὸ ἄλλο ἔδινε τὴ δυνατότητα στοὺς παραγωγούς ἐκείνους πού διέθεταν τὰ περισσότερα κεφάλαια νά ἔχουν μεγαλύτερη πρόσβαση στὶς ὑλές αὐτές: καθὼς ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀγορᾶς πρώτων ὑλῶν σέ τιμές ἀνώτερες ἀπ' αὐτές πού ρύθμιζε ἡ συντεχνία δείχνει ὅτι θρῆσκομαστε μπροστὰ σέ σημαντικά περιθώρια κέρδους (ἀφοῦ ἡ ὑπέρβαση τῶν καθορισμένων τιμῶν ἄφηνε ἐπίσης κέρδη χωρὶς νά αὔξηθῆί ἢ, ρυθμισμένη ἐπίσης, τιμὴ τοῦ τελικοῦ προϊόντος), εἶναι προφανές ὅτι μέσα στὸ σύστημα αὐτὸ εὐνοοῦνταν ἡ στρατηγικὴ τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου· εἶναι ἐπίσης προφανές ὅτι τὸ τελευταῖο δέν εἶχε λόγους, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴ ρύθμιση τῶν τιμῶν στή φάση τῆς πρόσκτησης τῶν πρώτων ὑλῶν, νά ἀποδεσμευτεῖ ἀπὸ τὴ ρυθμιστικὴ λειτουργία τῶν συντεχνιῶν.

Στὴν ἴδια λογικὴ ἀνήκει καί ἡ παραδοσιακὴ ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας μέσω τοῦ προσδοκώμενου ἐμπορικοῦ κέρδους. Ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας μέσω τῆς συμμετοχῆς στὸ προσδοκώμενο κέρδος μᾶς προσφέρει τὸ παράδειγμα τῆς ἀμοιβῆς τῶν ναυτῶν στήν Ὑδρα καί στὶς Σπέτσες καί ἀκόμη τὸ παράδειγμα τῆς βιοτεχνίας τῶν Ἀμπελακίων: στὸ σύνολό της, αὐτὴ ἡ πρακτικὴ χρειάζεται νά ἐρμηνευτεῖ ὄχι ὡς μιὰ ἀρχαϊκὴ ἐπιδίωση ἀλλὰ ὡς μιὰ ἐπιδίωση πού λειτουργεῖ ἐξισοροπητικά σέ ἕνα νέο συγκυριακὸ πλαίσιο. Καί στὰ δύο παραδείγματα ἔχουμε νά κάμουμε μέ μιὰ οἰκονομικὴ δραστηριότητα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἀγορὰ καί, στήν περίπτωση τῶν ναυτικῶν νησιῶν, ἔντονα καθορισμένη ἀπὸ τὴ συγκυρία. Κρίνοντας ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς Ὑδρας, μποροῦμε νά θεωρήσουμε ὅτι κέρδη (μέγιστα) τῆς τάξης τῶν 100% στὰ χρόνια τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἦταν ἐφικτὰ· στὰ 1820 τὰ κέρδη πέφτουν γύρω στὰ 16%.²⁴ Σύμφωνα μέ τόν Κανονισμό τοῦ νησιοῦ, ἡ ἀμοιβὴ τῆς ναυτικῆς ἐργασίας ἀντιστοιχοῦσε στὰ 14,25% τῶν κερδῶν²⁵: ἤδη ἡ μὴ

προκαταβολὴ τῶν μισθῶν τῶν πληρωμάτων συνιστᾶ μιὰ ἐνίσχυση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καί ἀκόμη εὐνοεῖ τὶς ἐπενδύσεις στὰ πλοία. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι τὰ συνολικά κέρδη τῶν Ὑδραίων ἐμπόρων στὰ 1811 ἦταν τῆς τάξης τῶν 100%, ἂν ἀκόμη θεωρήσουμε ὅτι στὰ 1811 ὁ ὑδραϊκὸς στόλος ἦταν ὁ ἴδιος τοῦ 1809 (1667 ναῦτες), τότε (καί μέ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὅλη ἡ διακίνηση ἔγινε μέ τὸ συντροφικό σύστημα) ἡ μέση ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας θά ἦταν 458 γρόσια κατὰ άτομο· τὸ ἴδιο κεφάλαιο μέ ποσοστὸ κέρδους 16% θά ἀμοίβε τὴν ἐργασία μέ 73 γρόσια, δηλαδή μέ 58 περίπου ἡμερομίσθια βιοτεχνικά στὰ 1809, ἐναντι 366 (πού ἰσχύουν στήν περίπτωση τῶν κερδῶν τῆς τάξης 100%). Στὴν πρώτη ὑπόθεση, ἡ ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας ἀντιστοιχεῖ στὰ 14% τοῦ (τεκμαρτοῦ) ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ στὴ δευτέρῃ ἀντιστοιχεῖ μόνο στὰ 2% τοῦ κεφαλαίου τοῦ 1820 πού, ἂς σημειωθεῖ, ἦταν κατὰ 60% ἀνώτερο (χωρὶς νά ὑπολογιστεῖ ἡ ὑποτίμηση) ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ 1811. Οἱ παραπάνω ἀριθμοὶ εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικοὶ ὀρισμένων μεγεθῶν· ἡ πραγματικὴ ἀμοιβὴ τῆς ἐργασίας ἦταν ἀνώτερη, γιατί τὰ κέρδη τῶν Ὑδραίων ἐμπόρων δέν ἀφοροῦν παρὰ ἕνα μέρος τῆς διακίνησης τῶν πλοίων. Ἄρκοι ὠστόσο οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ γιὰ νά δείξουν ὀρισμένες σχέσεις μέσα στὶς ὁποῖες μποροῦσε νά λειτουργήσει τὸ σύστημα αὐτὸ τῆς ἀμοιβῆς: προϋποθέτει ὑψηλὰ κέρδη καί ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴ μισθοδοσία μετὰ τὴ λήξη τοῦ ἡπειρωτικοῦ ἀποκλεισμοῦ.

Συνοψίζοντας, μποροῦμε νά δεχθοῦμε χονδρικὰ ὅτι στὸ σύνολό της ἡ οἰκονομία χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἕναν ἰσχυρὸ φυσικὸ τομέα πού, μέσες ἀκρες, ἰσχύει γιὰ τὴν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ, ἑνὸς πληθυσμοῦ κατεξοχὴν ἀγροτικοῦ· ὁ χρηματικὸς τομέας ἰσχύει κυρίως γιὰ τοὺς πληθυσμούς τῶν καταναλωτικῶν κέντρων πού, μέ τὴ σειρά τους, διακρίνονται στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα καί κλιμακώνονται σέ μιὰ τυπολογία πού μᾶς καλεῖ σέ ἐπιμέρους διερευνήσεις καί διακριώσεις: ἀκραία περίπτωση, οἱ ἀνθρώπινες ἐκείνες συγκεντρώσεις ὅπου ἡ δυσαναλογία ἀνάμεσα στὶς δυνατότητες τῶν φυσικῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν καί στὸ δημογραφικὸ δυναμικὸ ὁδηγεῖ στήν ἐκπόρευση χρηματικῶν εἰσοδημάτων μέσω τοῦ ἐμπορίου, τῆς ναυτιλίας, τῶν χειρσαίων μεταφορῶν, τῆς βιοτεχνικῆς ἐξειδίκευσης πού, πολλές φορὲς, εἶναι πλανόδια. Οἱ ἴδιες οἱ καθαντές ἀγροτικὲς οἰκονομίες, οἱ οἰκονομίες τοῦ χωριοῦ, παρουσιάζουν ἕνα βαθμὸ ἐκχρηματισμοῦ: ὁ ἐκχρηματισμὸς ὠστόσο αὐτὸς προσανατολίζεται περισσότερο στήν ἐξυπηρέτηση τῆς φορολογικῆς προσόδου παρὰ στήν ἐπέκταση καί ἐδραίωση τῶν χρηματικῶν σχέσεων στή διαδικασία

24. Α. Λιγνός, *Ἱστορία τῆς νήσου Ὑδρας*, I, Ἀθήνα 1946, σ. 120-35· Γ. Β. Λέων, «Ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία (1453-1850)»; Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος: *Ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία* (ἐπιμ. Στ. Παπαδόπουλος), Ἀθήνα 1972, σ. 44· Βασίλης Κρημμυδᾶς, *Εἰσαγωγή στήν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας (1700-1821)*, ἐκδ. Ἐξάντας, Ἀθήνα 1976, σ. 130-3· «Ἡ οἰκονομικὴ κρίση στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα καί οἱ ἐπιπτώσεις της στήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821», *Μνήμων*, 6 (1976), σ. 24.

25. Γιὰ τοὺς ὄρους ἀμοιβῆς τῶν συντροναυτῶν τῆς Ὑδρας, I. Π. Μανιατάκος, *Τὸ ναυτικὸν δίκαιον τῆς Ὑδρας (1751-1821)*, Ἀθήνα 1939, σ. 92.

της αγροτικής παραγωγής. Η υποχρεωτική εμπορευματοποίηση, εξάλλου, δέν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της φορολογίας και έτσι οι δυνατότητες για δημιουργία καθαρών εισοδημάτων ανακόπτονται, με αποτέλεσμα την καταστροφή και την αλλοτρίωση των χωρικών: αυτή η αρνητική επίπτωση του έξω-οικονομικού εκχρηματισμού της αγροτικής οικονομίας έχει σαν σύμπτωμα την αποκοπή του άμεσου παραγωγού από την αγορά ή ειδικότερα την περιορισμένη συμμετοχή του σε ένα προσάδιο αγοράς, σε ένα σύστημα τιμών που δέν επιτρέπει την πραγματοποίηση χρηματικών καθαρών εισοδημάτων.

Χρειάζεται λοιπόν να διακρίνουμε τό είδος των αγορών μέσα στο όποιο επιτελείται ή διακίνηση των αγαθών και διαμορφώνεται ή άνιση αξία τους: αναφερθήκαμε ήδη στη λειτουργία όρισμένων μηχανισμών, επιμένοντας στις περιοριστικές λειτουργίες των συντεχνιών και της κοινοτικής έξουσίας· στην κυριαρχική θέση που κατέχει τό εμπορικό κεφάλαιο μέσα στη διαδικασία της βιοτεχνικής παραγωγής· στις μη ισοδύναμες αξίες με τίς όποιες τροφοδοτείται ή αγορά. Απομένει να προστεθεί ή γεωγραφία της αγοράς, τό σύστημα διασυνδέσεων.

Η διαρκής αγορά των πόλεων, συνδυασμένη με την περιοδική αγορά, εβδομαδιαία κατά κανόνα, έξυπηρετεί τίς ένδοπεριφερειακές συναλλαγές και τή διασύνδεση της οικονομίας του χωριού με την αντίστοιχη της πόλης· τήν ίδια λειτουργία άσκει και ή περιοδική αγορά του χωριού. Πέρα από τήν ένδοπεριφερειακή διασύνδεση υπάρχει ή διασύνδεση ανάμεσα στις περιφέρειες που έξυπηρετεί τό μεγάλο εμπόριο, έσωτερικό και έξωτερικό, μέσω του συστήματος των χειρσαίων και θαλάσσιων μεταφορών. Έκει όπου αναπτύσσεται ένα έποχικό εμπόριο, έχουμε τήν άμεση σύνδεση της τοπικής αγοράς με τό έξαγωγικό εμπόριο, τό όποιο άπορροφά τήν παραγωγή: πρόχειρα παραδείγματα τό μετάξι που συνδέει τήν αγορά του Μισορά με τό γαλλικό εμπόριο μέσω του έτήσιου πανηγυριού που γίνεται στην πόλη Αύγουστο ή σταφίδα στην Πελοπόννησο, τό βαμβάκι στις Σέρρες. Καθώς πρόκειται για ένα έξαγωγικό εμπόριο βασισμένο στα άγροτικά προϊόντα, ό έποχικός του χαρακτήρας είναι έγγενής, αυτό όμως δέν προδικάζει και τή χρονολογία όλων των έτήσιων αγορών που υποτάσσονται σε μία διακίνηση αγαθών ανεξάρτητη από τήν έποχικότητα της αγροτικής παραγωγής.

Όρισμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως ή νηματουργία και ή ύφαντουργία, οδηγούν σε μία άμεση σύνδεση των βιοτεχνικών κέντρων με τήν έξωτερική αγορά, συνεπώς και σε μία άμεση έξάρτηση των πρώτων από τήν τελευταία: οι θεσσαλικές και μακεδονικές βιοτεχνικές πληθυσμικές συγκεντρώσεις παρέχουν ένα καλό παράδειγμα προς τήν κατεύθυνση αυτή με κορυφαίο τό παράδειγμα των Αμπελακίων. Η έξάρτηση καθορίζεται, αρνητικά, από τήν αδυναμία της έσωτερικής αγοράς να άπορροφήσει μία βιοτεχνική παραγωγή που φαίνεται ότι παρουσιάζει κι αυτή, μία αναπροσαρμογή παραδοσιακών συστημάτων στις απαιτήσεις του μεγάλου εμπορίου, καθώς είχαμε τήν εύκαιρία να σημειώσουμε λίγο πριν: εκείνο που αξίζει να σχολιαστεί είναι τό γεγονός ότι ή διασύνδεση με τήν έξωτερική αγορά δέ

φαίνεται να εκφράζει μίαν αντίστοιχη δυναμική της έσωτερικής αγοράς.

Ένα σύστημα άλυσιδωτών έτήσιων αγορών έξυπηρετεί τή μεγάλη διακίνηση των αγαθών δημιουργώντας κόμβους ανταλλαγών έποχικού χαρακτήρα και επιτρέποντας τόσο τή διάδοση των εισαγόμενων εμπορευμάτων όσο και τή συγκέντρωση εκείνων που θά αποτελέσουν άντικείμενο του έξαγωγικού εμπορίου· πρόκειται για τά έτήσια πανηγύρια της Βαλκανικής χειρονήσου. Η διάταξή τους μέσα στον έτήσιο εμπορικό κύκλο επιτρέπει στο διακινούμενο έμπορο να συμμετέχει στην άλυσίδα των πανηγυριών και να πραγματοποιεί τίς ανταλλαγές εκείνες που, με τή σειρά τους, θά του επιτρέψουν να τροφοδοτήσει τό έξαγωγικό εμπόριο. Ένα σύστημα πίστης που αναπτύσσεται στα πανηγύρια (συναλλαγματικές πληρωτές από πανηγύρι σε πανηγύρι) δίνει μία πρόσθετη συνέχεια στις εμπορικές πρακτικές. Τό εμπορικό πανηγύρι κυριαρχείται από τούς εμπόρους κατά κύριο λόγο, αλλά δίνει πρόσβαση και στον άμεσο παραγωγό των περιοχών όπου αυτό συγκροτείται: όρισμένες ένδείξεις δηλώνουν ότι τό έτήσιο πανηγύρι, τό συνδεμένο με τό μεγάλο εμπόριο, έδινε τήν εύκαιρία για τήν ίκανοποίηση καταναλωτικών αναγκών μίας πελατείας με περιορισμένα εισοδήματα, προσανατολισμένης όμως στην απόκτηση αγαθών διαφορετικών από εκείνα που μπορούσε να εξασφαλίσει ή παραδοσιακή οίκοτεχνία (εμπόριο μεταχειρισμένων ένδυμάτων και τά όμοια).

Τά περισσότερα από τά πανηγύρια γίνονται έξω από τά μεγάλα εμπορικά κέντρα: τά τελευταία γίνονται οι κόμβοι συγκέντρωσης των προϊόντων που διακινούνται στα πρώτα, ενώ σύγχρονα χρησιμοποιούν τά πανηγύρια για τή διάθεση των εμπορευμάτων που συγκεντρώνονται στα κέντρα αυτά και που δέν μπορούν να άπορροφηθούν μέσα από τό σύστημα της διαρκούς αγοράς. Έτσι, τά έτήσια πανηγύρια έξυπηρετούν περισσότερο τή διακίνηση παρά τήν τροφοδότηση της ένδοπεριφερειακής αγοράς. Οι μετρήσεις, βέβαια, που θά τεκμηρίωναν αυτή τή γενική διαπίστωση για τήν ώρα λείπουν· ώστόσο υπάρχουν οι έμμεσες ένδείξεις, ανάμεσα στις όποιες ή κυριότερη είναι ή ύπαρξη στα πανηγύρια ενός διακινούμενου εμπορίου που τά επισκέπτεται διαδοχικά και έρχεται σε έπαφή με τόν όμολόγο του έμπορο που φέρνει προϊόντα διαφορετικά και που πολλά άπ' αυτά δέν προέρχονται από τήν παραγωγή της περιφέρειας στην όποια άνήκει τό πανηγύρι. Βρισκόμαστε μπροστά σε μία αγορά άνελαστική με άργη κυκλοφορία· ή τελευταία, για να έξυπηρετήσει τά εισαγόμενα εμπορεύματα, έχει ανάγκη μεγάλου χώρου και συνεχών ανακατανομών: ανάμεσα στις επιπτώσεις που είχε ή άνελαστικότητα της αγοράς στη δομή του εισαγωγικού εμπορίου συγκαταλέγεται κατά κύριο λόγο ή εισαγωγή νομισμάτων αντί άλλων αγαθών, που κατέχει μία δεσπόζουσα θέση μέσα στο σύνολο των εισαγωγών, ανεξάρτητα αν αυτές πραγματοποιούνται από τούς ξένους ή τούς ντόπιους εμπόρους.

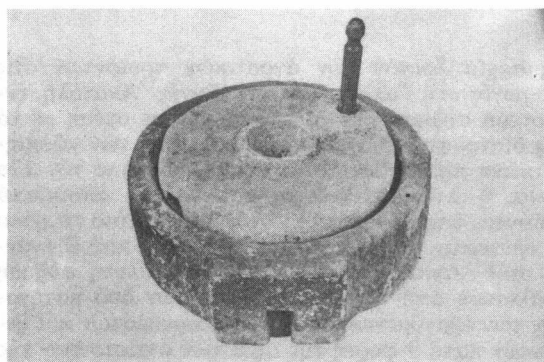
Ένα μέρος της παραγωγής γίνεται άντικείμενο έξαγωγικού εμπορίου: άς μείνουμε, συμβατικά, σ' αυτό που προσανατολίζεται στις αγορές της Δυτικής Ευρώπης στον 18ο αιώνα. Δέν είναι έδώ ό τόπος για

ένα σύντομο, έστω, διάγραμμα του έμπορίου αυτού· θυμίζουμε μόνο ορισμένα του χαρακτηριστικά.

Αναφορικά με τους φορείς του, μπορούμε να διακρίνουμε τό έμπόριο εκείνο όπου ό έξαγωγέας είναι ένας ξένος έμπορος και εκείνο όπου ό τελευταίος είναι ένας βαλκάνιος. Οί δύο μορφές συνυπάρχουν, αλλά ή τάση είναι να ύποκαθίσταται ό ξένος έμπορος από τόν ντόπιο, περισσότερο στόν τομέα τών μεταφορών, λιγότερο στήν ίδια τή διενέργεια του έμπορίου. Παραδοσιακός τύπος του ντόπιου έμπορου είναι ό πλανόδιος έμπορος πού ταξιδεύει στίς δυτικές αγορές, όπου έρχεται σε έπαφή είτε με τό δυτικό αγοραστή είτε με κάποιον βαλκάνιο εγκαταστημένο στή χώρα προορισμού. Στήν τελευταία περίπτωση (πρόκειται για τίς έλληνικές παροικίες του έξωτερικού) έχουμε μία ξεειδίκευση τής ένσωμάτωσης μέρους τής οικονομίας τών περιοχών τής οθωμανικής Αυτοκρατορίας στήν οικονομία τών δυτικών και τών κεντροευρωπαϊκών χωρών: ή έμπορική μετανάστευση λειτουργεί ένόψει τής απορροφητικής ικανότητας τής ευρωπαϊκής αγοράς σε ανατολικά προϊόντα, συνεπώς και ένόψει τών κερδών τά όποια μπορεί να προσκομίσει στόν εισαγωγή τών προϊόντων αυτών ή δυτική αγορά. Αυτό δέ σημαίνει ότι ό Έλληνας έμπορος τής Ευρώπης δέν αποδέλεει στήν άλλη δυνατότητα, δηλαδή στήν απορροφητική ικανότητα τής ανατολικής αγοράς σε δυτικά προϊόντα: εκείνο πού χρειάζεται να δειχθεί είναι σε ποιό σημείο ό έλεγχος τής έσωτερικής αγοράς τόν όποιο άσκει, προοδευτικά, ό ντόπιος έμπορος μπορεί να όδηγήσει σε μία προτίμηση τής δεύτερης ως προνομιούχου τύπου για τήν πραγματοποίηση κερδών μέσω τής διοχέτευσης δυτικών προϊόντων.

Τό έξωτερικό έμπόριο στο 18ο αιώνα τό χαρακτηρίζει ή κυριαρχία τής Γαλλίας σε βάρος τών άλλων έθνών, κυρίως τής Άγγλίας, τής όποίας τό έμπόριο

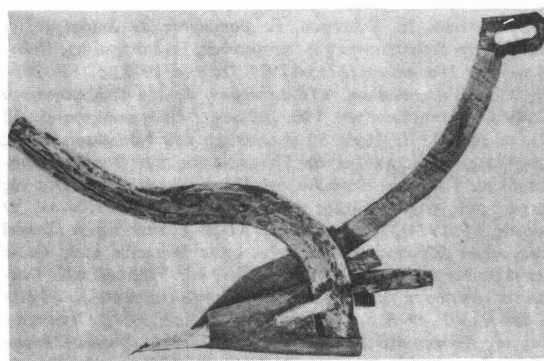
στήν Έγγυς Άνατολή δέν ξαναβρίσκει τά επίπεδα του 17ου αιώνα παρά στίς αρχές του 19ου.²⁶ Σύμφωνα με μία από τίς εκτιμήσεις,²⁷ τό γαλλικό έμπόριο στήν οθωμανική Αυτοκρατορία και στήν Μπαρμπάρια παρουσιάζει ανάμεσα στα έτη 1716 και 1781 μία αύξηση τών έξαγωγών του τής τάξης του 1270%· οι εισαγωγές τών χωρών αυτών στή Γαλλία αυξάνονται ανάμεσα στα έτη 1716 και 1787 κατά 1099%. Οί γαλλικές έξαγωγές προς τίς χώρες αυτές αντιπροσωπεύουν στα 1716 τό 1,91% του συνολικού γαλλικού έξαγωγικού έμπορίου και στα 1781 τά 6,03%· αντίστοιχα, οι εισαγωγές αντιπροσωπεύουν τά 4,94% στα 1716 και τά 9,93% στα 1787 (στούς ύπολογισμούς αυτούς δέν έχουν παρθεί ύπόψη οι χρηματαποστο-

Χειρόμυλος από τή Χίο.

26. Βλ. συνοπτικά, Traian Stoianovich, «Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de Bazar 1500—1800», *Association Internationale d'Études du Sud-est Européen. Bulletin*, XII/2 (1974), Σ. 70-97· Ralph Davis, «English Imports from the Middle East, 1580-1780», M.A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the present day*, London, Oxford University Press, 1970, σ. 193-206· Paul Cernovodeanu, *England's trade policy in the Levant 1660-1714*, Bucharest 1972, σ. 21-57.

27. Σύμφωνα με τούς πίνακες του Arnould (*De la Balance du Commerce de des relations commerciales extérieures de la France dans toutes les parties du globe*, I-III, Paris 1791) πού σχολιάζει ό Pierre Léon, «Structure du commerce extérieur et évolution industrielle de la France à la fin du XVIIIe siècle», *Conjoncture économique, structures sociales. Hommage à Ernest Labrousse*, Paris 1974, σ. 407-32. Οί εισαγωγές τής Έγγυς Άνατολής στή Γαλλία κατά τίς δεκαετίες 1716-1725 και 1711-1780 παρουσιάζουν μία αύξηση κατά 530%· οι γαλλικές έξαγωγές αντίστοιχα, δίνουν μία αύξηση κατά 527%: Ruggiero Romano, *Documenti e prime considerazioni intorno alla «Balance du commerce» della Francia dal 1716 al 1780*, *Studi in onore di Armando Saporì*, II Milano 1957, σ. 1287. Για μόνα τά έτη 1716 και 1780, τά ποσοστά είναι 1072% για τίς εισαγωγές και 1508% για τίς έξαγωγές. Σύμφωνα με άλλα τεκμήρια (R. Paris, *Histoire du commerce de Marseille. Le Lenant*, V, Paris 1957, σ. 600) οι εισαγωγές από τήν Έγγυς Άνατολή αύξήθηκαν στίς ίδιες δεκαετίες, κατά 185%. Για μόνα τά έτη 1716 και 1780, 475,5%.

Άλέτρι ξύλινο.

λές). Η δομή του εμπορίου αυτού στις ίδιες χρονικές στιγμές:

Έξαγωγές

Έτη	Είδη διατροφής	Πρώτες ύλες	Βιομηχανικά προϊόντα
1716	0,131	6,50%	0,006
1781	8,108	31,66	3,183
		0,30%	12,43
			14,318
			55,91

Εισαγωγές

1716	0,972	23,08%	2,640	76,92%
1787	6,987	18,52	29,162	78,29
			1,576	4,18

(σε εκατομμύρια livres)

Κυριαρχία λοιπόν των αγροτικών προϊόντων στις εισαγωγές στη Γαλλία από την Έγγυς Ανατολή, εντονότερη αύξηση των πρώτων ύλων σε σχέση με τα είδη διατροφής, ελάχιστη εκπροσώπηση των «βιομηχανικών» προϊόντων· στο μεταξύ, ήδη από τον 17ο αιώνα, η Δύση στέλνει στην Ανατολή άποικιακά προϊόντα, υποκαθιστώντας στον τομέα αυτό το ρόλο της δεύτερης. Τα βιομηχανικά προϊόντα που εξαγονται στην Ανατολή παρουσιάζουν απόλυτη αύξηση μεγαλύτερη από το σύνολο των άλλων δυο κατηγοριών των εξαγόμενων δυτικών εμπορευμάτων και ξεπερνούν κατά 9 φορές την αξία των αντίστοιχων της Ανατολής.

Τό παράδειγμα αυτό αρκεί για να εικονογραφήσει τη δομή του ανατολικού εξαγωγικού εμπορίου²⁸: εκείνο που το χαρακτηρίζει είναι η ελάχιστη εκπροσώπηση της μεταποίησης. Απομένει να προστεθεί ότι τα αγροτικά προϊόντα που τό συνιστούν είναι αγαθά που δέν ξεκινούν ως εμπορεύματα, αγαθά χρήσης που καταλήγουν να γίνουν εμπορεύματα μέσω έξω-

28. Αναλυτικά, N. Svoronos, *Le commerce de Salonique*, σ. 220-80. Για την Πελοπόννησο, Β. Κρεμμυδάς, *Τό εμπόριο της Πελοποννήσου στό 18ο αιώνα (1715-1792)*, Αθήνα 1972, σ. 129-205. Έλένη Κ. Γιαννακοπούλου, «Τό εμπόριον εις την Πελοπόννησον κατά την 6' πενταετίαν του 19ου αιώνας», *Πελοποννησιακά*, 12 (1977), σ. 103-51· ως πρός τό χαρακτήρα του εμπορίου, βλ. τίς παρατηρήσεις, αναφορικά μέ την Πελοπόννησο, του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Από τό Ναύπλιο στην Τριπολιτά: ή σημασία της μεταφοράς μιάς περιφερειακής πρωτεύουσας τόν 18ο αιώνα», *Ο Έρανος*, 11 (1974), Αθήνα 1977, σ. 41-56. Για την Κρήτη, Daniel Sabatier, «Les relations commerciales entre Marseille et la Grète dans la première moitié du XVIIIe siècle», J.P. Filippini κ.ά., *Dossiers sur le commerce français en Méditerranée Orientale au XVIIIe siècle*, Paris, P.F., 1976, σ. 217-31· Πρβλ. Β. Κρεμμυδάς, *Οι σαπυνοποιίες της Κε ήτης στό 18ο αιώνα*, Αθήνα 1974· Yolande Triantafyllidou, «L'industrie du savon en Grète au XVIIIe siècle: aspects économiques et sociaux», *Études Balkaniques*, 11/4 (1975), σ. 75-87. Για τίς παραπάνω και όρισμένες άλλες ζώνες εξαγωγικού εμπορίου, βλ. και Σεραφείμ Αδάμης, *Η αγωγή του ελληνικού κεφαλαίου*, σ. 113-54. Τά παραδ ήματα που ακολουθούν έχουν άντληθεί από τό παραπάνω έργα· π. βλ. και σημ. 29.

οικονομικών ιδιοποιήσεων και μέσω της άνισης ανταλλαγής.

Τό εξαγωγικό εμπόριο παρουσιάζει μιά αύξηση στό δεύτερο μισό του 18ου αιώνα που, σε όρισμένες ελληνικές περιοχές, φτάνει στα έξι έπίπεδα: 476% στα έτη 1750-1789 για τό εξαγωγικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης σε σχέση με τά έτη 1722-1749· 182% για την Πελοπόννησο στα έτη 1750-1789 σε σχέση με τά έτη 1700-1749· ώστόσο, 34% για την Κρήτη στα ίδια χρόνια και 19% για τή ζώνη του Αιγαίου στα έτη 1750-1759. Κρίνοντας μέ βάση όμοιογενή, τίς προξενικές εκθέσεις, ή Σύμυρνη παρουσιάζει την έξις κίνηση στον τομέα των εισαγωγών από τή Μασσαλία:

Εισαγωγές

1736-1762	ετήσιος	μέσος	όρος	100
1763-1773				178
1787-1789				511

Η Αίγυπτος παρουσιάζει μιά αύξηση των γαλλικών εισαγωγών στα έτη 1764-1773 της τάξης του 287% σε σύγκριση με τά έτη 1756-1763}

Άνοδική είναι και ή κίνηση των τιμών των ειδών εξαγωγής: τά κυριότερα είδη εξαγωγής στη Θεσσαλονίκη δείχνουν μιά άνοδο στα τέλη του αιώνα (1785-8) ή όποια κυμαίνεται ανάμεσα σε 1,4 και 9 φορές σε σχέση με τίς τιμές των άρχών του αιώνα (1720-24)· ή άνοδική φάση άρχίζει με τό δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, για μερικά είδη, για άλλα στην πενταετία 1740-5. Έτσι, παρά κάποιες συνέχειες, ό 18ος αιώνας χωρίζεται καθαρά σε δυο φάσεις άνοδικής κίνησης τόσο στο έπίπεδο των διακινούμενων αξιών στο έξωτερικό εμπόριο όσο και στο έπίπεδο των τιμών των προϊόντων εξαγωγής. Τό αντίθετο φαινόμενο παρατηρείται στις τιμές των προϊόντων εισαγωγής, όπου τό κυριότερο εμπόρευμα, τά υφάσματα, είναι κατά 1,4 φορές φτηνότερο στα έτη 1785-9 στη Θεσσαλονίκη σε σύγκριση με τά έτη 1720-4 και 1,8 στην Πελοπόννησο σε σχέση με τά έτη 1725-9. Άλλα προϊόντα εμφανίζουν άνοδο, στο σύνολό της όμως ή κίνηση των τιμών είναι ευεργετική για τά είδη εξαγωγής. Σε ένα από τά κύρια είδη εξαγωγής, στον καφέ, ή σχετική άνοδος των τιμών άντισταθμίζεται από την ύψηλή τιμή του ανατολικού καφέ²⁹.

Έτη	Καφές Αντιλλών	Καφές Moka
1776-7	9	25,5
1778-9	11,5	28
1780-1	18	28
1783-5	12,7	37,3
1787	18	36

Τό έξωτερικό εμπόριο ήταν, κατά κανόνα, ένεργητικό για τίς ανατολικές αγορές, γεγονός που άντανανκλά την άργή κυκλοφορία στην ανατολική αγορά· οι χρηματαποστολές, μέ τίς όποιες άντιμετωπίζονται οι άνάγκες των δυτικών εξαγωγέων, βρίσκουν τό πά-

ρισό τους στην εισαγωγή χρήματος που πραγματοποιούν οι ντόπιοι έμποροι, όσοι ταξιδεύουν στη Δύση και στην Κεντρική Ευρώπη ή είναι εγκαταστημένοι εκεί: τὰ θεωρητικά κέρδη που θά μπορούσαν νά προκύψουν από την επένδυση αποκλειστικά σέ προϊόντα εισαγωγής προσκρούουν στην άργη κυκλοφορία και, συνεπώς, στην ανεπαρκή διαθεσιμότητα ρευστού στην ανατολική άγορά. Κι αυτό, παρά τό γεγονός ότι τὰ κέρδη από τίς εισαγωγές ήταν ύψηλά.

Τὰ ανατολικά προϊόντα δέν ήταν πάντα συναγωνιστικά στην άγορά προορισμού, γι' αυτό και, κρίνοντας από τό παράδειγμα τής Μασσαλίας, τὰ κέρδη καθορίζονταν από εκείνα που πραγματοποιούνταν στην Ανατολή: οί εισαγωγές στή Μασσαλία παρουσίαζαν κάποτε παθητικό - απώλειες στίς συναλλαγματικές, στά νομίσματα, στά έμπορεύματα -, σέ τρόπον ώστε κέρδη στην Ανατολή τής τάξης του 35% νά μήν ισοφαρίζουν τίς απώλειες.³⁰ Ωστόσο, οί επιστροφές σέ ανατολικά προϊόντα άντί σέ συναλλαγματικές θεωρούνται προσφορότερες: «Πώς νά επαναπατριστεί τό διαθέσιμο «λαβείν» όσο γίνεται μέ λιγότερη επιβάρυνση; Αναμφίβολα, κερδίζει κανείς πολύ στίς εισαγωγές (στά λιμάνια τής Ανατολής): τό νά μήν κáμει κέρδος στην επιστροφή, έστω. Αν όμως χάνει; Ωστόσο, κάθε επιστροφή σέ συναλλαγματικές συνοδεύεται από ένα έλλειμμα που δλο αύξάνει. Γιατί τότε νά μήν άνακτηθούν οί αξίες που δημιουργήθηκαν από τίς εξαγωγές χάρη στην άποστολή έμπορευμάτων; Κι αυτές άκόμη οί άποστολές αφήνουν έλλειμμα που εύθυγραμμίζεται σιγά σιγά μέ τή γενική πτώση». Τέλος, γιατί τό έλλειμμα στίς συναλλαγματικές; Μικροπρόθεσμα, χάρη στή συνεχή ύποτίμηση του όθωμανικού νομίσματος, στην πολιτική συγκυρία. Μακροπρόθεσμα, «πρέπει επίσης νά στραφούμε πρós τό έμπορικό ίσοζύγιο. Οί συναλλαγματικές για τή Μασσαλία είναι άκριβές στην Κωνσταντινούπολη· λουπόν είναι σπάνιες. Για νά έχει κανείς livres turquois, πρέπει νά δώσει περισσότερο ανατολικό χρέμα από τό ποσοστό τής νομισματικής ίσοτιμίας, δηλαδή τὰ λιμάνια τής Ανατολής είναι χρεώστες: τό ίσοζύγιο πληρωμών τής Μασσαλίας είναι πλεονασματικό. Αντίθετα, όταν ή Ανατολή είναι πιστώτρια, τό συνάλλαγμα πέφτει· οί συναλλαγματικές για τή Χριστιανοσύνη άφθονούν. Έτσι συμβαίνει, όταν ή συγκομιδή του βαμβακιού προοιωνίζεται καλή, ή Ανατολή νά έξάγει περισσότερο, νά βελτιώνει τό ίσοζύγιο των πληρωμών της». Αυτά για τό γενικό μηχανισμό που διέπει τό έξωτερικό έμπόριο, κυρίως από τήν όπτική του έξαγωγικού ευρωπαϊκού κέντρου.

Άκόμη ένα χαρακτηριστικό του έξωτερικού έμπορίου: ό συγκυριακός του χαρακτήρας. Συγκυρία διπλή, κλιματολογική και πολιτική: για τήν πρώτη μās προσφέρει έναν καλό δείκτη ή κίνηση των έξαγωγών του σιταριού. Παράδειγμα πάλι ή Μασσαλία³¹: ενώ στίς κανονικές χρονιές τό ανατολικό σιτάρι αντιπροσωπεύει ένα μέσο ποσοστό του 6,4% στο σύνολο των μασσαλιωτικών εισαγωγών σιταριού, στά έτη 1756-1790, στίς εποχές τής σιτοδείας στή Δύση, τό ποσοστό κυμαίνεται ανάμεσα στά 22,46 ως 47,48%. Τής συγκυρίας αυτής τήν επίπτωση τή βλέπουμε στην αύξηση των έξαγωγών σιταριού από τή Θεσσαλονίκη και τήν Πελοπόννησο. Τήν πολιτική συγκυρία τή σχολιάσαμε μιλώντας για τό έλληνικό ναυτικό στην εποχή του ήπειρωτικού αποκλεισμού· ως υπενθυμι-

στεί ή θειτική επίπτωση του άγγλογαλλικού ανταγωνισμού στή συγκρότηση τής ελληνικής ναυτιλίας στά μέσα του 18ου αιώνα. Τό άνοιγμα τής Μαύρης Θάλασσας άποτελεί ένα άλλο έκπρεπές παράδειγμα για τό ρόλο τής πολιτικής συγκυρίας και τίς μονιμότερες επιπτώσεις της στο έλληνικό έμπόριο και τήν ελληνική ναυσιπλοία, αλλά και για τίς ασυνέχειες που επέφερε στίς έμπορικές πρακτικές και στή διακίνηση των πλοίων (1806, 1821).

Συνοψίζοντας, μπορούμε νά πούμε ότι έχουμε νά κάμουμε μέ ένα έξωτερικό έμπόριο προσδιορισμένο από τίς ανάγκες των κυρίαρχων οικονομιών: διοχέτευση βιομηχανικών προϊόντων έναντι άγροτικών, διοχέτευση άκόμη άποικιακών ειδών ή απλώς ποικύτων μετάλλων, όταν ή ανατολική άγορά έχει κορεστεί σέ ύφασματα· ένδειξη, αυτό τό τελευταίο, τής «ευελξίας» του μασσαλιωτικού έμπορικού καπιταλισμού. Στίς συναλλαγές ανάμεσα στην Ανατολή και στην Δύση έρχονται άντιμέτωπες δύο διαφορετικές νομισματικές πραγματικότητες: τό άσθενές και σέ συνεχή ύποτίμηση νόμισμα τής όθωμανικής Αυτοκρατορίας και τό νόμισμα των κυρίαρχων οικονομιών, επενδυμένο στην παραγωγή, που φτάνει μεταμορφωμένο σέ έμπόρευμα. Σέ σχέση μέ τό τσεκίνο (σταθερό χρυσό νόμισμα) τό τουρκικό νόμισμα χάνει μέσα στον 18ο αιώνα 9 φορές τήν αξία του: έτσι τό τσεκίνο παρουσιάζει μιά υπερίμηση τής τάξης του 60% ανάμεσα στά έτη 1700-1770 και 132,5% στά έτη 1770-1800. Η συνεχής ύποτίμηση εύνοει τίς κερδοσκοπικές έπιχειρήσεις κι άκόμη διώχνει τό γερό νόμισμα διοχετεύοντάς το στους ένδιάμεσους ή στην άποθησαύριση, στους ένδιάμεσους που ενεργούν τόσο στην έσωτερική όσο και στην έξωτερική άγορά και που είναι οί ντόπιοι έμποροι, άκόμα και οί βιοτεχνικοί παραγωγοί στους όποιους, επίσης, είδαμε νά προεξάχει ή έμπορική λειτουργία του κεφαλαίου. Η λειτουργία αυτή διαγράφει τὰ όρια συμμετοχής των βιοτεχνικών προϊόντων μέσα στην όλη διακίνηση των αγαθών και μηδενίζει τίς δυνατότητες επένδυσης στην παραγωγή.

Ποιά μπορούσε νά είναι ή επίπτωση αυτού του έμπορίου στον τρόπο παραγωγής; Οί προσεγγίσεις τίς όποιες έπιχειρήσαμε όδηγούν σέ άρνητικές διαπιστώσεις: άπουσία μεταφοράς του έμπορικού κεφαλαίου στην παραγωγή, κυριαρχία του κεφαλαίου αυτού στή βιοτεχνία, δηλαδή έξουδετέρωση τής δυναμικής που μπορούσε νά ένυπάρχει σ' αυτή. Οί περιουσίες που δημιουργούνται από τό έμπόριο είναι τό αποτέλεσμα ενός *προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής βασισμένου στην άγροτική οικονομία και μέ κύρια μέθοδο ίδιοποίησης του υπερπροϊόντος τή φορολογία και τή φυσική γαιοπρόσοδο· άντί νά ανατρέπουν, τείνουν νά διακωνίσουν τόν τρόπο παραγωγής.

29. Louis Meignen, «Esquisse sur le commerce français du café dans le Levant au XVIIIe siècle», J. P. Filippini κ.ά., *Dossiers*, σ. 148-9 σέ sols κατά livre poids de tavle· 137-8 (εισαγωγές Σμύρνης), 144-6 (Αίγυπτος).

30. Charles Carrière, *Négociants Marseillais au XVIIIe siècle. Contribution à l'étude des économies maritimes*, I, Marseille 1973, σ. 408-9, άπ' όπου και τὰ παραθέματα.

31. Σύμφωνα μέ τούς πίνακες που παραθέτει ό Ruggiero Romano, *Commerce et prix du blé à Marseille au XVIIIe siècle*, Paris 1956, σ. 142-3· πρβλ. Σπ. Ι. Αοθραγάς, «Οικονομία», σ. 175.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ (ΙΔ' ΚΑΙ ΙΕ' ΑΙΩΝΑΣ)

του Sencer Divitçioğlu

Ἡ μελέτη αὐτή καταχωρίζεται στὸν τόμο: «Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ιε' - ιθ' αἰ.» πού κυκλοφορεῖ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «Μέλισσα» μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ.

Αὐτὸ τὸ ἄρθρο ἔχει ἀντληθεῖ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ συγγραφέα *Asya üretim Tarzi ve Osmanlı Toplumı, Sermet Matbaası, İstanbul 1967* [2η ἐκδ., *Köz Yayınları, İstanbul 1971*].

«Ἄνθρωπος, νεράιδα ἢ ἄγγελος, κάθε εἶδος τείνει νὰ πάρει τὸ ἀληθινὸ του πρόσωπο».

Ibn Kemal
Tevarih-i Al-i Osman

Τὸ δοκίμιό μας* δέν εἶναι ἱστορικὸ δοκίμιο, μολονότι ἐντάσσεται στὸ πεδίο τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας· συνθεμένο ἀπὸ ἓναν οἰκονομολόγο, τείνει νὰ διασαφηνίσει τὴ λειτουργία καὶ τὴ λογικὴ ἑνὸς δοσμένου συστήματος πού ὑπῆρξε ἱστορικά.¹

Ἔχοντας προσδιορίσει ἔτσι τὸ σκοπὸ μας, δέ σκεφτόμαστε ὅτι ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας, τὴν ἐπιστήμη τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου, πού συστηματοποιεῖ τὴν ἀντίληψη τῆς ἱστορίας μὲ τὴ μελέτη τῶν διάφορων τρόπων παραγωγῆς, τῆς λειτουργίας καὶ τῆς λογικῆς τους καθὼς καὶ μὲ τὴ μελέτη τῆς μετάβασης ἀπὸ ἓναν τρόπο παραγωγῆς σὲ ἄλλον.

Ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός φαίνεται μὲ τὸ πρῶτο ὅτι εἶναι τὸ θεωρητικὸ προϊόν μιᾶς νοητικῆς διαδικασίας βασισμένης στὰ γεγονότα. Αὐτὴ ἡ διαδικασία χρησιμοποιοῦνται ἀφηρημένες ἀντιλήψεις στὸ βαθμὸ ὅπου αὐτὲς θεμελιώνουν τὶς ὑποθέσεις καὶ τὶς μεθοδολογίες τους στὴν πραγματικότητα. Ἔτσι ἡ ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας, ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, δέ μᾶς προσφέρει παρὰ ἓνα θεωρητικὸ μοντέλο (στὴν οἰκονομικὴ σημασία τοῦ ὄρου) πού ἀναγκαστικά εἶναι γενικὸ καὶ ἀφηρημένο.²

Τὸ ἀφηρημένο καὶ γενικὸ μοντέλο, βασισμένο σὲ ἓναν ἀριθμὸ πρῶτων διαπιστώσεων καὶ ἐπαληθεύσεων, προηγείται ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο καὶ ἰδιαίτερο μοντέλο. Ἡ μεθοδολογικὴ θεμιτότητα τοῦ ἀφηρημένου καὶ γενικοῦ μοντέλου ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν συνδυασμῶν τῶν στοιχείων καὶ τῶν δυνάμεων (ἢ μάλιστα τῶν ἐπιπέδων καὶ τῶν στιγμῶν) πού ὀρίζουν τὴ λειτουργία καὶ τὴ λογικὴ τῶν πραγματικῶν οἰκονομικῶν συστημάτων.

Αὐτὲς οἱ προεισαγωγικὲς ἐξηγήσεις εἶναι οὐσιαστικὲς γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀντικειμένου πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Στὴν ἐργασία μας θά προσπαθήσουμε νὰ χαράξουμε στίς μεγάλες τους γραμμές τὴ λειτουργία καὶ τὴ λογικὴ ἑνὸς ὀρισμένου οἰκονομικοῦ συστήματος πού ὑπῆρξε, δηλαδή ἱστορικοῦ τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος τῆς ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ ΙΔ' καὶ τοῦ ΙΕ' αἰῶνα, δηλαδή ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς Αὐτοκρατορίας ὡς τὶς ἐξεγέρσεις τῶν Celâli.

Πῶς λειτουργοῦσε αὐτὸ τὸ σύστημα καὶ ποιά ἦταν ἡ λογικὴ του;

Πρῶτο, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ ἐπιλογή μιᾶς περιόδου δύο αἰῶνων, τοὺς ὁποίους ἐξετάζουμε γιὰ νὰ ἀνασυγκροτήσουμε τὴν οἰκονομία μέσα στὴν ὀθωμανικὴ ἱστορία, εἶναι θεμιτὴ γιατί μόνο οἱ ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνες εἶναι ἱκανοὶ νὰ ἀντικαθρεφτίσουν ἓνα οἰκονομικὸ σύστημα καθαρὸ καὶ συνεκτικὸ, σύστημα πού ἡ ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ του διαλεκτικὴ ἀρχισαν

νά τό άναίρουν πρός τά μέσα του ΙΣΤ' αιώνα. Λοιπόν, τό οικονομικά προεξάρχον μοντέλο πού προτεινουμε θά είναι στατικό, στή σημασία της άπλης άναπαραγωγής.

Δεύτερο, άνασυγκροτώντας ένα οικονομικά προεξάρχον μοντέλο της όθωμανικής ιστορίας γι' αυτούς τούς δύο αιώνες, άποφεύγουμε θεληματικά νά τονίσουμε τίς «παραγωγικές δυνάμεις», μολοντί συνιστούν τό καθοριστικό στοιχείο του οικονομικού συστήματος. Κι αυτό γιά δύο λόγους: πρώτα, ή άνεπάρκεια ιστορικών δεδομένων· ύστερα, σέ ένα μοντέλο αυτού του τύπου, μπορεί πάντα κανείς νά υποθέσει ότι τό επίπεδο των δυνάμεων παραγωγής είναι δοσμένο.

Τρίτο, ή κατασκευή ενός στατικού μοντέλου δέ σημαίνει καθόλου ότι τό αντιμεταπιζόμενο οικονομικό σύστημα είναι άκίνητο, μάλιστα στάσιμο, ή ότι στερεείται όλότελα από έσωτερική και έξωτερική διαλεκτική. Έξυπακούεται ότι ή περίοδος πού συνιστά τό αντικείμενο του δοκιμίου μας φέρνει μέσα της - δυνάμει - τούς διαλεκτικούς παράγοντες πού όρίζουν ή διπλή κίνηση της άνάπτυξης και της κατάρρευσης της. Αυτό τό σύστημα, άκριβώς όπως τό όμοιά του, θά αλλάξει φύση και θά γίνει άλλο. Όστόσο, στό δοκίμιο μας, άν άμελούμε ή διαλεκτική στιγμή (instance), έσωτερική και έξωτερική, του οικονομικού συστήματος της όθωμανικής κοινωνίας, θά προσπαθήσουμε νά φωτίσουμε τά άσθενή σημεία του συστήματος και νά ύποδείξουμε τίς δάσεις των περαιτέρω τροποποιήσεων.

Χωρίς νά προδικάσουμε τίποτε, μάς χρειάζεται πρώτα νά άποδεσμεύσουμε τά οικονομικά συστατικά στοιχεία της όθωμανικής κοινωνίας μέ τά όποια θά μπορούσαμε νά κατασκευάσουμε ένα οικονομικά προεξάρχον μοντέλο. Άφού γίνει αυτό, δέν μάς άπομένει παρά νά έπεξεργαστούμε μιά μελέτη έγγενώς συγκριτική γιά νά κατανοήσουμε καλύτερα σέ πόσον τρόπο παραγωγής άνήκε ή όθωμανική κοινωνία.

Τό καθεστώς της γής

Τό άγροτικό καθεστώς της όθωμανικής κοινωνίας παρουσιάζει μιά σταθερή σέ όλον τόν ΙΔ' και ΙΕ' αι. Η γή άνήκει στό κράτος. Τό κράτος είναι πλήρως ιδιοκτήτης των γαιών miri.³ Τό κυριαρχικό δικαίωμα άνήκει στό Σουλτάνο από θεία περιβολή, γνωστή μέ τό όνομα Beytülmal.

Ο Σουλτάνος, άνώτατος κύριος των γαιών miri, έχει επίσης τό δικαίωμα νά εισπράττει ήν έγγεια πρόσοδο. Όλη ή οικονομική έξουσία βρίσκεται, λοιπόν, συγκεντρωμένη στα χέρια του. Μέ τό νά είναι ό μοναδικός ιδιοκτήτης της γής, κρατά επίσης τό ύπερπροϊόν των καλλιεργούμενων γαιών.

Όστόσο, γιά νά κυβερνήσει μέ έναν ύπεραναπτυγμένο κρατικό μηχανισμό, ό Σουλτάνος έχει άνάγκη

ύποστηριγμάτων. Έτσι, από ήν αρχή της συγκρότησης των όθωμανικής κοινωνίας, οι Σουλτάνοι μοίρασαν ή γαιοπρόσοδο και τό ύπερπροϊόν στους στρατιωτικούς και θρησκευτικούς (μέ τά διοικητικά τους καθήκοντα) ύπεύθυνους της κρατικής όργάνωσης.⁴

Οι καρπωτές του διανεμημένου ύπερπροϊόντος διακρίνονται σέ δύο κατηγορίες: τούς τιμαριώτες (timarli sipahi) και τόν κλήρο (ülema), πού καθένας τους άντιστοιχεί σέ δύο διαφορετικές λειτουργίες της κρατικής όργάνωσης - στή στρατιωτική και στή θρησκευτικο-διοικητική λειτουργία.

Διαπιστώνουμε ότι κατά ήν έποχή της ίδρυσης της όθωμανικής Αυτοκρατορίας τά στρατιωτικά φέουδα δημιουργήθηκαν κυρίως γιά νά διευρύνουν τά σύνορα του beylik χωρίς νά παίρνεται ύπόψη ή φυλετική και θρησκευτική προέλευση των κατοχών των φέουδων. Ξέρουμε ώστόσο ότι κατά τούς έμφύλιους πολέμους άνάμεσα στους sehzade (γιοι των Σουλτάνων) τά φέουδα μοιράστηκαν επίσης από ήν έξουσία γιά νά διαφυλάξουν ήν ύπαρξη του όθωμανικού κράτους και, κατά συνέπεια, ήν κυριαρχία των Σουλτάνων.⁵

1. Όπως άν ό οικονομολόγος ζητούσε νά συγκροτήσει ή λειτουργία και ή λογική των σημερινών συστημάτων. Είναι φανερό ότι στό ιστορικό πεδίο τό έργο του οικονομολόγου είναι περισσότερο δύσκολο, ώστόσο δέ στερείται από ενδιαφέρον γιά ήν άνασυγκρότηση του παρελθόντος. Ός πρός αυτό δέ λείπουν τά προηγούμενα: M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge & Kegan Paul, London 1963: *The Transition from Feudalism to Capitalism*, Arena Publication, London. «Du féodalisme au capitalisme», *La Pensée*, 1956, no 97.

2. L. Althusser, «L' objet du Capital», *Lire le Capital*, Maspéro, Paris 1965. «Contradiction et surdétermination» και «Sur le matérialisme dialectique», *Pour Marx*. Maspéro, Paris 1966, E. Balibar, «Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique», δ. π. M. Godelier, *La notion du mode de production asiatique et les schémas marxistes d' évolution des sociétés*, C. E. R. M., Paris. N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, Maspéro, Paris 1968.

3. Τό άκριβέστερο και πληρέστερο κείμενο γιά τό άγροτικό καθεστώς της όθωμανικής κοινωνίας βρίσκεται στήν *Είσαγωγή* του Ebusu' ud Efendi (ΙΣΤ' αι.). Τό κείμενο δημοσιεύεται από τόν Ö. - L. Barkan, *XV ve XVI inci asirlarda Osmanli Imparatorlugunda ziraat Ekonominin Hukuki ve Mali Essaslari*, Bühraneddin Erenler Matbaasi, Istanbul 1945, [σ. 292 κ.έ.].

Έξυπακούεται ότι τά έδάφη της Βοσνίας και της Αιγύπτου έχουν άποκλειστεί από ήν άνάλυση πού ακολουθεί.

4. Fuat Köprülü, «Bizans' in Osmanli Müesseselerine Tesiri», *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuasi*, 1, 1931. Ö.-L. Barkan, «İslâm Türk Hukuku», *Hukuk Fakültesi Mecmuasi*, 7/1, 1941. H. Inalcik, «Osmanlilarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisi», *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Mârt. 1959.

5. Asik Pasaoglu Asiki, «Tevarih-i Al-i Osman», *Osmanli Tarihleri, Türkiye Yayinevi Istanbul*, έκδ. N. Adisiz. H. Inalcik, «Ottoman Methods of Conquest», *Studia Islamica*, 1954. Ö.-L. Barkan, «Malikhane - Divanî Sistemi», *Türk Hukuk ve İktisat Tarih Mecmuasi* 2, 1939.

Διαθέτουμε ένα μόνο έγκυρο έπιχείρημα ως προς αυτά. Οί τιμαριώτες, οί κάτοχοι τών φέουδων, εισπράττουν τό φόρο και στρατολογούν στό όνομα του Σουλτάνου. Δέν ήταν παρά υπάλληλοι⁶ του όθωμανικού κράτους, μή έχοντας κανένα δικαίωμα στην ιδιοκτησία τών γαιών. Καμιά γη δέν τούς ήταν μεταβιβάσιμη κληρονομικά. Η κοινωνική έξουσία πού άσκούσαν στα στρατιωτικά τους φέουδα ήταν αυστηρά ρυθμισμένη από τούς νόμους. Δέν είχαν καμιά οικονομική και νομική αυτονομία άπέναντι στους άγρότες.⁷ Καθώς τό οικονομικο-νομικό τους καθεστώς έξαρτιόταν από ένα άπλό *ferman* (διάταγμα) του Σουλτάνου, τού ήταν ύπόλογοι τήν κάθε στιγμή.

Όσο για τόν κλήρο, θά μνημονεύσουμε ότι τό καθεστώς του δέν είναι διαφορετικό από εκείνο τών τιμαριωτών. Ξέρουμε ότι στην άρχή της Αυτοκρατορίας οί Όθωμανοί Σουλτάνοι παραχωρούσαν τίς εύνοιές τους στους *dervis*, *baba* και *seyh*, πνευματικούς άρχηγούς τών έτεροδόξων αίρέσεων ή θρησκευτικών άρχηγούς τών σουνιτικών αίρέσεων (*üléma*) δίνοντας τούς ένα μέρος τών γαιών *miri* μέ τόν όρο ότι θά έκχερσώνονταν ή ότι θά χρησιμοποιούνταν ως σημεία έπιφυλακής κοντά στους ποταμούς ή έπάνω στα δουνά.⁸ Φαίνεται ότι αυτό τό είδος ιδιοκτησίας, πού είναι γνωστές μέ τό όνομα *zâniye* (τό θρησκευτικό κέντρο) και έχουν νοηθεί σύμφωνα μέ τούς νόμους τών *vakif* (ιδρυμάτων), ήταν πολύ διαδομένο στην όθωμανική Αυτοκρατορία.⁹

Όστόσο, ούτε ή ύπαρξη στρατιωτικών φέουδων ούτε ή ίδρυση τών *zâniye-vakif* στό όθωμανικό έδαφος είναι σέ θέση νά άποσυνθέσουν τό άγροτικό καθεστώς κατά τό ΙΔ' και ΙΕ' αί. Ό ίδιος ό θεσμός του στρατιωτικού φέουδου και ή ίδρυση τών *zâniye-vakif* για τήν έκχέρωση τών γαιών και για τήν έδαφική ασφάλεια δείχνουν στην πραγματικότητα τή σταθερή ύπαρξη τών γαιών *miri*.

Άν όμως στα όθωμανικά έδάφη αυτή ή μορφή ιδιοκτησίας άποτελούσε τόν κύριο τομέα από νομική άποψη, ύπήρχαν άκόμη δυό διαφορετικές μορφές ιδιοκτησίας: «τό φέουδο μέ δυό κεφάλια» και «τό μεγάλο κτήμα» πού, έξαιρώντας προφανώς τήν περίπτωση έλλειψης ιστορικών τεκμηρίων, δέν είναι σέ θέση νά τροποποιήσουν τήν κυρίαρχη σχέση ιδιοκτησίας στην όθωμανική κοινωνία.

Πρώτο, στην περίπτωση του «φέουδου μέ δυό κεφάλια» (*iki-basli-timar*), ένα από από «κεφάλια» άνήκει στό κράτος, όπως οί γαίες *miri*, και τό άλλο στόν άτομικό ιδιοκτήτη μέ μιά μορφή παρόμοια μέ τήν ιδιοκτησία του κτήματος. Ξέρουμε ότι σέ αυτές τίς γαίες ό τιμαριώτης δέν έχει κανένα δικαίωμα έξάσκησης τών οικονομικο-νομικών και φορολογικών έξουσιών του μέ άπόλυτο τρόπο: τίς σχέσεις του μέ τούς χωρικούς είναι ύποχρεωμένος νά τηρεί τήν παράδοση και τά έθιμα τής περιοχής.¹⁰

Δεύτερο, στην περίπτωση του κτήματος [*domaine*] (*málikâne*) μάς λείπουν ιστορικά τεκμήρια για τήν έξακρίδωση του άριθμού και τής έκτασης τών μεγάλων κτημάτων. Είναι φανερό ότι τίς άρχές του ΙΕ' αί. μερικοί στρατιωτικοί μπέηδες άπόκτησαν έκτεταμένα κτήματα στην Άνατολική Θράκη, ως τό σημείο νά γίνουν μιά ανταγωνιστική δύναμη στην έξουσία του Σουλτάνου. Μόλις όμως έγιναν άπειλή για τήν

άνώτατη έξουσία, οί γαίες τους πέρασαν στόν έλεγχο του κράτους μέ άπλό διάταγμα του Σουλτάνου.¹¹ Στή διαδρομή τής όθωμανικής ιστορίας, ή δήμηση τών ιδιωτικών γαιών εφαρμόστηκε πλατιά για νά έξαλειφθεί όποιαδήποτε έξουσία ανταγωνιζόταν εκείνη του κράτους.

Έτσι, αφήνοντας κατά μέρος αυτές τίς έξαιρετικές περιπτώσεις, πού δέν πρέπει νά θεωρηθούν σαν μιά σχέση ιδιοκτησίας ανταγωνιζόμενη στην περίπτωση τήν κυρίαρχη-σχέση, μπορεί κανείς νά δεβαιώσει ότι στην όθωμανική κοινωνία ή ιδιοκτησία συνίσταται άκριδώς στό γεγονός ότι οί γαίες άνήκουν στό κράτος.

Τό κράτος γίνεται έτσι ό μοναδικός ιδιοκτήτης τών μέσων παραγωγής, του κύριου παράγοντα τής παραγωγής, και κατά συνέπεια αναλαμβάνει τό ρόλο τής κυρίαρχης τάξης. Είναι όμως άναντίρρητο ότι τό κράτος πού διασφαλίζει έξ όρισμού μιά λειτουργία γενικού χαρακτήρα, δέ μπορεί νά σχηματίσει καθεαυτό μιά κυρίαρχη τάξη εκτός άν έχει μέσα στους κόλπους του τούς εκπροσώπους τής.

Ιδιοκτήτης τής γής, τό όθωμανικό κράτος εκκρυσταλλώνεται από τρεις κατηγορίες άτόμων: τό Σουλτάνο, τούς στρατιωτικούς και τόν κλήρο προς όφελος τών όποιων παίρνεται και διαμένεται τό παραγόμενο υπερπροϊόν. Κατά συνέπεια, σύμφωνα μέ τό κριτήριό μας (τό κριτήριο τής διανομής του υπερπροϊόντος), αυτές οί τρεις κατηγορίες πού εκπροσωπούν τό κράτος γίνονται αυτές οί ίδιες ή κυρίαρχη τάξη τής όθωμανικής κοινωνίας.

Άπό τό άλλο μέρος, στην όθωμανική κοινωνία εκείνος πού καλλιεργεί τή γη, ό χωρικός, γνωστός στα όθωμανικά μέ τό όνομα *reaya* (στόν πληθυντικό, *raie* στόν ενικό), δέν είναι ιδιοκτήτης τής γής πού καλλιεργεί· είναι νομέας. Κάθε χωρικός έχει δικαίωμα νά κατέχει ένα κομμάτι γής πού του παραχωρείται από τό κράτος για σταθερή καλλιέργεια και κηπουρική. Όστόσο, τό δικαίωμα νομής δέν είναι καθόλου άπόλυτο. Άν τό δικαίωμα κληρονομίας του έχει άναγνωριστει, κάθε συναλλαγή είναι παράνομη και ή δωρεά άπαγορευμένη.¹²

6. Ö.-L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda Toprak isçiliginin Organizasyonu Sekilleri», *Iktisat Fakültesi Mecmuası*, 1/4, 1944.

7. Ö.-L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü», *Ülkü*, 53. «Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar», *Iktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4, 1953. «Les particularités du système financier ottoman et son évolution du XVe au XVIIe siècles», *L'impôt dans le cadre de la ville et de l'Etat*, Collection Histoire 1966. M. Akdag, *Osmanlı Devrinde Esas Düzen*, *Tarihî Araştırmalar Dergisi*, 3/4-5, 1965. H. Inalcik, «The Nature of Traditional Society», *Political Modernization of Japan and Turkey*, Princeton University Press, 1964. Edited R.-E. Word and D.-A. Rostow.

8. Asik Pasazade δ. π.

9. Ö. - L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Koloniasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler», *Vakıflar Dergisi*, τεύχ. 2, 1942.

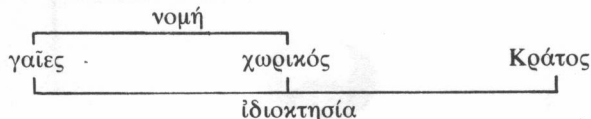
10. Ö. - L. Barkan «Malikhâne-Divani...»

11. Άνάμεσα σ' αυτούς τούς στρατιωτικούς μπέηδες οί σιμναικότεροι ήταν οί Mihaloğlu, Evrenosoğlu και Turahanoğlu. Μόλις όμως έγιναν άπειλητικοί για τήν κυριαρχία του Όθωμανικού Κράτους, στάλθηκε από τόν Μουράτ Β' στην άνατολική Θράκη ένας πρώην δούλος (ό Lala Sahin Pasa) ως beylerbeyi (άρχοντας τών άρχόντων) για νά έξαφανίσει τούς άπογόνους τους.

12. Έδώ άναφερόμαστε στην *Εισαγωγή* του Ebusu' ud Efendi, δ.π.

Ἡ ὀθωμανική κοινωνία ὡς ταξική κοινωνία

Πρὶν συνεχίσουμε, πρέπει νά χαράξουμε ἕνα μικρὸ σχῆμα γιὰ νά καταλάβουμε τὴ σχέση παραγωγῆς στὴν ὀθωμανική κοινωνία.

Αὐτὸ τὸ ἀπλουστευτικὸ σχῆμα ἔχει μιὰ ἐρμηνευτική ἀξία στὸ ἐπίπεδο μιᾶς πρώτης προσέγγισης, γιατί δείχνει καθαρά τὴν ὑπαρξὴ κοινωνίας τάξεων στὴν ὀθωμανική κοινωνία. Στὴν πραγματικότητα, βρισκόμαστε μπροστά σὲ δυὸ τάξεις: τὴν κυρίαρχη τάξη, τὸ κράτος· τὴν κυριαρχούμενη τάξη, τοὺς χωρικούς.¹³

Ὅφειλε κανεὶς ἐδῶ νά πάρει αὐτὸ τὸ σχῆμα σὲ ἀναφορὰ πρὸς μιὰ δευτέρη προσέγγιση. Ὅσοσο εἶναι ἀναγκαία μιὰ ἐπιφύλαξη: πρέπει νά διασαφηνίσουμε ὅτι ὅλες οἱ θεβαιώσεις μας σχετικά μέ τὸ χαρακτῆρα τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας ὡς κοινωνίας τάξεων ὀφείλουν νά γίνουν ἀντικείμενο προσεκτικότερης ἐπεξεργασίας γιὰ νά καταλάβουμε τὴν ἀληθινὴ δομὴ αὐτῆς τῆς κοινωνίας.

Εἶναι ἀπαραίτητο νά κάνουμε ἐδῶ μιὰ σαφέστατη διάκριση ἀνάμεσα στὰ ἄτομα πού ἀνήκουν στὴν κυρίαρχη τάξη καὶ σὲ ἐκεῖνα τῆς ἐκμεταλλεῦτριας τάξης: γιατί ἡ μελέτη τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας μας δείχνει ὅτι ἀνάμεσα στοὺς ἐκπροσώπους τοῦ κράτους, ἐκείνους τῆς στρατιωτικῆς κατηγορίας καὶ ἐκείνους τῆς θρησκευτικῆς κατηγορίας, πού ἔχουν ὀρίσει ὡς κοινωνικὸ τάγμα [ordre]¹⁴ (rutbe), ὑπάρχει μιὰ ομάδα ἀξιωματοῦχων πού καρπώνονται ἕνα ἀξιολόγο ἐτήσιο εἰσόδημα ἀντίθετα ἀπὸ μερικοὺς τιτουλοῦχους τοῦ κοινωνικοῦ τάγματος πού περνοῦν μιὰ μετριότατη ζωὴ.¹⁵ Ἔπεται ὅτι, ἂν ὅλοι οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, τιτουλοῦχοι ἑνὸς κοινωνικοῦ τάγματος, ἀποτελοῦν μέρος τῆς κυρίαρχης τάξης, μόνο ἕνα ὀρισμένο τμήμα ἀτόμων μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ ὡς ἐκμεταλλεῦτρια τάξη. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἐκμεταλλεῦτρια τάξη εἶναι ὑποσύνολο τῆς κυρίαρχης τάξης.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ διοικητικοὶ (vezir) ἢ στρατιωτικοὶ (pasa) ἀξιωματοῦχοι, πού συγκροτοῦνται σὲ ἐκμεταλλεῦτρια τάξη, ἦταν τὶς περισσότερες φορές ἀποκομμένοι ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῆς προέλευσῆς τους, δοσμένοι κατὰ κάποιον τρόπο στὴν ἀνωνυμία. Ἦταν kul, ὄρος πού σημαίνει τὸν ὑπῆρῆτὸ τοῦ κράτους· καὶ αὐτὸ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ΙΔ' καὶ τοῦ ΙΕ' αἰῶνα.¹⁶

Γιὰ τὴν ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου μπορεῖ κανεὶς νά προτείνει, μέ ἐπιφύλαξη βέβαια, τὴν ἀκόλουθη ὑπόθεση: Τὸ κράτος εἶναι ὁ μοναδικὸς ἰδιοκτήτης τῆς γῆς, ἀπ' ὅπου ἡ πλήρης ἀπουσία εὐγενῶν γαιοκτημόνων στὴν ὀθωμανική κοινωνία στοὺς αἰῶνες πού ἐξετάζουμε. Μέ τὸ νά ἔχουν διαπλαστεῖ οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ κράτους ἀπὸ ἄτομα προσωπικοῦ καθεστώτος, φυλῆς καὶ θρησκείας διαφορετικῶν, ἡ ἀριστοκρατία δὲ μποροῦσε κατὰ συνέπεια νά συγκροτηθεῖ. Ἄλλωστε, οἱ ἴδιοι οἱ Σουλτάνοι ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Μουράτ Β' δὲν εἶχαν ποτὲ σκεφεῖ νά

ἀναζητήσουν τὴν ἀριστοκρατικὴ τους καταγωγὴ στὴν εὐγενέστερη ἀπὸ τὶς τουρκικὲς φυλές, τοὺς Kayı. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ἐπίσης ὅτι οἱ σύζυγοι τῶν Σουλτάνων ἦταν διάφορης καταγωγῆς.¹⁷

Στὴν ὀθωμανική Αὐτοκρατορία ἡ κυρίαρχη τάξη διευθύνει τὶς ὑποθέσεις, ἀσκεῖ καθορισμένες λειτουργίες. Αὐτὰ τὰ προνόμια δὲν ὀφείλονται σὲ ἕναν τίτλο εὐγενείας. Ἀπλούστατα, ἡ κυρίαρχη τάξη συντίθεται ἀπὸ διοικητικά, στρατιωτικά καὶ θρησκευτικά στοιχεία. Αὐτὰ τὰ «στοιχεῖα» προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση αὐτοῦ τοῦ παντοδύναμου κράτους.

Ἄλλ' ἡ διακυβέρνηση στοῦ ὄνομα τοῦ κράτους συνεπάγεται ἀναγκαστικὰ τὴ συγκρότηση ἑνὸς κοινωνικοῦ τάγματος ἢ μιᾶς τάξης κυρίαρχης, ὅπου τὸ δυναμικὸ γιὰ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς κατηγορίες εἶναι ἤδη προβλέψιμο. Γιὰ νά ἀποφουχθεῖ αὐτὴ ἡ σύγκρουση στοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κράτους, πού μπορεῖ νά συγκλονίσει τὰ ἴδια τὰ θεμέλια τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας, χρειάζεται νά βρεθεῖ ἕνα μέσο ἐναρμόνισης τῆς ἀληθινῆς φύσης τοῦ κράτους καὶ τῶν ἐκπροσώπων του. Αὐτὸ τὸ μέσο εἶναι ἡ δημιουργία τῶν kul, γεγονός πού ἐξηγεῖ, ἀπὸ τὴν ἴδρυση κιόλας τῆς Αὐτοκρατορίας, τὴν ἄμεση ἀντικατάσταση τῶν ἀπειθῶν ἡγετῶν ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς kul – ἢ ὑπῆρτες τοῦ κράτους. Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἐκδηλώθηκε κυρίως στὶς περιόδους ταραχῶν. Ἐχοντας νά ἐπιτελέσει ὀρισμένα καθήκοντα καὶ λειτουργίες, τὸ κράτος διαλέγει τοὺς ἐκπροσώπους του, ἀγνωστῆς καὶ ἀνώνυμης καταγωγῆς, καὶ τοὺς στρατολογεῖ ἀνάμεσα σὲ χριστιανόπαιδα, τὰ ὁποῖα στὴν ἀρχὴ ἐκπαιδεύονται σὲ σχολὲς ἰδιωτικῆς καὶ ἐξειδικευμένες (ἰσλαμικῆς – ἐτερόδοξης).

Ἀφοῦ ἀπόκτησε τὴν κρατικὴ ἐξουσία, ὁ παντοδύναμος kul γίνεται ὁ ἰσχυρότερος οἰκονομικά, δημιουργώντας ἔτσι στοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἴδιας κυρίαρχης τάξης ἕνα ἐκμεταλλεῦτρια κάστα.

Σχετικὰ μέ τὴν κυριαρχούμενη τάξη, τὴν ὀθωμανικὴ ἀγροτιά, ὀφείλουμε ἐδῶ ἐπίσης νά ἀποφύγουμε νά διατυπώσουμε μιὰν ἀντίληψη πολὺ διαστικὴ καὶ ἀπλουστευτικὴ.

13. Ὅλοι οἱ Τούρκοι ἱστορικοὶ, παλαιοὶ καὶ σύγχρονοι, εἶναι σύμφωνοι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο: Koçi Bey Risalesi, *Vakıf Matbaası*, İstanbul 1939, ἐκδ. A.-K. Aksüt · Ö.-L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...» · H. Inalcik, «The Nature of...», καὶ «Ottoman Methods...»

14. Ἐδῶ ἡ λέξη ordre χρησιμοποιεῖται σὲ παρόμοια σημασία μέ ἐκεῖνη πού χρησιμοποίησε ὁ Marx στὶς *Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen*, = K. Marx, *Fundements de la critique, de l'économie politique*, I. Anthropos, Paris 1967.

15. Ἄν ὁ μέσος τιμαριώτης κέρδιζε 1.500 akçe τὸ χρόνο, οἱ κάτοχοι τῶν φέουδων πού ὀνομάζονταν zi'âmet κέρδιζαν περισσότερο ἀπὸ 400.000 akçe τὸ χρόνο. M.-T. Gökbilgin, *XV ve XVI Asrında Edirne ve Pasa Livası Vakıfları, Mülker ve Mukataalar*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952.

16. Ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ καθεστώτος τῶν kul ἀρχισε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ ἐξέλιξή του βρισκεται στὸν χολοφῶνα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεχμέτ τοῦ Πορθητῆ. I.-H. Uzuncarsılı, *Osmanlı Devleti Teskilâtında Kapıkulu Ocakları, Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara 1943 · A. Toynbee, *Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu*, *Yeni Ufuklar*, Haziran 1958 · H. Inalcik «Mehmet II» *İslâm Andiklopedisi*, 7.

17. A. – H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913.

Πρωτ' απ' όλα, σέ τί τό οικονομικο-νομικό καθεστώς ενός Ὀθωμανοῦ χωρικοῦ διαφέρει ἀπό τό ἀντίστοιχο ενός μεσαιωνικοῦ δουλοπάροικου; Τό ΙΕ' αἰ. ὁ Ὀθωμανός χωρικός ὑπόκειται σέ ἀγγαρεία ἕξι ἡμερῶν, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ τρεῖς εἶναι καταβλητές σέ νόμισμα. Στό τέλος τοῦ αἰῶνα ἡ ἀγγαρεία ἔχει περιοριστεῖ σέ τρεῖς ἡμέρες. Πρέπει ὁμως νά τονιστεῖ ὅτι ἡ ἀγγαρεία ὀφειλόταν στό κράτος καί ὄχι στούς τιμαριώτες καί συνίστατο στή μεταφορά τοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος ἀπό τόν ἀγρό ὡς τό σιτοβολῶνα. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ὁ χωρικός δέν ἦταν ὑποχρεωμένος νά καταβάλλει παροχές σέ εἶδος, μάλιστα δῶρα, στούς τιμαριώτες καί δέν ὑπῆρχε κανένας νόμος πού τοῦ ἐπέβαλλε τήν ἐνδογαμία μέσα στό φέουδο. Περισσότερο, ἡ ὑποχρεωτική πρόσδεση τοῦ χωρικοῦ στό φέουδό του δέν ἦταν στήν πραγματικότητα παρά μιά ἀρχή πού δέν εἶχε ποτέ ἐφαρμοστεῖ. Κι αὐτό γιά ὀρισμένους λόγους: μιά μακρά ἀπουσία (δύο ἢ τρία χρόνια) ἀρκοῦσε γιά νά μεταβάλλει τό προσωπικό καθεστώς τοῦ χωρικοῦ, μέ τήν προϋπόθεση ὅτι θά καταβάλλοταν ἕνα πρόστιμο στίς ἀρχές· ἕνας ἀντικαταστάτης ἀρκοῦσε γιά νά ἀποσπαστεῖ ὁ χωρικός ἀπό τό παλαιό του καθεστώς ἢ, κάλλιστα, μοροῦσε νά ἀσκήσει καινούρια ἐργασία.¹⁸

Ἔτσι, ὡς νομέας καί ἄμεσος παραγωγός τῶν καλλιεργούμενων γαιῶν, ὁ Ὀθωμανός χωρικός δέν πρέπει νά θεωρεῖται ὡς ἀποκομμένος ἀπό τίς ἀντικειμενικές συνθήκες τῆς παραγωγῆς. Βρίσκεται σέ μιά κατάσταση ὅπου τό μέσο καί ὁ σκοπός τῆς παραγωγῆς εἶναι ἐνωμένα στό πρόσωπό του, γιατί κατέχει τήν καλλιεργούμενη γῆ καί τό παραγόμενο ἀγροτικό προϊόν. Στίς συνθήκες αὐτές, ἡ οἰκονομική ἐκμετάλλευση δέ μπορεῖ νά ἔχει γιά τό χωρικό-ἄτομο παρά μιά σημασία ὑπερβατική. Τό νά πει κανεῖς ὅτι ἡ ἄμεση ἐκμετάλλευση δέν εἶναι γι' αὐτόν ἕνα πρόβλημα ἐνυπαρκτικοῦ χαρακτήρα δέ θά ἦταν μιά ἐσφαλμένη δεδαίωση. Δέν αἰσθάνεται οἰκονομικά ἐκμεταλλεόμενος, ἐνῶ στήν πραγματικότητα εἶναι μέλος μιᾶς τάξης πού ὑφίσταται ἐκμετάλλευση. Ὡς μέλος τῆς παραγωγικῆς μάζας πού ὑφίσταται ἐκμετάλλευση, δημιουργεῖ τήν ἀξία καί εἶναι ἀκόμη αὐτός ὁ ἴδιος πού θγαίνει τό ὑπερπλεόν. Εἶναι φανερό ὅτι ἀντικειμενικά βρίσκεται ἀνάμεσα σέ ἐκείνους πού ὑφίστανται ἐκμετάλλευση μέσα στή διαδικασία τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς· ἀλλ' ἐπειδή ἔχει τή νομική τῶν καλλιεργούμενων γαιῶν βρίσκεται ἀντικειμενικά μέ ἕνα καθεστώς ἐλεύθερου χωρικοῦ.¹⁹ Δέν εἶχε τήν ἀντίληψη τῆς ἐκμετάλλευσης πού ὑφίστατο. Ἀποκοπή στή σχέση ιδιοκτησίας ἀλλά ἔνωση στή σχέση πραγματικῆς ιδιοποίησης, αὐτός ὁ διῆσιμος στή σχέση παραγωγῆς τῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας κάνει τό χωρικό νά παρεμβάλλεται ὡς ἐλεύθερος χωρικός, ἀλλά δέν ἐμποδίζει νά εἶναι στήν πραγματικότητα μέλος

18. H. Inalcik, *Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara 1954*. Ὁ.-L. Barkan «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...» N. Todorov, «Sur certains aspects des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles», *Actes du XIIIe Congrès International des Études Byzantines II, Beograd 1964*.

19. Ὁ.-L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...» H. Inalcik, «Ottoman Methods...»

Marchand Grec

Un marchand grec en costume traditionnel. Le marchand grec est un homme qui a été enrichi par son activité commerciale. Plus exactement, c'est un homme qui a été enrichi par son activité commerciale.

Ἕλληνας ἔμπορος.

τῆς τάξης πού ὑφίσταται τήν ἐκμετάλλευση. Ἔτσι, στήν ὀθωμανική κοινωνία ἡ ἄμεση ἐκμετάλλευση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό ἄνθρωπο μεταμορφώνεται σέ ἄμεση ἐκμετάλλευση τῆς τάξης ἀπό τήν τάξη. Γι' αὐτό τό λόγο ἄλλωστε στή διαδρομή τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας ἡ νομιμότητα τοῦ κράτους, τάξης ἐκμεταλλεύτριας, δέν τέθηκε ποτέ σέ βασική ἀμφισβήτηση· οἱ δυναστικές μεταβολές δέν ἀντιμετωπίστηκαν.

Σκεφτόμαστε, λοιπόν, ὅτι αὐτή ἡ ἀντίληψη τῆς ἐκμετάλλευσης δέν ἔχει δυνατότητα νά ἐπιβεβαιωθεῖ στό ἐπίπεδο τῆς οἰκονομικῆς καί ἀτομικῆς ἀλλοτρίωσης. Ἀντίθετα, ἔχει ὀφθαλμοφανῶς τόν ἀντίχτυπό της στό ἐπίπεδο τῆς κοινωνικῆς ἀλλοτρίωσης. Πραγματικά, μολονότι τά θεμέλιά τους βρίσκονταν σέ οἰκονομικά γεγονότα, ὅλες οἱ ταραχές καί οἱ ἀγροτικές ἐξεγέρσεις στίς ἀρχές τοῦ ΙΕ' αἰ. (Kadi Burhanettin) εἶχαν θρησκευτική ὄψη.

Ἀπ' αὐτές τίς παρατηρήσεις γιά τή δομή τῶν τάξεων στήν ὀθωμανική κοινωνία θγαίνει μιά οὐσιαστική ἀρχή: ἀπό τό ἕνα μέρος, ἡ φύση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καί ἡ λειτουργία μιᾶς κυρίαρχης τάξης προσδεμένης στήν ἰδιόμορφη φύση του· ἀπό τό ἄλλο, ὁ ἀντικειμενικά διαφορούμενος χαρακτήρας τῆς κατά-

Marchand de Paris
*Un grand d'un pays de ce sort peu utile
 Quel mieux de parer sa robe*

Ραγουσαίος έμπορος.

στασης της κυριαρχούμενης τάξης, προκαλούν μία ρευστότητα και διαρκή κινητικότητα ανάμεσα στις δύο αντιτιθέμενες τάξεις. Παίροντας υπόψη την ανυπαρξία ευγενών και τη σχετική έλευθερία του προσωπικού καθεστώτος των χωρικών, γιατί να μην υπάρξει δυνατότητα μετάβασης του ατόμου μίας τάξης σε μίαν άλλη; Πραγματικά, σε όλη τη διάρκεια του ΙΔ' και του ΙΕ' αί. η κατάργηση και η ανάδειξη μελών μίας δοσμένης τάξης, με διάταγμα του Σουλτάνου, ήταν φαινόμενα συχνά.

Η άγροτική παραγωγή

Η έλλειψη ιστορικών τεκμηρίων σχετικά με την μορφή άγροτικής παραγωγής στη μικρή οθωμανική άγροτική κοινότητα κατά το ΙΔ' και το ΙΕ' αί., μάς θέτει περιορισμούς στην ανάλυση αυτής της μορφής παραγωγής. Ωστόσο, με μία αναδρομική ανασκόπηση, που ή έγκυρότητά της βασίζεται στις πρόσφατες έρευνες σχετικά με το πρόβλημα της άγροτικής παραγωγής στις άγροτικές περιοχές της σύγχρονης Τουρκίας, μπορούμε να προτείνουμε όρισμένες υποθέσεις.

Στους αιώνες που εξετάζουμε, η διαίρεση της εργασίας έπρεπε να είναι αρκετά αναπτυγμένη στο πλαίσιο της άγροτικής κοινότητας. Καταρχήν, η άγροτική παραγωγή έχει μόνο χρηστική αξία.²⁰ Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των ιστορικών της εποχής, στις αγορές των πόλεων και της υπαίθρου γινόταν ανταλλαγή φυσικών προϊόντων και εφαρμοζόταν τρόκ.²¹ Φυσικά, αυτή η μορφή παραγωγής δεν αποκλείει καθόλου τη δυνατότητα κυκλοφορίας συνηθισμένων έμπορευμάτων στο πλαίσιο μίας οικονομίας σχεδόν χρηματικής, δυνατότητα της οποίας τα αποτελέσματα δεν τροποποιούν παρά μερικά αυτή τη μορφή παραγωγής.²² Σε πρώτη προσέγγιση, μπορούμε να δεχθούμε ότι η μορφή παραγωγής στην άγροτική κοινότητα ήταν χρηστικής αξίας και, εξαιρώντας τη χρησιμοποίηση του νομίσματος για το διακανονισμό του έγγειου φόρου σε χρήμα, η αυτοσυντήρηση αποτελούσε το κύριο χαρακτηριστικό.

Ωστόσο, το πρόβλημα είναι διαφορετικό αναφορικά με την οικονομία των αναπτυγμένων πόλεων. Η Κωνσταντινούπολη, Άδριανούπολη, Θεσσαλονίκη, Sivas και Yozgat είχαν πολυάριθμο πληθυσμό και η λειτουργία τους ήταν πραγματικά αστική. Αυτές οι πόλεις αξιοποιήθηκαν με την αυξημένη συγκέντρωση της κατανάλωσης και, κατά συνέπεια, με την ανάπτυξη της «βιομηχανίας» τους και του έσωτερικού και έξωτερου έμποριου τους. Λοιπόν, η γενικευμένη ισχύς της παραγωγής αυτοσυντηρησιακού χαρακτήρα ελαττώνεται καθώς πλησιάζουμε γεωγραφικά στις μεγάλες άρτηριες μερικών πόλεων. Ο προσδιορισμός του «έπισωρευτικού» [*superfétatoire*] δεν εφαρμόζεται στο ουσιαστικό των μεγάλων οθωμανικών πόλεων που είναι τα κύρια κέντρα της κατανάλωσης της παραγωγής (της βιοτεχνίας) και του έμποριου.²³

Έπεται ότι πρόκειται εδώ για μία άγροτική οικονομία ζευγαρωμένη με την έμπορευματική παραγωγή (την παραγωγή ανταλλακτικής αξίας), όπου η κυκλοφορία του νομίσματος αποτελεί την κύρια μορφή. Στην οικονομία της οθωμανικής κοινωνίας οι δύο διαφοροποιημένες οικονομίες που της προσδίδουν χαρακτηριστικά διπλής οικονομίας μπορούν να συνυπάρχουν: ή μία χρηματική, ή άλλη φυσική· αντιστοιχούν κατά προσέγγιση ή πρώτη στην αστική [*urbaine*] οικονομία, ή δεύτερη στην άγροτική οικονομία (τομέας αυτοσυντήρησης).

Χωρίς να προχωρήσουμε περισσότερο σε λεπτομερειακή μελέτη πρέπει να έρμηνεύσουμε αναλυτικά το έξις ιστορικό γεγονός: την ύπαρξη της διπλής οικονομίας στην οθωμανική κοινωνία.

20. H. A. R. Gibb — H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, Oxford University Press, 1950 · S. Ülgener, *Iktisadi İnhitat Tarihimizde ve Zihniyet Meseleri*, İsmail Akgün Matbaası İstanbul 1951.

21. F. Köprülü, *Osmanlı Devleti Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.

22. K. Marx, *Capital*, I, σ. 131 Foreign Languages Publishing House, Moscow.

23. H. İnalcık, «Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkisaf Devrin — de Türkiyen'in İktisadi Vaziyeti», *Belleten*, 25/60, 1951 · «Bursa and the Trade of the Levant» *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3/3, 1960 · 50.-L. Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l' Empire Ottoman», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1, 1957.

Πρίν προχωρήσουμε σε μίαν άπαγωγική άνάλυση, θά εξετάσουμε τήν κύρια μορφή παραγωγής τής σύνοδου οικονομίας. Γι' αυτό τό σκοπό, πρέπει νά συμβουλευτούμε τά δημοσιονομικά δεδομένα του ΙΔ' και ΙΕ' αι. Σύμφωνα μέ τούς άριθμούς τούς σχετικούς μέ τόν εισπραττόμενο φόρο, 98% προέρχονταν από φορολογούμενους του άγροτικού τομέα και 2% από τό μή άγροτικό τομέα.²⁴ Αποτέλεσμα, άλλωστε, άναμενόμενο. Οί οικονομίες του ΙΔ' και του ΙΕ' αι. δέν μπορούσαν νά άντανακλουν παρά τόν κυρίαρχο χαρακτήρα του άγροτικού τομέα.

Ποιοί είναι οί λόγοι τής παρουσίας αυτών των δύο συνυπαρχουσών οικονομιών σε αυτή τήν κοινωνία όπου προεξάρχει ο άγροτικός τομέας; Αυτή ή παρουσία άπορρέει από τήν ίδια τή φύση και τή δομή τής οθωμανικής κοινωνίας. Θά υπενθυμίσουμε γιά μίαν άκόμη φορά τήν κύρια σχέση παράγωγής αυτού του οικονομικού συστήματος: οί γαίες άνήκαν στο κράτος πού ιδιοποιόταν τό υπερπρόϊόν. Τό κράτος έκπρωπείται από τήν έκμεταλλεύτρια τάξη, συγκροτημένη από κρατικούς λειτουργούς έπιλεγμένους πού άσκούν διοικητικές, στρατιωτικές και θρησκευτικές λειτουργίες και είναι προσδεμένοι στις λειτουργίες του κράτους καθαυτό. Αυτοί οί υπήκοοι κατοικοῦσαν στις πόλεις όπου έδρευε ο κρατικός μηχανισμός, στην πρωτεύουσα τής Αυτοκρατορίας ή σε μερικά άλλα σημαντικά άστικά κέντρα. Τό υπερπρόϊόν πού ελλ παραχθεί σε μιά ορισμένη περιοχή προσανατολίζεται κατανεθείαν στους κανούριους κατόχους πού δέν έδρευουν άναγκαστικά εκεί όπου παράχθηκε. Έλεται ότι τό υπερπρόϊόν πού παράχθηκε σε μίαν ορισμένη περιοχή δέ μπορεί νά μεταμορφωθεί σε έμπορεύμα στην περιοχή απ' όπου προέρχεται. Διευθύνεται πρós τήν πρωτεύουσα τής Αυτοκρατορίας ή πρós τά μεγάλα κέντρα όπου είναι εγκαταστημένος ο κρατικός μηχανισμός. Μόνο άφού φτάσει στα χέρια τής εκμεταλλεύτριας τάξης έντοπίζεται και μεταμορφώνεται σε έμπορεύματα. Έδώ έγκείται ή άρχή τής ύπαρξης διπλής οικονομίας.

Κατά τή γνώμη μας, ή συγκέντρωση του υπερπρόϊόντος στα διοικητικά και στρατιωτικά κέντρα έμπόδιζε τήν περαιτέρω ανάπτυξη τής υπαίθρου χάρη στη μη μεταμόρφωση του υπερπρόϊόντος σε έμπορεύματα στον τόπο τής προέλευσής του.²⁵ Έτσι, στην οθωμανική οικονομία τό κέρδος από τή διαίρεση τής εργασίας τό άποσποῦν οί πόλεις σε βάρος τής υπαίθρου. Πρόκειται γιά ένα ουσιαστικό γεγονός πού θά άποτελέσει μετά τό ΙΕ' αι. μίαν από τις αίτίες τής οικονομικής στασιμότητας τής οθωμανικής υπαίθρου.

Ο φόρος ως υπερπρόϊόν

Ο νομέας τής γής, αυτός πού τήν καλλιεργεί, όφείλει νά πληρώσει έγγειο φόρο στο κράτος.²⁶ Καταρχήν, οί

24. N. Todorov «Sur certains aspects...»

25. Η μεταμόρφωση σε έμπορεύματα του υπερπρόϊόντος πού ιδιοποιούνται οί μικροί τμαριάτες στον τόπο τής παραγωγής του δέν είχε σημαντική άξία. B.-A. Cvetkova, «L' evolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu' au milieu du XVIIIe siècles», *Études Historiques*, 1, Sofia 1960.

φόροι πρέπει νά καταβληθούν είτε σε είδος (ösür) είτε σε χρήμα (gift akcesi) άνάλογα μέ τή διαθεσιμότητα του υπερπρόϊόντος των φορολογουμένων, των όποιών ή φορολογική ένότητα ήταν προσδιορισμένη από τά κατάστιχα του δημόσιου ταμείου μέ λεπτομερειακό τρόπο. Έφόσον είναι εκμεταλλευτής και έγγειος ιδιοκτήτης, τό δημόσιο είναι γιά τό κράτος ένα μέσο νά φέρει στην κατοχή του τήν ύπεραργασία, τό υπερπρόϊόν και τή διαφορική πρόσοδο πού παράγουν οί χωρικοί. Τά διανέμει όπως του άρέσει στα μέλη τής εκμεταλλεύτριας τάξης. Είναι όμως ένδιαφέρον νά σημειωθεί ότι ή διανομή του εισπραττόμενου υπερπρόϊόντος γίνεται πρós τό συμφέρον του Σουλτάνου. Σύμφωνα μέ τόν προϋπολογισμό του έτους 1528 (ύπόδειγμα αντιπροσωπευτικού προϋπολογισμού), τό έτήσιο εισόδημα του Σουλτάνου είναι 52.028 φορές πίο ύψηλό από τό μέσο εισόδημα του κατόχου ενός φέουδου.²⁷

Είναι φανερό ότι τό υπερπρόϊόν πού άποσπάται στο έσωτερικό τής χώρας μέ τόν καταβαλλόμενο φόρο περιορίζεται από δυό γεγονότα: από τόν άναγκαίο χρόνο εργασίας γιά τήν άναπαραγωγή του χωρικού και από τις άντικειμενικές συνθήκες τής παραγωγής: από τήν παραγωγικότητα του έδάφους. Αυτά τά δυό γεγονότα καθορίζουν τόν όγκο του έσωτερικού υπερπρόϊόντος γιά τήν εκμεταλλεύτρια τάξη: γεγονότα απ' όπου ανακύπτει ή άνάγκη στρατιωτικής έξάπλωσης τής οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Γι' αυτό τό λόγο στην οθωμανική Αυτοκρατορία ή στρατιωτική όργάνωση ήταν τόσο τέλεια όσο και ή δημοσιονομική όργάνωση τής χώρας.

Θά εξετάσουμε τώρα ένα ζήτημα πού μäs φαίνεται πρωταρχικό: ή συγκρότηση τής οθωμανικής Αυτοκρατορίας (όπως βεβαιώνουν ορισμένοι ιστορικοί) όφείλεται μοναδικά στις μαχητικές δυνάμεις της και στη στρατιωτική της όργάνωση.²⁸

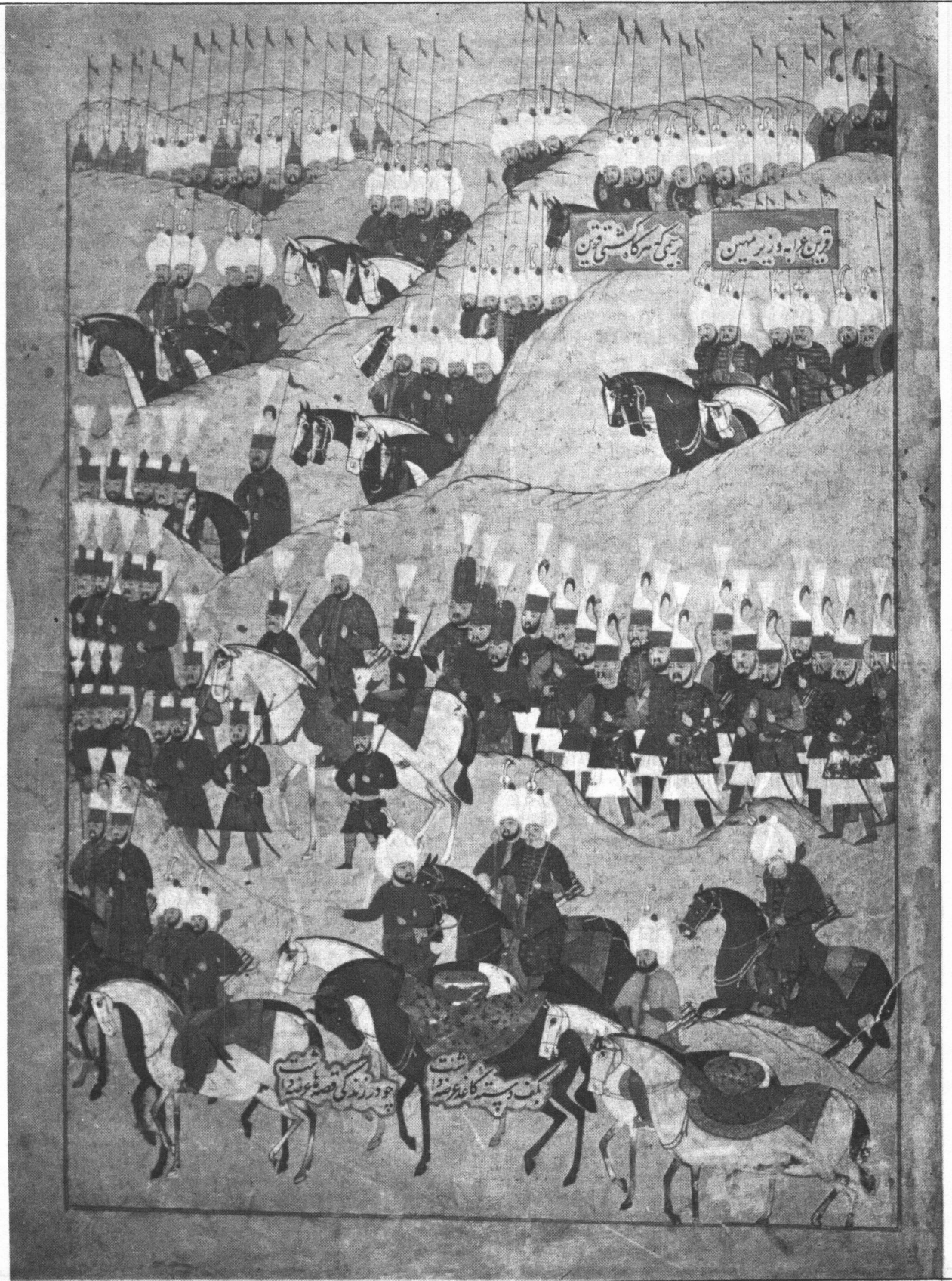
Σκεφτόμαστε ότι στην έποχή τής συγκρότησης του beylik οί πόλεμοι και οί λεηλασίες έναντίον των Βυζαντινών άρχόντων [seigneurs] στο λεκανοπέδιο του Μαρμαρά δέν έφεραν καθόλου πλούτη στο beylik.²⁹ μέ τό νά μήν είναι άκόμη τά όριά του διαμορφωμένα μέ αυστηρό τρόπο, ο πόλεμος και ή λεηλασία δέν είχαν άλλο νόημα από τή διανομή εισοδημάτων και πλούτου (δημιουργημένων ήδη από τούς μουσουλμάνους και χριστιανούς χωρικούς) πρós όφελος τής εκμεταλλεύτριας τάξης.

Υστερα όμως από τήν άνθηση του beylik, όταν ή οθωμανική κοινωνία έπαιρνε τή μορφή Αυτοκρατορίας, οί πόλεμοι και οί λεηλασίες πήραν διαφορετικό

26. Αναφερόμαστε άκόμη μιά φορά στην *Εισαγωγή* του Ebusu' ud Efenđi, ό.π.

27. Ö. - L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu Butçelerine Dair Notlar», *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15, 1953.

28. Έδώ δέν έχουμε τήν πρόθεση νά άνασκευάσουμε τις θέσεις ορισμένων μεγάλων ιστορικών όπως εκείνη του P. Wittek, [*The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1938: τουρκική μετάφραση, F. Arik], *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğusu*, Sirketi Murittibiye Basimevi, İstanbul 1947 και του H. - Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford 1916. Μäs φαίνεται όμως ότι μιά πλήρης άνάλυση τής ίδρυσης τής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θά πρέπει νά φέρει σε φώς τήν έσωτερική διαλεκτική τής οικονομίας καθώς και τήν έξωτερική διαλεκτική τή συνδεμένη μέ τις στρατιωτικές δραστηριότητες.

χαρακτήρα. Σ' αυτή την περίπτωση, τό εξωτερικό υπερπροϊόν με μορφή δασμού ή φόρου ύποτελείας άποτελεί στην ουσία τήν άρχή τής αύξησης του εισοδήματος τής έκμεταλλεύτριας τάξης. Άλλά τό υπερπροϊόν πού προερχόταν από κατελιημμένα έδάφη και προτεκτοράτα και είχε συσσωρευθεί από τήν έκμεταλλεύτρια τάξη σάν πατρογονική περιουσία σέ χρήμα και είδος, δέν μπορούσε νά άποτελέσει βάση οικονομικής ανάπτυξης τής χώρας στους κατοπινούς αιώνες. Ο συγκεντρωμένος πλούτος από τήν έκμεταλλεύτρια τάξη δέ χρησιμοποιεσε τίποτε άλλο παρά στήν άγορά προϊόντων πολυτελείας, ξένης προέλευσης, στά σύνορα τής Αυτοκρατορίας. Άν ή λεία από τόν πόλεμο και τίς επιδρομές άποτελεί ένα συμπληρωματικό εισόδημα για τήν οικονομία, τό έξω-τετικό έμπόριο, αντίθετα, είναι ό κύριος υπεύθυνος τής διαφυγής του εισοδήματος.

Γιά νά συγκεφαλαιώσουμε, ή πολεμική και ληστροική οικονομία κατά τή διάρκεια τής έποχής τής συγκρότησης τής Αυτοκρατορίας δέν πρέπει νά θεωρηθεί ως ή ουσιαστική αίτία τής επέκτασης τής όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άντίθετα, τή συγκρότηση μιās πολεμικής μηχανής τήν εύνοει ή έγκαθίδρυση μιās πολεμικής διομηχανίας συνδεμένης με τήν οικονομική ανάπτυξη τής χώρας.

Η οικονομική λειτουργία του κράτους· ό ρόλος των ανθρώπινων επενδύσεων

Στή διάρκεια των αιώνων πού εξετάζουμε, ή έκμεταλλεύτρια τάξη αισθανόταν πάντα ύποχρεωμένη άπέναντι στήν τάξη πού ύφιστατο τήν έκμετάλλευση και δημιουργούσε τό εισόδημα νά αναλαμβάνει τίς επενδύσεις για τήν πραγματοποίηση των δημοσίων έργων, μολονότι αυτή ή ύποχρέωση είχε τυχαίο χαρακτήρα.³⁰ Σ' αυτή τήν κοινωνία τό ιδιοποιούμενο μέσω του δημοσίου υπερπροϊόν έπρεπε καταρχήν νά ξανάρθει στους άμεσους παραγωγούς με μορφή δημοσίων ύπηρεσιών γενικού συμφέροντος κι αυτό σέ διάφορους τομείς. Άς τους άπαριθμήσουμε: θρησκευτικός τομέας (τζαμιά και mesçit)· εκπαιδευτικός τομέας (σχολές και πανεπιστήμια)· τομέας μεταφορών (δρόμοι, γέφυρες και καραβάν σεράι)· τομέας δημοσίας ύγιεινής (νοσοκομεία, δημόσια λουτρά)· τομέας κοινωνικής πρόνοιας (έστιατόρια δωρεάν)· τομέας ύδρευσης (κανάλια και βρύσες)· έμπορικός τομέας (άγορές και παζάρια)· διομηχανικός τομέας (μεταλλεία, ναυπηγεία). Η έκχέρωση των νέων γαιών μέσω εξειδικευμένων ιδρυμάτων και ή έσωτερική άσφάλεια των άπομακρυσμένων μερών τής χώρας θεωρούνταν επίσης ως δημόσια ύπηρεσία.

Αυτά τά μεγάλα έργα δημοσίας λειτουργίας πραγματοποιούνταν από τό θεσμό των vakif, ιδρυμένων από ιδιώτες με τήν προστασία όμως του κράτους. Αυτό τό είδος των δημοσίων vakif ήταν συνεχώς στή

διάθεση του λαού, χρησιμοποιούνταν δωρεάν ή σέ μέτρια τιμή. Με τό νά 'ναι προορισμένα τά εισοδήματα των ιδρυμάτων για τήν άπόσβεση των έξόδων συντήρησης ή των έξόδων έπισκευής, οι ιδρυτές δέν έωφελούνταν καθόλου από τίς επενδύσεις τους. Διαπιστώνουμε ότι αυτός ό τύπος του vakif ήταν πολύ διαδομένος κατά τό ΙΔ' και ΙΕ' ει. τόσο στους άγροτικούς όσο και στους αστικούς τομείς.³¹ Άς προσθέσουμε ότι με τά δημόσια έργα δέν άσχολόταν μόνο ή κυρίαρχη τάξη. Κάποτε τό κράτος αναλάμβανε τήν κατασκευή όλόκληρων πόλεων όπου άνάγκασε τίς νομαδικές φυλές νά έγκατασταθούν.

Μιά συστηματική έρευνα θά μπορεί άναμφίβολα νά επιβεβαιώσει ότι τά δημόσια έργα πού πραγματοποιούνται στήν όθωμανική κοινωνία είναι ουσιαστικά, από τήν ίδια τους τή φύση, κυρίως επενδύσεις ανθρώπινες και όχι επενδύσεις κεφαλαίου. Αυτή ή παρατήρηση ισχύει συνολικά για τίς δημοσίες ύπηρεσίες καθώς και για τό όδικό δίκτυο. Στους αιώνες πού εξετάζουμε δέ βρισκουμε πουθενά τίς επενδύσεις πού πραγματοποιούνται για τά μεγάλα έργα με τή μορφή μιās ιδιαίτερης προσπάθειας για τήν όργάνωση τής τεχνητής ύδρευσης με κανάλια και ύδραυλικά έργα.³² Άντίθετα, κάθε στιγμή βρισκόμαστε μπροστά σέ ανθρώπινες επενδύσεις πού είναι τό προϊόν μιās σταθερής προσπάθειας για τήν πραγματοποίηση και τή διατήρηση τής κοινωνικής δικαιοσύνης και τής γενικής εύνεμερίας.

Άπό πού προέρχεται ή προτεραιότητα των ανθρώπινων επενδύσεων; Πρόκειται για ένα σημαντικό ζήτημα για δύο λόγους, συνδεμένους άλλωστε μεταξύ τους.

Πρώτα, γιατί οι άνθρωπινες επενδύσεις αντί οι επενδύσεις κεφαλαίου; Κατόπιν, ζήτημα περισσότερο ένδιαφέρον, μήπως τό όθωμανικό κράτος άντλεί άπ' αυτές τίς ανθρώπινες επενδύσεις μεγάλο μέρος τής συγκεντρωτικής του δύναμης πού νομιμοποιεί συγχρόνως τή θέση του ως μοναδικού ιδιοκτήτη των γαιών;

Γιά νά άπαντήσουμε σέ αυτά τά δύο ζητήματα, πρέπει νά προτείνουμε κάποιες ύποθέσεις, με σύνεση βέβαια.

Πρώτο, στους αιώνες πού εξετάζουμε ή διαδικασία τής κοινωνικής αναπαραγωγής έχει άνάγκη από τήν παρουσία τριών παραγόντων παραγωγής, δηλαδή τό νερό, τή γή και τήν εργασία.

1. Η γεωγραφική διαμόρφωση τής όθωμανικής χώρας δέν έχει προκαλέσει ούτε έξαιρετικές ξερασίες ούτε καταστροφικές πλυμύρες σέ συχνότητα τέτοια πού νά επιβάλλει μεγάλα έργα για τή ρύθμιση του νερού.

2. Η πολιτική διαμόρφωση τής όθωμανικής χώρας είναι τέτοια, ώστε ό πρωταρχικός παράγοντας τής άγροτικής παραγωγής, ή επιφάνεια τής γής, ύπάρχει σέ άφθονία. Δέν πρέπει νά λησμονάμε ποτέ ότι στήν

29. K. Marx, *Introduction générale à la critique l' économie politique*, =Oeuvres, I, Pléiade, Paris, σ. 252.

30. Άξίζει νά σημειωθεί ότι τό Παράρτημα τής Ιστορίας του Asik Pasazade είναι όλόκληρο άφιερωμένο στα δημόσια έργα πού είχαν αναλάβει οι άξιωματούχοι τής έποχής. Ο.π.

31. F. Köprülü, «Vakif Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü», *Vakıflar Dergisi*, τεύχος 2, 1942. 50. Ö. - L. Barkan «Osmanlı İmparatorluğunda...».

32. Έχουμε μόνο ένα παράδειγμα: Ö. - L. Barkan «Osmanlı İmparatorluğunda...».

όθωμανική κοινωνία, όταν υπήρχε δυνατότητα διαθεσιμότητας νέων εργατικών χεριών, το κράτος αντιμετώπιζε άμεσα την εκχέρωση των ακαλλιέργητων γαιών.

3. Στη διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής ή οικονομία εξαρτιόταν από την εργασία συγκριτικά με τους άλλους παράγοντες της παραγωγής. Σύμφωνα με τις έρευνες των ιστορικών για το ΙΔ' και ΙΕ' αι., ο πληθυσμός της Ανατολίας και των Βαλκανίων έπρεπε να είναι λιγότερος από δέκα εκατομμύρια κατοίκων.³³

Αυτή η εξήγηση, που πρέπει αναμφίβολα να επαληθευτεί, δείχνει ότι για την όθωμανική οικονομία ο απαραίτητος και σχετικά σπάνιος παράγοντας παραγωγής ήταν η εργασία. Νομίζουμε ότι αυτό το έπιχείρημα επιβεβαιώνεται a posteriori από την έκταση των ανθρώπινων επενδύσεων που πραγματοποιήθηκαν και από την «έξαρση» της αγροτιάς από την πλευρά της εκμεταλλεύτριας τάξης.³⁴

Δεύτερο, αν τα μεγάλα υδραυλικά έργα δεν έπαιξαν πρωταρχικό ρόλο στο σχηματισμό της κεντρικής εξουσίας και στις σχέσεις των δυο τάξεων, πώς να εξηγήσουμε το γεγονός ότι οι επενδύσεις οι προορισμένες για τους ανθρώπους, δηλαδή στους άμεσους παραγωγούς, προετοίμασαν τις βάσεις αυτής της ιδιαίτερης κοινωνίας όπου είναι αναγνωρισμένη η νομιμότητα της έγγειας ιδιοκτησίας του κράτους;

Ας εξετάσουμε διαδοχικά τις δυο θεωρητικές λύσεις του προβλήματος.

Είτε στην όθωμανική κοινωνία οι άνθρωπινες επενδύσεις που αναλαμβάνει το κράτος είναι σε θέση να καθορίσουν τη νομιμότητα του έγγειου καθεστώτος και τη λειτουργία του συστήματος όπως συνέβαινε με τα μεγάλα υδρευτικά έργα· είτε η όθωμανική κοινωνία δέ γεννήθηκε από τις ανθρώπινες επενδύσεις αλλά κληρονόμησε αυτή τη μορφή ιδιοκτησίας που υπήρχε ήδη στις σχέσεις ιδιοκτησίας των τουρκικών Αυτοκρατοριών, όπως των Μεγάλων Σελτζουκιδών και των Σελτζουκιδών της Ανατολίας που είναι οι προκάτοχοι των Όθωμανών.

Η πρώτη λύση μας φαίνεται άπιθανη λόγω της ανικανότητάς της να εξηγήσει μέσα στη διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής, τη λειτουργική αλληλεξάρτηση ανάμεσα στις ανθρώπινες επενδύσεις και στην ύπαρξη της κρατικής ιδιοκτησίας. Έδώ, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στα μεγάλα υδραυλικά έργα, οι άνθρωπινες επενδύσεις δεν αποτελούν στη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής την έπιξηγηματική μεταβλητή, αλλά παρουσιάζονται ως εξαρτημένη μεταβλητή, απλή συνάρτηση της ιδιοκτησίας του κράτους.

Από το άλλο μέρος, η όθωμανική κοινωνία δέ

33. Σύμφωνα με τις έρευνες των ιστορικών της Ανατολίας και της Θράκης ήταν στο ΙΣΤ' ανάμεσα σε δεκατέσσερα και δεκαέξι εκατομμύρια κάτοικους. Ωστόσο, ο αντίστοιχος αριθμός στο ΙΔ' και ΙΕ' αι. μικρότερος από δέκα εκατομμύρια. Ο. - L. Barkan, «Essai sur les données...»· F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1944.

34. Σύμφωνα με το γνωστό ανέκδοτο ο «άληθινός κύριος της όθωμανικής χώρας» είναι εκείνος που καλλιεργεί τη γη· το ανέκδοτο προσγράφεται στον Σουλεϊμάν τό Μεγαλοπρεπή. I. H. Uzunçarsili, *Osmanlı Tarihi*, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964.

βγήκε από τις ανθρώπινες επενδύσεις αλλά δανείστηκε από τις τουρκικές Αυτοκρατορίες αυτή τη μορφή ιδιοκτησίας του κράτους. Και στην περίπτωση έπισης αυτή βρισκόμαστε μπροστά σε δυο έπιλογές.

Η αυτή η κοινωνία δέν έπαθε μιά ουσιαστική μεταβολή στις παραγωγικές δυνάμεις που έπέφεραν την αλλαγή της οικονομικο-κοινωνικής δομής - άρα μιάν αλλοίωση της σχέσης παραγωγής που υπήρχε ήδη· η όθωμανική κοινωνία είναι η κοινωνία ενός σύνθετου όλου κυριαρχούμενου από τό οικονομικό σε τελευταία ανάλυση· αλλά ο καθορισμός της δομής του όλου από τό οικονομικό σε τελευταία ανάλυση δέ σημαίνει ότι τό οικονομικό διαδραμάτιζε πάντα τόν κύριο ρόλο. Έτσι, στην όθωμανική κοινωνία τόν κύριο ρόλο τόν διαδραματίζει η ιδεολογία, η σχετική μέ την ιδιοκτησία και τη θρησκεία.

Οι δυο έπιλογές είναι οι ακόλουθες: η ή οικονομία της όθωμανικής κοινωνίας δέν έπαθε ουσιαστική μεταμόρφωση σε σχέση με τις οικονομίες των τουρκικών Αυτοκρατοριών και μπόρεσε λοιπόν να κρατήσει τις παλιές σχέσεις ιδιοκτησίας· ή, παρά την ουσιαστική μεταμόρφωση στις δυνάμεις παραγωγής, είναι κληρονόμος της μορφής ιδιοκτησίας των προκατόχων της γιατί τόν κύριο ρόλο τόν διαδραματίζει η ιδεολογία. Αυτές οι υποθέσεις πρέπει να επαληθευτούν με αυστηρό τρόπο για χάρη της ιστορικής γνώσης όσο και για χάρη της έπίλυσης της μεθοδολογικής αντιγνωμίας ανάμεσα σε εκείνους που επικαλούνται τόν ιστορικό ύλισμό.

Όσο για μās, στό πλαίσιο των υποθέσεων που διατυπώσαμε, νομίζουμε ότι η όθωμανική κοινωνία πρέπει να δανείστηκε αυτή τη μορφή ιδιοκτησίας από εκείνους που της προηγήθηκαν, δηλαδή τούς Σελτζουκίδες· αυτοί ήταν οι κληρονόμοι της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Σελτζουκιδών όπου τα μεγάλα υδραυλικά έργα, τα πραγματοποιημένα από τό κράτος για την οργάνωση της διαδικασίας της κοινωνικής αναπαραγωγής, επέβαλλαν την άπουσία της ατομικής έγγειας ιδιοκτησίας.³⁵ Στα ανατολικά έδάφη, από την άρχη κιόλας της ίδρυσης του beylik, αυτή η

35. Στην άρχη του beylik οι όθωμανικές γαίες είχαν παραχωρηθεί από τούς Σελτζουκίδες Σουλτάνους της Ανατολίας στους όθωμανούς bey είτε μέ μορφή φέουδου (M. Akdag, *Türkiyen'in İktisadi ve İhtimai Tarihi*, Ankara 1959), είτε μέ μορφή κτήματος [domaine] (I. - H. Uzunçarsili, *Osmanlı Tarihi*, δ.π.).

Μολονότι αυτό τό ιστορικό τεκμήριο υπογραμμίζει τό γεγονός της καταγωγής της έγγειας ιδιοκτησίας του Κράτους στην όθωμανική κοινωνία είναι στερημένο από κάποια λογική εξήγηση σχετικά μέ τη λειτουργική έρμηνεία της σχέσης ανάμεσα σ' αυτή την ιδιοκτησία και στα μεγάλα υδραυλικά έργα, άπαραίτητα για τη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής. Νομίζουμε ότι αυτό δέν ίσχυε για την όθωμανική ιστορία. Αντίθετα, νομίζουμε ότι στην Αυτοκρατορία των Μεγάλων Σελτζουκιδών η καταγωγή της έγγειας ιδιοκτησίας του Κράτους πρέπει να προέκυψε από τό ίδιο τό γεγονός των μεγάλων υδραυλικών έργων τά οποία έχουν εξασφαλίσει τη νομιμότητα της αποκλειστικής έγγειας ιδιοκτησίας. Βλέπε γι' αυτό τό θέμα, Nizām al-Mulk, *Siyasetname*, μετάφραση M.-S. Cavdaroglu, *Sermet Matbaasi*, Istanbul. Σύμφωνα με αυτό τό πρώτο καθήκον των Σελτζουκιδών Σουλτάνων είναι τό ακόλουθο: από τό ένα μέρος να κατασκευάζουν υπόγεια κανάλια και να αναλαμβάνουν υδραυλικά έργα για να ποτίζουν τη γη· από τό άλλο να χτίζουν γέφυρες στα ποτάμια για να εύτυχούν τά χωριά και οι άγροι.

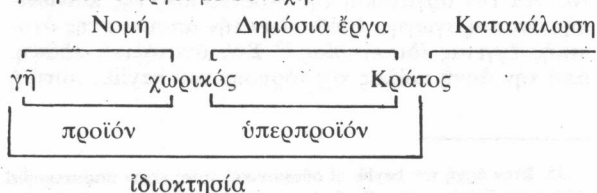
μορφή ιδιοκτησίας θά είχε παραμείνει αυτόματικά και θά είχε υιοθετηθεί παραδοσιακά από την όθωμανική κοινωνία. Καθώς όμως ή διευθέτηση του νερού δέν ήταν μεγάλο πρόβλημα γι' αυτή την οικονομία, ή ιδιοκτησία του κράτους δέ θά μπορούσε νά δικαιολογηθεί παρά μέ ένα μέσο, τίς ανθρώπινες επενδύσεις.

Τό μοντέλο τής όθωμανικής κοινωνίας

Κοντολογίς, βρισκόμαστε μπροστά σέ ένα πολύ ιδιόμορφο μοντέλο οικονομικού συστήματος, τό μοντέλο τής όθωμανικής κοινωνίας πού μόλις περιγράψαμε βασισμένοι στα ιστορικά τεκμήρια του ΙΔ' και ΙΕ' αι.

Αφού τά στοιχεία του μοντέλου έχουν αποδεσμευτεί, μπορούμε νά τό ανασυγκροτήσουμε στο επίπεδο μιās πρώτης προσέγγισης κατά τόν ακόλουθο τρόπο.

Η ιδιοκτησία τής γής (μέσο παραγωγής) ανήκει στο κράτος· τό κράτος εκπροσωπείται από μία κυρίαρχη τάξη όρισμένη από ένα κοινωνικό τάγμα [οιδη]. Οί στρατιωτικοί και ό κληρος αποτελούν επίσης τμήμα τής εκμεταλλεύτριας τάξης, ύποσυνόλου τής κυρίαρχης τάξης. Οί άμεσοι παραγωγοί δέν είναι ιδιοκτήτες αλλά νομείς και, κατά συνέπεια, οί χωρικοί είναι «συνδεδεμένοι μέ τίς άντικειμενικές συνθήκες εργασίας». Έτσι, ή όθωμανική κοινωνία είναι μία κοινωνία τάξεων. Τό κράτος από τό ένα μέρος, ιδιοκτήτης του μέσου παραγωγής, ιδιοποιείται μέ τή συνδρομή ενός φορολογικού καθεστώτος τό ύπερπροϊόν τό προερχόμενο από τή γή· από τό άλλο μέρος είναι ύποχρεωμένο νά επιστρέψει σέ μορφή δημοσίων έργων ένα τμήμα από τό ύπερπροϊόν πού του καταβλήθηκε. Στο μοντέλο διαπιστώνει κανείς ότι τό οικονομικό σύστημα λειτουργεί μέ σαφήνεια και ότι ή λογική του ένεργεί μέ συνοχή.³⁶

Είναι άσύνετο και πρόωγο νά δεβαιώσουμε μέ ακρίβεια σέ ένα καθαρό και άπλό μοντέλο ότι στή διάρκεια των δύο αιώνων πού ξεετάζουμε τό όθωμανικό κράτος ήταν κλασικού δεσποτικού χαρακτήρα. Για νά άπαντήσουμε σ' αυτό τό ζήτημα, θά προσπαθήσουμε νά διατυπώσουμε τή συνάρτηση τής κοινωνικής εϋημερίας σέ αυτή τήν κοινωνία.

Η συνάρτηση τής κοινωνικής εϋημερίας (W) είναι συνάρτηση των δύο μεταβλητών τής άγροτιάς (Wp) και του κράτους (We).

$$W=W(Wp, We)$$

Η συνάρτηση τής εϋημερίας τής άγροτιάς είναι μία σταθερή,

$$Wp=Wp$$

ένώ εκείνη του κράτους εξαρτάται από τίς δυό μεταβλητές των δημοσίων επενδύσεων (I) και τής άτομ-

κής κατανάλωσης τής εκμεταλλεύτριας τάξης (C).

$$We=We(I, C)$$

Συνεπώς ή συνάρτηση τής κοινωνικής εϋημερίας γίνεται:

$$W=W[Wp, We(I, C)]$$

Ας παρατηρήσουμε από κοντά τίς μεταβλητές τής συνάρτησης: μέ τό νά είναι ή (Wp) σταθερή, όταν αυξάνει τό μέγεθος (I) τό άφιερωμένο στις δημόσιες επενδύσεις (ή όταν ελαττώνεται τό μέγεθος (C) τό άφιερωμένο στην ιδιωτική κατανάλωση) ή εϋημερία τής άγροτιάς Wp* (ή Wp**) αυξάνει (ή ελαττώνεται).

$$Wp^*>Wp \text{ ή } Wp^{**}<Wp$$

Τό όλο λοιπόν εξαρτάται από τήν κατανομή του συνολικού ύπερπροϊόντος άνάμεσα στις δημόσιες επενδύσεις και στην ιδιωτική κατανάλωση. Έπεται ότι δέν μπορεί νά πει κανείς a priori ότι στή διάρκεια του ΙΔ' και του ΙΕ' αι. τό όθωμανικό κράτος είχε κλασικό δεσποτικό χαρακτήρα ή, άκόμη, σχετικά δημοκρατικό. Άνάλογα μέ τούς Σουλτάνους πού βασίλευαν, μπορούμε νά είμαστε μπροστά σέ ένα κράτος σχετικά δεσποτικό ή επίσης σχετικά δημοκρατικό.

Παρατέρω, αυτή ή συνάρτηση³⁷ αποδείχεται ρητά από ποιά πλευρά μπορεί νά άνοιξει τό κλειστό σύστημα και σέ ποιά κατεύθυνση συντελείται ή άποσύνθεσή του. Τό ιδιοποιούμενο συνολικό ύπερπροϊόν δέν κανανέμεται σέ δυό διαφορετικά μεγέθη παρά σύμφωνα μέ τίς τελείως άθθαίρετες προτιμήσεις τής εκμεταλλεύτριας τάξης. Μολονότι ένα μέρος του ύπερπροϊόντος όφείλει νά προσανατολιστεί στις δη-

36. Κατά εϋτυχή «σύμπτωση», ή ανασυγκρότηση τής όθωμανικής κοινωνίας κατά τό δικό μας μοντέλο συμφωνεί τέλεια μέ τά γραφτά των όθωμανών ιστορικών για τήν κοινωνία τους. Ας πάρουμε τό παράδειγμα του Na'ima:

«Η γή και τό Κράτος χρειάζονται τούς στρατιώτες και τούς άξιωματούχοι ύπάρχουν χάρη στα άγαθά· τά άγαθά τά παράγουν οί άγρότες· οί άγρότες διευθύνονται από τή δικαιοσύνη».

Μαθηματικά άπ' αυτές τίς τέσσερις συναρτήσεις σέ μορφή άποφθέγματος προκύπτει μία κύρια διατύπωση: «ή γή πού ανήκει στο κράτος είναι συνάρτηση τής δικαιοσύνης». Άλλωστε αυτό τό άπόφθεγμα πού όνομάστηκε συνετά κύκλος δικαιοσύνης [Dairey-i Adliye] βρισκεται ήδη στο *Kutadgu Bilig*, καθώς και στα γραφτά του Ibn Khaldun.

37. Νομίζουμε ότι αυτή ή συνάρτηση βρισκεται σέ άμεση σχέση μέ τό ακόλουθο χωρίο του *Κεφαλαίου*:

«... άν λάβει κανείς ύπόψη του μία όποιαδήποτε κοινωνική παραγωγή (έκείνη των πρωτόγονων κοινοτήτων στις Ίνδιες, κοινοτήτων πού βρισκονται πολύ κοντά στή φυσική κατάσταση, ή εκείνη του κομμουνισμού, ήδη περισσότερο έπεξεργασμένου, των φυλών του Περου, παραδείγματος χάρη), μπορεί πάντοτε νά κάμει διάκριση άνάμεσα στο τμήμα τής εργασίας πού τό προϊόν της καταναλώνεται κατευθείαν άτομικά από τούς παραγωγούς και τίς οικογένειές τους και σέ ένα άλλο τμήμα - έξαιρώντας τό μερίδιο πού πηγαίνει στην παραγωγική κατανάλωση - τό όποιο είναι πάντοτε ύπερεργασία, πού τό προϊόν της χρησιμεύει στην ίκανοποίηση των γενικών αναγκών τής κοινωνίας, όποια κι άν είναι ή κατανομή του ύπερπροϊόντος και όποιο κι άν είναι τό πρόσωπο πού αναλαμβάνει τό ρόλο του εκπροσώπου αυτών των κοινωνικών αναγκών» (K. Marx, *Le Capital*, III, Editions Sociales, Paris, σ. 252).

μόσιες επενδύσεις, δέν υπάρχει κανείς προφανής λόγος ώστε αυτό τό μέγεθος νά σχηματίζεται σέ βάρος τής άτομικής κατανάλωσης. Ἡ ἔλλειψη ἀνάτατου δικαιτητή πού θά μπορούσε νά ὀριστεί ὡς ἑναρμονιστής τῶν συμφερόντων τοῦ λαοῦ καί τής ἐκμεταλλεύτριας τάξης συνεπάγεται μιά κακή ἰσοστάθμιση στήν κατανομή τοῦ ὑπερπλοίου ἀνάμεσα στά δύο μεγέθη, γιατί ἡ ἀπόφαση πού παίρνει ἡ ἐκμεταλλεύτρια τάξη συνεπάγεται ἀναπόφευκτα τή σχετική ἐλάττωση τοῦ τμήματος τοῦ ἀφιερωμένου στίς ἐπενδύσεις. Ἀπό ἐδῶ προέρχεται ἡ αὐξημένη συγκέντρωση τοῦ πλοῦτου καί τοῦ εἰσοδήματος τής ἐκμεταλλεύτριας τάξης. Αὐτή εἶναι, κατά τή γνώμη μας, ἡ οὐσιώδης αἰτία τής ἀποσύνθεσης τοῦ συστήματος, τό ὁποῖο ἀρχικά ἦταν καθαρό καί συνεκτικό.

Κοντολογία, τό καθαρό καί συνεκτικό σύστημα πού ἀνασυγκροτήσαμε στό ἐπίπεδο μιᾶς πρώτης προσέγγισης δέν μπορεῖ, λοιπόν, νά ὑπάρχει οὔτε στήν πραγματικότητα οὔτε στό μοντέλο. Μόλις εἰσαγάγουμε στήν ἀνάλυση τήν ἐσωτερική διαλεκτική τοῦ συστήματος, παρατηροῦμε ὅτι τά συστατικά στοιχεῖα τοῦ μοντέλου δέ λειτουργοῦν τόσο τέλεια ὅσο εἴχαμε ἀντιμετωπίσει στό πρώτο κοίταγμα. Τό οικονομικό μοντέλο τήν ὀθωμανική κοινωνία δέν εἶναι πιά ἕνα κλειστό μοντέλο, ἀλλά ἀντίθετα ἔχει τό χαρακτηριστικό ἀνοιχτοῦ μοντέλου, χαρακτηριστικό ἔγκυρο γιά κάθε οικονομικό σύστημα.

Εἶναι ἀναντίρρητο ὅτι τό εἰσόδημα πού ἔχει συσσωρεύσει ἡ ἐκμεταλλεύτρια τάξη καί πού προορίζεται σέ καταναλωτικούς σκοπούς ἔπρεπε νά προκαλέσει τήν ἀνάπτυξη τής ἐμπορικής δραστηριότητας, τής οἰκονομίας τῶν πόλεων. Κατά συνέπεια ὀρισμένες πόλεις τής Αὐτοκρατορίας ἔγιναν ἐμπορικά κέντρα μεγάλης σημασίας. Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι αὐτά τά κέντρα δέν συγκροτήθηκαν ποτέ ἐκεῖ ὅπου παραγόταν τό ὑπερπλοῖον ἀλλά ἐκεῖ ὅπου μεταμορφωνόταν σέ ἐμπορεύματα καί σέ χρηματική ἀξία· τό εἰσόδημα πού συγκεντρωνόταν στά χέρια τής ἐκμεταλλεύτριας τάξης, στοῦς μεγάλους λειτουργούς τοῦ κράτους, ἔμενε στήν πρωτεύουσα τής Αὐτοκρατορίας. Ἰστορικά γεγονότα ἐδραιώνουν αὐτό τό ἐπιχείρημα. Πρῶτο, μετά τήν πτώση τής Νίκαιας, πού ἦταν μεγάλο ἐμπορικό κέντρο τής βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ πόλη φθίνει καί καταρρέει σέ τριάντα χρόνια. Δεύτερο, μετά τήν ὀθωμανική κατάκτηση οἱ ἄλλοτε σημαντικές ἀριστοκρατικές συνοικίες τῶν βαλκανικῶν πόλεων φθίνουν σιγά σιγά.³⁸

Ἐτσι, τό ἀναμφισβήτητο γεγονός τής οἰκονομικῆς ἱστορίας τής ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας συνίσταται στό ὅτι τό συσσωρευμένο εἰσόδημα σέ ὀρισμένα διοικητικά καί στρατιωτικά κέντρα συνεπαγόταν ἐπίσης τήν αὐθόρμητη ἀνάπτυξη τοῦ ἐσωτερικοῦ καί ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Ὡστόσο, ἡ ἐμπορική δραστηριότητα, ἐντοπισμένη, καθορισμένη καί σχηματισμένη ἀπό τή συνολική ζήτηση πού τήν προοδίδριζε παραδοσιακά

ἡ ἐκμεταλλεύτρια τάξη δέν μπορεῖ νά ἐπιτελεῖται παρά στό πλαίσιο τής βιοτεχνίας πού τή διευθύνουν οἱ συντεχνίες (gedik). Στήν περίπτωση πού ἔχουμε μπροστά μας, τόν ὄγκο τής παραγωγῆς τόν καθορίζει ἡ συνολική ζήτηση καί ὄχι τό ἀντίθετο.³⁹ Τό ἐμπόριο ἦταν συνάρτηση τής συνολικῆς ζήτησης τής ἐκμεταλλεύτριας τάξης· ἡ διαφοροποίηση τῶν ἀναγκῶν ἀποτελεῖ ἔτσι τήν οὐσιαστική προϋπόθεση γιά τή διαφοροποίηση τῶν ἐμπορευμάτων πού παράγει ἡ βιοτεχνία. Εἴμαστε, λοιπόν, μπροστά σέ μιά οἰκονομία ὅπου ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη βρῖσκει τό δέλεαρ καί τά κίνητρά της στήν κατανάλωση καί ὄχι στήν παραγωγή. Ἡ στασιμότητα τής συνολικῆς ζήτησης ἀντικαθρεφτίζεται στή στασιμότητα τής παραγωγῆς, μολοντί τήν τελευταία τή διαφοροποιεῖ ἡ ὑπαρξη πολλῶν ἐμπορευμάτων.

Στήν ὀθωμανική κοινωνία ἡ ἀλληλεξάρτηση ἀνάμεσα στή συγκέντρωση τοῦ ἰδιωτικοῦ εἰσοδήματος καί στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, πού ἐξυπηρετοῦσε τή συνολική ζήτηση τής ἐκμεταλλεύτριας τάξης, εἶναι τόσο στενά συγκροτημένη ὥστε εἶναι ἀληθινά δύσκολο νά ξεχωρίσουμε τοῦς τοκογλύφους καί τοῦς ἐμπόρους ἀνάμεσα σέ ὄσους ἀνήκουν στήν ἐκμεταλλεύτρια τάξη. Πραγματικά, οἱ vezir ἦταν μεγαλέμποροι καί δάνειζαν χρήμα στό κράτος· μερικοί ἀξιωματοῦχοι τοῦ θρησκευτικοῦ κοινωνικοῦ στρώματος ἀσχολοῦνταν μέ τήν κατασκευή καταναλωτικῶν ἀγαθῶν.⁴⁰

Ἀπό τή στιγμή πού τό μοντέλο εἶναι ἀνοιχτό, τό σύστημα εἶναι ἔτοιμο νά ἀποσυντεθεῖ. Στήν πραγματικότητα, ἀρχισε νά ἀποσυντίθεται στίς ἀρχές τοῦ ΙΣΤ' αἰ. μέ τήν ἔλευση τῶν kul, ἄλλοτε πιστῶν ὑπηρετῶν τοῦ κράτους, στήν ὀθωμανική ὑπαιθρο. Ἡρθαν μέ μιά σημαντική περιοῦσα πού τή συσσωρεύσαν ὑπηρετώντας τό κράτος καί χάρη στά τοκογλυφικά κέρδη τοῦ ἐμπορίου πού ἀσκοῦσαν. Ἡ οἰκονομική τους δύναμη θά ἀνατρέψει τίς βάσεις τοῦ παλαιοῦ δημοσιονομικοῦ καθεστώτος τής ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Θά γίνουν, φορολῆπτες (mültezim) καί κάτοχοι μιᾶς δημοσιονομικῆς διοικητικῆς ἐξουσίας, δοσμένης ἀπό τό Σουλτάνο ἐπάνω σέ μιά ὀρισμένη ζώνη (mukataa), ἡ ὁποία στοῦς ἐπόμενους αἰῶνες θά ἀποτελέσει στήν ὑπαιθρο τίς βάσεις μιᾶς νέας κοινωνικῆς τάξης, γνωστῆς μέ τό ὄνομα esraf (προῦχοντες). Μέ αὐτή τήν τάξη ἀνοίγεται ἕνας νέος δρόμος πρὸς τήν ἀτομική γαιοκτησία μέσα στό ὀθωμανικό ἀγροτικό καθεστῶς.⁴¹

Ὡς πρὸς τήν ὀθωμανική Αὐτοκρατορία ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς μίλησαν λίγο γιά ἀσιατική παραγωγή. Ἐκτός ἀπό τήν ἤδη γνωστή ἐπιστολή⁴² τοῦ 1853, ὅπου ὁ Μάρξ δανεζόταν ἀπό τόν Bernier τήν ἰδέα ὅτι τό κλειδί τής Ἀνατολῆς ἔπρεπε νά ἀναζητηθεῖ στήν ἀπουσία τής ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, μόνο δύο

39. F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin...*

40. Asik Pasazade δ.π.· H. Inalcık «XV. Asır türkiye İctisadî ve İctimai Tarihi Kaynakları», İktisat Fakültesi Mecmuası, 15, 1953.

41. M. Akdağ, *Büyük Celâli Karğışıklıklarının Basılması, Erzerum 1963*. M. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Leventler*, İstanbul 1965· B.-A. Cvetkova, «L' évolution du régime féodal...»

42. *The Correspondance of Marx and Engels*, International Publisher, New York, σ. 66.

38. H. Inalcık, «Bursa and...»· Ö.-L. Barkan, «Essai sur...»· N. Todorov, «Quelques aspects de la structure ethnique de la ville médiévale balkanique», *Actes du Colloque International des Civilisations Balkaniques*, Sinaia 1962.

άρθρα δημοσιευμένα από τον ίδιο στη New York Tribune στα 1853,⁴³ πρέπει να αποσπασουν την προσοχή μας. Στο πρώτο άρθρο δεβαιώνει κατηγορηματικά ότι η δομή των τάξεων της οθωμανικής κοινωνίας δεν αντιστοιχεί αναγκαστικά στη δομή των δυτικών κοινωνιών. Στο δεύτερο άρθρο χαρακτηρίζει την οθωμανική κοινωνία ως ασιατική, στη σημασία «*ασιατικός τρόπος παραγωγής*» της λέξης.

Όσο για τον Έγγκελς αυτός δείχνεται πιο κατηγορηματικός. Στόν Anti-Dühring,⁴⁴ σε μία επιστολή χρονολογημένη στα 1882⁴⁵ και κυρίως σε ένα από τα άρθρα του 1890,⁴⁶ που άλλωστε παραθέτει ο Riazanov, θεωρεί ρητά την οθωμανική κοινωνία ως μία πολύ ιδιαίτερη κοινωνία όπου την υπεραξία την ιδιοποιούνται αυτοί που ασκούν τη διοίκηση και οι στρατιωτικοί.

Η πρόθεσή μας σχετικά με την ιδιαιτερότητα της οθωμανικής κοινωνίας δεν είναι να δικαιωθούμε επικαλούμενοι τα ελάχιστα χωρία του Μάρξ και του Έγγκελς. Αντίθετα, θέλουμε στην ουσία να δικαιώσουμε το γενικό και αφηρημένο μοντέλο του *ασιατικού τρόπου παραγωγής* επικαλούμενοι το ιδιαίτερο και συγκεκριμένο μοντέλο του οικονομικού συστήματος της οθωμανικής κοινωνίας.

Τό αν ανήκει ή δεν ανήκει η οθωμανική κοινωνία στον *ασιατικό τρόπο παραγωγής* δεν μπορεί ναδειχθεί παρά αφού αντιπαραβάλουμε τα συστατικά στοιχεία των δύο αντίστοιχων μοντέλων. Πραγματικά, η σύγκλιση ή η απόκλιση ανάμεσα στα δύο μοντέλα δεν μπορεί να σαφηνιστεί παρά εάν τα συστατικά στοιχεία των δύο μοντέλων, στοιχεία που διαλέχθηκαν θεληματικά ανάμεσα σε όσα θά μπορούσαν να αντικαθρεφτίσουν καλύτερα τη λειτουργία και τη λογική αυτών των μοντέλων, συμφωνούν με τρόπο λίγο ή πολύ αυστηρό.

Δέ θά καταπιστούμε εδώ με μία ακριβή ανάλυση της αντιπαραβολής των δύο μοντέλων. Ωστόσο, από πρώτη άποψη, μάς φαίνεται ότι ορισμένα από τα συστατικά στοιχεία των δύο μοντέλων, όπως η μορφή της ιδιοκτησίας, η μορφή της εκμετάλλευσης και η μορφή της ταξικής κοινωνίας συγκλίνουν αμοιβαία, ενώ άλλα στοιχεία όπως η μορφή των δημοσίων έργων και η μορφή της διαίρεσης της εργασίας ανάμεσα στις πόλεις και στην ύπαιθρο αποκλίνουν ως προς τη φύση τους. Νομίζουμε ότι η σύγκλιση που διαπιστώσαμε των συστατικών στοιχείων των δύο μοντέλων, η οποία προέρχεται από την πολλαπλότητα του οικονομικά προεξάρχοντος μοντέλου της οθωμανικής κοινωνίας, δεν είναι σε θέση να ελαττώσει την εγκυρότητα του αφηρημένου και γενικού μοντέλου, δηλαδή του *ασιατικού τρόπου παραγωγής*.

Ωστόσο, τίποτε δεν είναι λιγότερο οριστικό από την έρμηνεία ενός σύνθετου φαινομένου που ανήκει ήδη στην ιστορία με την κατασκευή οικονομικά προε-

ξαρχόντων μοντέλων. Η πιστότητα όμως στο εξελικτικό σχήμα των τρόπων παραγωγής των κοινωνιών επιβάλλει στον οικονομολόγο καθώς επίσης και στον ιστορικό την εκπλήρωση ενός έργου: την ανασυγκρότηση του παρελθόντος με επιστημονικά δεδομένα και σύμφωνα με μία καλά ορισμένη υπόθεση και μία όρθη μεθοδολογία.

Παράρτημα

Από το μοντέλο της οθωμανικής κοινωνίας που κατασκευάσαμε για το ΙΔ' και το ΙΕ' αϊ. προκύπτουν ορισμένα πορίσματα, λογικές συνέπειες αυτής της ανασυγκρότησης από την όποια απορρέουν οι δύο διαφορετικές υποθέσεις για τις δύο ξεχωριστές περιόδους της οθωμανικής ιστορίας.

I. Υπόθεση που αναφέρεται στην περίοδο πριν από το ΙΔ' και ΙΕ' αϊ.

Πρός τα τέλη του ΙΓ' αϊ. το οθωμανικό *üs-beylik* βρισκόταν περικυκλωμένο στην ανατολή από τους Σελτζουκίδες της Ανατολίας, που ήταν στην κυριαρχία των Μογγόλων, και στη δύση από τη βυζαντινή Αυτοκρατορία. Μολονότι τα χαρακτηριστικά της σελτζουκικής κοινωνίας ως προς τον τρόπο παραγωγής δε διαφέρουν ουσιαστικά από τα αντίστοιχα των Οθωμανών, κατά τη μογγολική κατοχή τα συστατικά στοιχεία του μοντέλου της σελτζουκικής κοινωνίας δε λειτουργούσαν άρκετά τέλεια ώστε να διατηρούν τη συνοχή του οικονομικού συστήματος.⁴⁷

Από το άλλο μέρος, από δύο αιώνες το οικονομικό σύστημα της Αυτοκρατορίας είχε αρχίσει να αντανάκλα, με την εγκαθίδρυση των μεγάλων *προνοιών* στα βυζαντινά εδάφη, τον κύριο χαρακτήρα του «κλασικού» φεουδαλισμού. Αυτό το γεγονός συνεπαγόταν τη συνέχεια των ακατάπαυστων αγώνων ανάμεσα στη μεγάλη και μικρή *προνοία*, καθώς επίσης και τους αδιάλλακτους αγώνες ανάμεσα στους ατομικούς γαιοκτήμονες και τους γαιοκτήμονες της Εκκλησίας.⁴⁸

Λοιπόν, το οθωμανικό *beylik* ήταν τοποθετημένο ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς τρόπους παραγωγής· ο ένας είναι αποσυνθεμένος και ο άλλος *ψιμμος*. Το έργο που είχε να επιτελέσει το οθωμανικό *beylik* συνίστατο από το ένα μέρος στην παλινόρθωση του παλαιού οικονομικού συστήματος στην Ανατολία και από το άλλο στην ίδρυση μίας νέας τάξης πραγμάτων έναντι ενός καθυστερημένου τρόπου παραγωγής στη Θράκη και στα Βαλκάνια. Αυτό υπονοεί ότι η επέκταση του οθωμανικού *beylik* δεν ήταν παρά το αποτέλεσμα σύγκρουσης ανάμεσα στους δύο διαφορετικούς τρόπους παραγωγής.

43. K. Marx, *Türkiye üzerine*, έκδοση των S. Hilân και A. Tokatl, Cerçek Yayınevi, İstanbul 1960, σ. 17, 19.

44. *Anti-Dühring*, Editions Sociales, Paris 1963, σ. 209.

45. *Correspondence...*, (Επιστολή, Δεκ. 1882).

46. «Die Auswertge Politik des Russischen Zarentums», *Neue Zeit*, 1890 = *Türkiye üzerine...*, δ.π.

47. F. Köprülü, *Osmanlı Devletinin...* M. Akdag, *Türkiye'nin iktisadî...* Cl. Cahen, «Selçuki Devletleri Feodal Devletler mi idi?», *Iktisat Fakültesi Mecmuası* 17, 1955-56· P. Wittek, *Mentesse Beyliği, Türk Tarih Kurumu Basimevi*, Ankara 1944.

48. G. Ostrogorskij, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954, κεφ. VIII.

II. Υπόθεση που αναφέρεται στην περίοδο μετά το ΙΑ' και ΙΕ' αί.

Για να προτείνουμε την υπόθεσή μας, υπενθυμίζουμε τη συνάρτηση της κοινωνικής ευημερίας (Wa) της οθωμανικής κοινωνίας:

$$W_a = W_a[W_p, W_e(I, C)]$$

Η σύγκριση αυτής της συνάρτησης με την αντίστοιχη της κοινωνικής ευημερίας μιας οποιασδήποτε οικονομίας που τη χαρακτηρίζει ο τυπικός φεουδαλικός τρόπος παραγωγής (Wf), μάς υποχρεώνει να κάμουμε μερικές σχηματικές περιγραφές της δομής και της πρακτικής αυτού του τρόπου παραγωγής.

Πρώτα πρώτα, σε μία δοσμένη οικονομική ενότητα που τη χαρακτηρίζει ο φεουδαλικός τρόπος παραγωγής βρίσκονται περισσότερες υπο-ενότητες λεγόμενες seigneuries [άρχοντιες], είτε με τη μορφή ενός επικυρίαρχου είτε με τη μορφή ενός ύποτελους, στις οποίες είναι προσδεμένοι οι άμεσοι παραγωγοί της άξιας. Το υπερπροϊόν που δημιουργείται από τους χωρικούς πηγαίνει κατευθείαν στους άρχοντες [seigneurs], στην περίπτωση αυτή στην εκμεταλλεύτρια τάξη και μεταμορφώνεται σε έμπορεύματα επί τόπου, χάρη στα έργα που έχουν κατασκευαστεί στις άρχοντιες. Από το ΙΑ' αί., χάρη στην αύξηση του πληθυσμού και την έντατικοποίηση του εξωτερικού εμπορίου, κάθε άρχοντία ενσωματώνεται στις εμπορικές δραστηριότητες και, συνεπώς, στην παραγωγή των εμπορευμάτων. Προς το ΙΑ' αί. είμαστε μάρτυρες της βαθμιαίας διεύθυνσης της αστικής τάξης στο έσωτερικό της άρχοντίας όπου αρχίζει ήδη η βιομηχανική δραστηριότητα.

Ύστερα απ' αυτή τη σχηματική περιγραφή, μπορούμε να διατυπώσουμε ως εξής τη συνάρτηση της κοινωνικής ευημερίας μιας οικονομικής ενότητας (Wi): (Wi) παριστά μία οποιαδήποτε άρχοντία· η συνάρτηση της αγροτιάς είναι δοσμένη (Ws) και εκείνη της κυρίαρχης τάξης (Wd) είναι, στην πραγματικότητα, η συνάρτηση της άτομικής κατανάλωσης (c) (υποθέτουμε προς στιγμή ότι τα μεγάλα έργα μηδενίζονται):

$$W_i = W_i[W_s, W_d (C)]$$

Επειδή έχουμε (η) άρχοντιες σε μία δοσμένη οικονομική ενότητα, ή συνάρτηση της κοινωνικής ευημερίας του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής γίνεται έτσι:

$$W_f = W_f W_i [W_s, W_d, (c)] \dots W_n [W_s, W_d (c)]$$

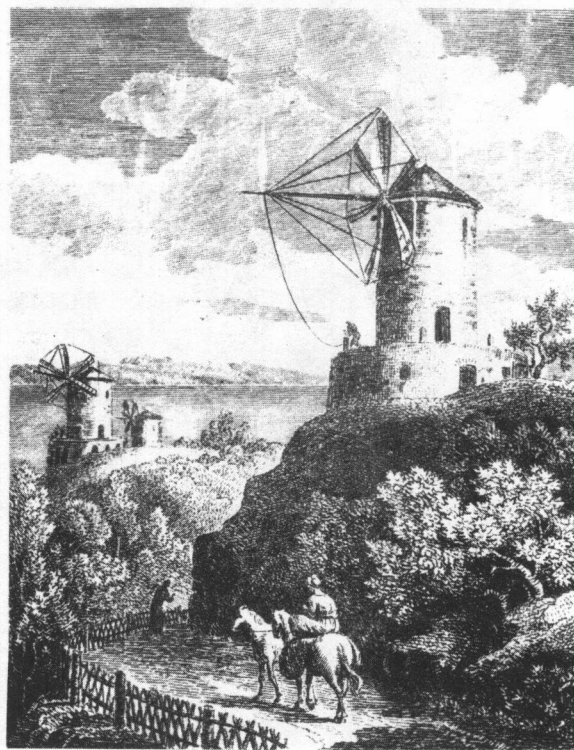
Είναι φανερό ότι, από την άποψη των οικονομικών αντίτυπων υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα (Wa) και (Wf).

Στην περίπτωση της (Wa) το υπερπροϊόν μεταμορφώνεται σε έμπορεύματα εκεί όπου συγκεντρώνεται στα χέρια της εκμεταλλεύτριας τάξης. Λοιπόν, ή ταυτόχρονη μεταμόρφωση του υπερπροϊόντος σε έμπορεύματα δεν μπορεί να γίνει στις περιοχές της παραγωγής· αντίθετα μάλιστα, δέ γίνεται έμπορεύματα παρά σε μερικά περιορισμένα κέντρα. Όμως, στην περίπτωση της (Wf) το υπερπροϊόν μεταμορφώνεται στις περιοχές (άρχοντιες) όπου δημιουργείται και, κατά συνέπεια, εδώ ή μεταμόρφωση πραγματοποιείται ταυτόχρονα σε κάθε περιοχή. Στην πρώτη περίπτωση, είμαστε μπροστά σε μία στενή αγορά, συγκεν-

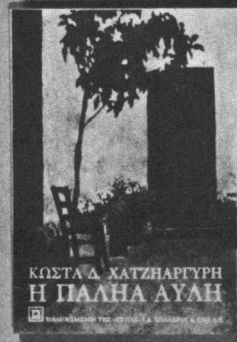
τρωμένη σε μερικά κέντρα περιορισμένα και μη διαρθρωμένα μεταξύ τους. Έτσι, στην οθωμανική κοινωνία διαπιστώνουμε την αποδιάρθρωση των τοπικών αγορών που περιορίζουν την έκταση της αγοράς - αναγκαία προϋπόθεση για την περαιτέρω ανάπτυξη του συστήματος. Αντίθετα από την οθωμανική κοινωνία, στην περίπτωση του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής διαπιστώνουμε μία διάρθρωση των τοπικών αγορών, των οποίων ή έκταση είναι απεριόριστη.

Αν λοιπόν θεωρήσει κανείς μόνο την έσωτερική διαλεκτική του καθενός τρόπου παραγωγής που εξετάσαμε, μπορεί να πει ότι στην πρώτη περίπτωση οι έσωτερικές διαλεκτικές του συστήματος είναι τέτοιες ώστε ή αυθόρμητη ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι ήδη παρεμποδισμένη από την αποδιάρθρωση των αγορών. Αντίθετα στη δεύτερη περίπτωση οι έσωτερικές προϋποθέσεις είναι τέτοιες ώστε ή δυνατότητα της αυθόρμητης ανάπτυξης του καπιταλισμού είναι ήδη ευνοημένη από την ταυτόχρονη συγκρότηση των διαρθρωμένων αγορών.

Η υπόθεσή μας για να συλλάβουμε την ανεσταλμένη ανάπτυξη της οθωμανικής κοινωνίας και την επιταχυνόμενη ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος στη Δύση, δεν είναι παρά μία υπόθεση ανάμεσα σε άλλες. Είναι αλήθεια ότι το έπιχειρήμα μας δεν αφορά παρά την έσωτερική διαλεκτική καθενός συστήματος και ότι, κατά συνέπεια, ή υπόθεσή μας θά μπορούσε να είναι έλλιπής. Μία πλήρης ανάλυση θά έπρεπε να γίνει προς την κατεύθυνση των δυνάμεων που απορρέουν από την έξωτερική διαλεκτική του καθενός συστήματος, δηλαδή την άποικιακή επέκταση.

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Αγγέλου Βλάχου: Ξέρξης, χαρτιά προσωπικά
 Μαρίας Ιορδανίδου: Σάν τ'α τρελά πουλιά
 Μ. Καραγάτση: Ο συνταγματάρχης Λιάπκιν
 Αντρέα Καραντώνη: Ελληνικοί χώροι
 Σωτήρη Πατατζή: Ματωμένα χρόνια
 Ζήση Σκάρου: Οί κλοῦβες
 Μιχ. Περάνθη: Ο άμαρτωλός
 Πέτρου Χάρη: Ημέρες όργης
 Κώστα Δ. Χατζηαργύρη: Η παληά αύλη

1885

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ» Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.
 Σόλωνος 60 - Αθήνα 135 - Τηλ. 3615077

Τί είναι και τί δέν είναι ή ψυχανάλυση

του Γιώργου Κούρια

Τό άρθρο αυτό, παρ' ότι θά μπορούσε ό τίτλος του ν' αφήσει νά έννοηθεί, δέν φιλοδοξεί καθόλου νά δώσει μιά πλήρη και σφαιρική εικόνα τής ψυχανάλυσης. Φιλοδοξεί όμως νά συμβάλει στή σωστή τοποθέτηση αυτού πού είναι ή ψυχανάλυση μέσα στή σύγχρονη επιστημονική σκέψη, προτεινοντας μερικά σημεία θεώρησης του προβλήματος, τά όποια και τήν καλύτερη σέ βάθος εξέταση τής ουσίας τής ψυχανάλυσης έννοούν και τή σωστότερη όρθότησή της έπιτρέπουν.

Πρός τό σκοπό αυτό θά ξεταστούν όρισμένες πτυχές του αντικειμένου της (ή ψυχανάλυση, όντας μιά επιστήμη, έχει τό αντικείμενό της πού δέν είναι άλλο από τό άσυνείδητο) και συγκεκριμένα εκείνες πού πιστεύουμε ότι τής προσδίνουν ιδιαιτερότητα και μορφή στό θεωρητικό επίπεδο. Η άποσαφήνιση τής ιδιαιτερότητας και τής μορφής της είναι άποφασιστικής σημασίας γιατί ή προσέγγιση του περιεχομένου τής ψυχανάλυσης δέν μπορεί νά γίνει, για λόγους πού ελπίζουμε νά καταδειχτούν στή συνέχεια, άνεξάρτητα και έξω από τόν προσδιορισμό του θεωρητικού της (έπιστημολογικού, άν προτιμάτε) καθεστώτος.

Τό μικρό, σέ σχέση μέ τήν εύρύτητα και πολυπλοκότητα του θέματος μήκος του άρθρου, επιβάλλει τούς περιορισμούς του: άδυναμία επέκτασης, διαστικό δρασκελισμα των συλλογιστικών ή άποδεικτικών βαθμίδων και, πράγμα πού άποτελεί τό κύριο πρόβλημα, περιορισμένη προσφυγή σέ έπεξηγήσεις. Προκαταβολικά σημειώνω ότι βάση ή εξαγωγή των συμπερασμάτων είναι ή προσεκτική άνάγνωση του φροϋδικού λόγου, όπως αυτός άρθρώνεται προσοδευτικά σέ άυτοτελή θεωρία από τήν πρώτη τοπική (Topik)¹ μέχρι τή δεύτερη και από τήν πρώτη θεωρία των έννομησεων μέχρι τόν «Έρωτα» και τόν «Θάνατο», ιδιαίτερα μέσα στα λεγόμενα «μεταψυχολογικά» γραφτά του Freud. Βέβαια, άνάγνωση αυτών των κειμένων σήμερα δέν μπορεί παρά νά σημαίνει τήν προσέγγισή τους μέ τά έφόδια πού θέτει στή διάθεση του άναγνώστη ή έρευνα στον τομέα αυτόν ως τά τώρα. Άλλά, όσο δέν μπορεί ό άναγνώστης νά κάνει άφαίρεση τής κατοπινής έρευνας (κι άν τό κάνει, θά χάσει), άλλο τόσο τά ίδια τά κείμενα ύπάρχουν έξω άπ' αυτήν· του είναι χρήσιμη άκριβώς έξαιτίας τής προσπάθειάς της—πού δέν έχει ακόμα συμπληρωθεί—νά φέρει στήν έπιφάνεια άδλητή σημασία των έννοιών πού ό Φρόντ προτάσει. Διότι άν όχι μοναδικό σπανιότατο πάντως φαινόμενο στον κόσμο των έπιστημών, ή θεωρητική θεμελίωση τής ψυχανάλυσης όλοκληρώνεται στο έργο του ίδρυτή της, έτσι ώστε για νά στηθεί στα πόδια της σαν διακριτή επιστήμη νά μήν έχει άνάγκη από τίς—σημαντικές κατά τά άλλα—συνεισφορές των έπιγόνων του Φρόντ,

άκόμα κι εκείνων πού εισήγαγαν άκρως ένδιαφέρουσες πρόσθετες έννοιες (M. Klein, D.W. Winnicott) ή πού μέ τήν ιδιοφυή και πρωτότυπη τους σκέψη επέτρεψαν νά ιδωθεί ή φροϋδική θεωρία κάτω από καινούριο, έκτυφλωτικό θά 'λεγα φως (J. Lacan).

Είναι παγκοίως γνωστό σήμερα ότι ή ψυχανάλυση είναι μιά επιστήμη. Αυτό δέν έμποδίζει να είναι περίπου βέβαιο πώς στήν έρώτηση: τί είναι ή ψυχανάλυση, όχι μόνο ό άσχετος προς τά τοιαύτα άνθρωπος, αλλά ακόμα και ό μέσος φοιτητής τής ιατρικής θά δώσει μιά από τίς δυό κάτωθι άπαντήσεις:

— είναι μιά ψυχολογική θεωρία, ένας κλάδος τής ψυχολογίας,

— είναι μιά μέθοδος θεραπείας των ψυχικών άσθενειών και, σαν τέτοια, έξάρτημα, έστω πολυτελές, τής ψυχιατρικής.

Και στίς δυό περιπτώσεις, αυτό πού δέν παίρνεται ύπόψη είναι ή ιδιαιτερότητα του αντικειμένου αυτής τής επιστήμης. Ιδιαιτερότητα πού αλλάζει πολλά. Έπικεντρώνοντας κανείς τήν προσοχή του στο άσυνείδητο και τούς νόμους του συναντάει τά καιρία έρωτήματα πού άφορούν τήν ψυχανάλυση: Τί τήν διαφορίζει από τήν ψυχολογία; Πού όφείλει τόν ιδιοτροπισμό της και ποιά σχέση διατηρεί μέ τήν άναντίρρηση θεραπευτική της έφαρμογή;

Γιά νά πιάσει κανείς τό νήμα πού καταλήγει στίς άπαντήσεις, πρέπει νά ανατρέξει στήν αρχή του. Τί άπ' όλα συνιστά τήν επανάσταση στο σκέπτεσθαι του Φρόντ, ποιά είναι τό αρχικό διάβημα άπ' όπου στή συνέχεια πηγάζουν όλες οι έπιμέρους προτάσεις; Η άποφασιστική στιγμή είναι αυτή όπου ό Φρόντ έπιτελεί τήν άποκέντρωση του νοήματος από τή συνείδηση. Όταν δηλαδή, στερώντας τή συνείδηση από τό δικαίωμα νά είναι κέντρο (έστία) τής παραγωγής του νοήματος, παύει νά θεωρεί τό έγώ—μέ τήν κλασική έννοια, όπως συναντιέται στήν ψυχολογία—ικανό νά γνωρίζει άμεσα, δηλαδή μέσω τής αντιληπτικής ιδιότητας τής άμεσης συνείδησης, τόν ίδιο του τόν έαυτό.

Είναι λίγο-πολύ γνωστό τό πώς οδήγηθηκε ό Φρόντ σ' αυτό τό συμπέρασμα (συμπτώματα, όνειρα, παραδρομές τής γλώσσας κ.λπ.). Έκείνο πού ένδιαφέρει εδώ, είναι τό θεωρητικό βεληγεκές τής

1. Περισσότερο νά δηλώσω τή δυσκολία μου πού προέρχεται από τήν έλλειψη όμοιογενούς και καθιερωμένης ελληνικής ψυχαναλυτικής όρολογίας. Στο βαθμό πού αυτή ή δυσκολία και ή συνακόλουθη άνάγκη για τό ξεπέρασμά της έχει γίνει συνείδηση και στον άναγνώστη τόν καλώ νά δει μέ έπιείκεια τίς μεταφραστικές μου προσπάθειες σαν μετριόφρονη συμβολή στή μελλοντική όριστική λύση αυτού του προβλήματος.

μετατόπισης του νοηματικού κέντρου· ή αντίστροφη της οπτικής γωνίας που επιτελείται και ή εκθρόνιση της συνείδησης από τη θέση της παντοδυναμίας και της παντογνωσίας που κατείχε, έχει συνέπεια να μην ορίζεται πια το άσυνείδητο άρνητικά, σε σχέση με τη συνείδηση – δηλαδή σαν έλλειψη συνείδησης, σαν λανθάνον – , αλλά αυτόνομα, σαν τόπος ιδιαίτερος, όπου έγγράφονται οι ψυχικές παραστάσεις (psychische Repräsentanz), τόπος καταγωγής του νοήματος. Κι είναι αυτό το πέρασμα από το περιγραφικό άσυνείδητο στον τόπο-άσυνείδητο, στο άσυνείδητο-ψυχικό σύστημα, που συνιστά τη ληξιαρχική πράξη γέννησης της ψυχανάλυσης ως επιστήμης. Στο έξης αυτό θά άποτελεί το αντικείμενο μελέτης της.

Στή συνέχεια θά επανέλθουμε αναλυτικότερα στο σημείο αυτό. Προς τό παρόν άς δούμε τί παραπέρα συντελείται αυτό που άποκαλέσαμε «άποκέντρωση του νοήματος από την άμεση συνείδηση».

Η συνείδηση είναι κεντρική κατηγορία όλων των ιδεαλιστικών φιλοσοφιών, αλλά και της κλασικής ψυχολογίας ή όποια, άς τό υπενθυμίσουμε, κάποια σπυρή σχέση έχει μαζί τους. Νοητικό έργαλειο, που οι φιλοσοφίες αυτές, μαζί με έννοιες όπως υποκείμενο, αντίληψη, σκέψη κ.λπ., θέτουν στή διάθεση του ανθρώπου για να σκεφτεί τον κόσμο και τον ίδιο τον έαυτό του, που είναι – κατ' αυτές – κέντρο του κόσμου. Μ' αυτό τό πανάρχαιο ρεύμα κόβει κάθε δεσμό ή ψυχανάλυση με τό να ορίζει ως αντικείμενό της τό άσυνείδητο. Τό πρόβλημα του υποκειμένου της σκέψης και της ύπαρξης είναι άπόν από τη φροϋδική θεωρία, για τό λόγο ότι αυτή λειτουργεί με όρους οικονομικών και με όρους δομής μιάς ψυχικής «σκευής», οι όποιοι δέν αφήνουν καμιά θέση στην κυρίαρχη μέσα στή συνειδητότητά της μονάδα, που είναι τό σκεπτόμενο υποκείμενο της φιλοσοφίας. Cogito, sum. Πώς να χωρέσει ό Φρόντ μεσα στον Καρτέσιο; Είναι σαφές ότι κοιταγμένη άπ' αυτή τη σκοπιά ή ψυχανάλυση παύει να είναι δέσμια της έναλλακτικής προβληματικής: ρασιοναλισμός ή ιρασιοναλισμός.² Η γνώση της έρχεται από άλλου. Για την ψυχανάλυση τό συγκροτημένο υποκείμενο, δηλαδή ό κάθε άνθρωπος, δέν έξαντλείται με την αυτογνωσία που μπορεί να έχει. Η συνείδηση είναι μετατοπισμένη από τη θέση της σαν καθοριστική βάση της δράσης, της κριτικής λειτουργίας και της γνώσης, και δέβια όχι προσωρινά αλλά αιώνια, γιατί είναι γνώρισμα της διαδικασίας συγκρότησης του ανθρώπινου υποκειμένου σαν τέτοιου πώς ή συνείδηση ούτε τό κομμικό σημείο είναι, ούτε ό χώρος εκκίνησης αυτής της διαδικασίας. "Υστερα άπ' όλα τούτα, οι λόγοι για τους όποιους ή φροϋδική θεωρία δέν είναι κλάδος της ψυχολογίας είναι φανεροί. Όχι μόνο δέν έχει ανάγκη τον έτεροφωτισμό της, αλλά κινείται σε διαφορετικούς άξονες άπ' αυτήν, που είναι μιά επιστήμη της παρατήρησης του δρώντος, σκεπτόμενου και μαθαίνοντος υποκειμένου, βαθιά μαρκαρισμένη από την ιδεαλιστική κληρονομιά. Έπιμένουμε πώς ή διάκριση μεταξύ ψυχανάλυσης και ψυχολογίας πρέπει να γίνει στο σημείο άπ' όπου αυτές άκολουθούν διαφορετικό

δρόμο, δηλαδή στην πιο πρώιμη επιστημολογική τους βάση, άλλιώς δέν έχει νόημα να γίνει. Γιατί χωρίς σαφή καθορισμό του θεωρητικού της καθεστώτος, ή ψυχανάλυση γίνεται υπόλογος άπέναντι σ' αυτούς που την καθίζουν στο σκαμνί ζητώντας της περαμηνές επιστημονικότητας. Αυτό τουλάχιστον απέδειξαν οι διάφορες προσπάθειες προσαρμογής της στα «ρασιοναλιστικά» επιστημολογικά κριτήρια που άπαιτούσε ή πανεπιστημιακή ψυχολογία, αλλά και γενικότερα όλες οι άπόπειρες έπαναπροσδιορισμού της – από την Ψυχολογία του Έγώ των Hartmann-Rapaport μέχρι την πολιτισμική ψυχανάλυση της K. Horney και τον Φροϋδο-Μαρξισμό (Reich, Fromm, Σχολή της Φραγκφούρτης).

Τί άλλες συνέπειες έχει ή εκθρόνιση της συνείδησης και πώς συμπληρώνεται ή διαδικασία συγκρότησης του άσυνείδητου; Πρώτα πρώτα αλλάζει τό καθεστώς του αντικειμένου (της συνείδησης). Τη σιγουριά της ύπαρξης του και της θωριάς του αντικαθιστά ή άδεδαιότητα γύρω άπ' αυτό, ή μάλλον ή δεβαιότητα ότι ήταν ψεύτικα προφανές, και από αντικείμενο της συνείδησης που ήταν – άποκροσάλλωση του Πνεύματος (Χέγκελ), τελικά περιορίζεται, σύμφωνα με τον Φρόντ, σε άπλή παραλλαγή του σκοπού της ένορμησης.

Αλλά και τό ίδιο τό έγώ δέν γλιτώνει τον ύποδρασμό. Άπό υποκείμενο του Cogito γίνεται κι αυτό, με την εισαγωγή της έννοιας του ναρκισσισμού, ένα από τά αντικείμενα, άρα μιά παραλλαγή του σκοπού της ένορμησης (Έγωτικές ένορμήσεις – Ichtriebe).

Άς δούμε τώρα τη θεωρητική ύποδομή που σπρίζει τις ανακατατάξεις και τους άναπροσδιορισμούς των βασικών αυτών κατηγοριών της κλασικής ψυχολογίας. Που όφείλεται τό γεγονός ότι τόπος προέλευσης του νοήματος είναι τό άσυνείδητο και ποιο είναι αυτό τό νόημα;

Έδώ αναγκαστικά θά στραφούμε προς τον κόσμο της έπιθυμίας, πλησιάζοντας έτσι την καρδιά του προβλήματος. Στο άσυνείδητο πάνω έγγράφεται ή σημασιολογία της έπιθυμίας, την όποια έρχεται να άποκωδικοποιήσει ή ψυχαναλυτική μέθοδος, αναζητώντας την ίδια την έπιθυμία πίσω από τις μάσκες που φοράει στην προσπάθειά της να ικανοποιηθεί. Πίσω όμως από την έγγραφή έτούτη βρίσκεται ή ένορμηση, κεντρική έννοια της ψυχανάλυσης και μη αναγώγιμη, που άποτελεί τό περιεχόμενο του άσυνείδητου. Η, πιο σωστά, τό άσυνείδητο είναι ό τόπος των «παραστάσεων των ένορμήσεων» (Trieberepräsentanz), μιά και οι ένορμήσεις αυτές καθαυτές, όντας στα σύνορα του σωματικού (βιολογικού) και του ψυχικού, δέν είναι προσιτές στή γνώση. Μπορούμε λοιπόν να πούμε πώς διά της παράστασης της ένορμησης έγγράφεται στο άσυνείδητο τό σημαίνον της έπιθυμίας.

Η σημασία της έννοιας «παράσταση της ένορμησης» καταδειχεται από τό έξης: Αυτό που διακρίνει την έπιθυμία από την άπλή βιολογική ανάγκη, αυτό που την κάνει να είναι ανθρώπινη έπιθυμία, και σε τελευταία άνάλυση κάνει όλους έμάς να είμαστε άνθρωπινα όντα, είναι τό γεγονός πώς, άν και τοποθετείται σε προλεκτικό ή άλεκτικό επίπεδο, άν και δέν είναι ακόμα γλώσσα, λόγος, είναι ώστόσο στραμμένη άπαρχής προς τη γλώσσα, μπορεί να ειπωθεί, πράγμα που όχι μόνο μάς έπιτρέπει αλλά κατά κάποιο τρόπο

2. Μερικά σημεία αυτού του πολύ ενδιαφέροντος θέματος άποτελέσαν στή Γαλλία τό αντικείμενο διαμάχης άνάμεσα στον M. Foucault και τον J. Derrida, γνωστές ως «Ο καρτεσιανός άποκλεισμός της τρέλας στον Φουκώ».

μᾶς ὑποχρεώνει νά περάσουμε ἀπό τήν ἀπλή ἐνόρμηση, περίπου δηλαδή τή ζωική ἀνάγκη, στήν παράσταση τῆς ἐνόρμησης, μ' ἄλλα λόγια στήν ἀνθρώπινη ἐπιθυμία. Ἔτσι ἐπιπλέον δικαιολογεῖται καί ἐξηγεῖται τό πολυεπίπεδο τοῦ φροϋδικοῦ λόγου (τοπική, οἰκονομική, δυναμική θεώρηση), μιά καί τό ἀντικείμενό του ἔχει δύο πρόσωπα, ἕνα στραμμένο πρὸς ἑμᾶς, παραστάσιμο, κι ἕνα δεύτερο στραμμένο πρὸς περιοχές μὴ δυνάμενες νά παρασταθοῦν. Δέν γίνεται π.χ. νά ἀπορριφθεῖ ἡ οἰκονομική θεώρηση τῆς «ψυχικῆς συσκευῆς» – πράγμα πού ἐπιχειρήθηκε ἀπό μερικούς – γιατί μόνο αὐτὴ μπορεῖ νά ἀποδώσει, χάρις στίς ἐνεργειακές ἐννοιες ἐπένδυση, φόρτιση, κ.λπ., τίς διακυμάνσεις καί τίς μεταλλαγές πού ὑφίσταται τό μὴ ἀντιληπτό, δηλαδή ἡ ἐνόρμηση. Ἀντίστροφα πάλι, ἡ οἰκονομική διάσταση στερημένη ἀπὸ τό σημασιολογικὸ τῆς περιεχόμενο καταντάει μιά σκέτη ὕδραυλική.

Μέ τήν ἴδια ἐννοια, μόνον ἕνας τέτοιος πολυεπίπεδος λόγος μπορεῖ νά παντρέψει τίς δύο διαστάσεις, τήν ἐρμηνευτική μέ τήν οἰκονομικο-ἐνεργειακή, τῆς «ψυχικῆς συσκευῆς»: κι ἂν αὐτὴ ἡ τελευταία εἶναι μοντέλο – γιατί περὶ μοντέλου πρόκειται – ἱκανοποιητικὰ λειτουργικὸ, αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ καταφέρει νά μᾶς δείξει ὅτι οἱ δύο αὐτές διαστάσεις ὁρίζονται σέ ἑσωτερικὴ μεταξὺ τους σχέση, ἐπιτρέποντάς μας νά συλλάβουμε τὴ στιγμή ὅπου τό σημαῖνον τοῦ ἀσυνειδήτου (στοιχείο ἐξόχως ἐρμηνευτικὸ) ὑφίσταται ὅλες τίς παραμορφώσεις πού εἶναι γραμμένες στὸ πεπρωμένο του, σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς οἰκονομικῆς λειτουργικῆς τῆς συσκευῆς.

Ἐδῶ παρουσιάζεται τό ἐξῆς ἐρώτημα: Γιατί ἡ ἐπιθυμία ἔχει τό πρόσωπό της πρὸς τό λόγο; Τί εἶναι ἐκεῖνο πού τήν κάνει, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀνάγκη, νά μπορεῖ νά περάσει στὸν λόγο, νά μπορεῖ νά λεχθεῖ;³ Αὐτὸ συμβαίνει γιατί ἡ ἐπιθυμία, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ ἄνθρωπος γεννιέται, βρίσκεται ἀντιμέτωπη μέ μιάν ἄλλη ἐπιθυμία, μέ τήν ἐπιθυμία ἐνός ἄλλου. Ἀντικείμενο τῆς ἐπιθυμίας δέν εἶναι ἕνα πράγμα ἢ ἕνα πρόσωπο, ἀλλὰ μιά ἄλλη ἐπιθυμία. Αὐτὸ θέβαια τὴν καταδικάζει νά μένει ἑσαεὶ ἀνικανοποίητη, ἀλλὰ πῶς ἀλλιῶς θά ἦταν ἐπιθυμία, πόθος στραμμένος πρὸς τὴ φαντασίωση ὅπου γυρεύει τὴ φευγαλέα καί ἀδύνατη, τελικά, πλήρωση; Τό ἴδιο αὐτὸ γεγονός εἶναι πού διακρίνει τίς αὐτοσυντήρησης, πάνω στίς ὁποῖες ἄλλωστε, σύμφωνα μέ τὴ φροϋδική θεωρία, εἶναι χαλκωμένες οἱ πρώτες ἀρχικά, γιὰ νά διαφοροποιηθοῦν στὴ συνέχεια προοδευτικά μέσα στὸ διαλεκτικὸ πεδίο πού περιγράφεται ἐδῶ. Ὄντας λοιπὸν «ὑποχρεωμένη» ἡ ἐπιθυμία νά διαπραγματευθεῖ (μέ) τό ἀντικείμενό της, δέν τῆς ἀρκεῖ τό νευρικὸ ἀντανακλαστικὸ τόξο πού ἐξασφαλίζει τὴν ἱκανοποίηση τῆς ἀπλῆς βιολογικῆς ἀνάγκης, ἀπαιτεῖται συμβολικὴ ἔκφραση, κι αὐτὸ μέ ὄρους ἀσυνειδήτου λέγεται φαντασίωση, λέγεται εἶσοδος στὸ βασίλειο τοῦ λόγου καί τῆς ὁμιλίας.⁴

Τό κύκλωμα τοῦτο τῶν ἐπιθυμιῶν πού ἀλληλοεγκαλοῦνται, ἀλλὰ καί κονταροχτυπιοῦνται καί ἀλληλοαπαγορεύονται, ἀποτελεῖ τό πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο μεγαλώνει τὸ ἀνθρώπινο παιδί, καί καθῶς ἡ ἐπιθυμία του διαπαιδαγωγεῖται, ἐγκαθίσταται σιγά

* Γερμ. psychischer Apparat.

3. Ὑπενθυμίζουμε, ἐπὶ τῆ εὐκαιρία, ὅτι μοναδικὸ ἐργαλεῖο τῆς ψυχχαναλυτικῆς θεραπείας εἶναι ἡ ὁμιλία – καί ὅτι σχετίζεται μέ αὐτὴν, σωπές, ὕφος κ.λπ.

Ἐκδόσεις «ΝΑ ΥΠΗΡΕΤΟΥΜΕ ΤΟ ΛΑΟ»

Ποιά εἶναι ἡ Ρωσία σήμερα;
σοσιαλισμός ἢ καπιταλισμός
καί φασισμός;
βοήθεια στὰ κινήματα ἢ ἡγεμονισμός;
ὑφεση ἢ πολεμικὲς προετοιμασίες
καί ἀπειλή;

**Τό πρῶτο καί μοναδικὸ βιβλίον
στὴν Ἑλλάδα πού ἀπαντᾷ, ἀναλύει
καί ἀποδεικνύει μέ ἀναρίθμητα στοιχεία
καί αὐθεντικὰ ντοκουμέντα!**

Ἡ ΡΩΣΙΑ ΣΗΜΕΡΑ

Διεθνὴς Συνδιάσκεψη στὸ Δυτικὸ Βερολίνο 25 - 29 Μαΐου 1977

«Ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση – Μιὰ ἱμπεριαλιστικὴ ὑπερδύναμη»

580 σελίδες, 25 ἀναλύσεις, 20 χάρτες

Ἀπὸ τὰ περιεχόμενα: Εἰσαγωγή Π. ΣΤΑΓΚΟΥ ● Γ. ΜΥΡΝΤΑΛ (Σουηδία) χαίρετισμός ● Ν. ΧΟΛΜΠΕΡΓΚ (Σουηδία) τὰ ἑσωτερικὰ αἷτια τοῦ σοβιετικοῦ ἐπεχτατισμοῦ ● Β. ΚΑΪΖΕΡ (Γερμανία) οἱ ταξικὸι ἀγῶνες στὴν ΕΣΣΔ ● Β. ΧΑΝΤΕΛ ἡ σοβιετικὴ ψυχιατρικὴ ● Κ. ΣΛΕΓΚΕΛ ἀγῶνες τῶν μαζῶν στὴν ΕΣΣΔ ● Ρ. ΒΑΓΝΕΡ τὸ ἡγεμονιστικὸ δόγμα τῆς σοβ. ἡγεσίας ● Ν. ΧΕΝΝΙΓΚΣ τὸ ναυτικὸ δόγμα τῆς ΕΣΣΔ ● Ρ. ΜΠΙΛΛ (Ἀγγλία) ἡ ὑφεση ● Β. ΣΒΙΝΤΡΤΣΙΚ (Γερμανία) ἡ Γερμανία καί οἱ δύο ὑπερδύναμεις ● Β. ΧΟΪΛΕΡ ἡ «ΚΟΜΕΚΟΝ» ● Ζ. ΜΟΜΠΕΡ (Γαλλία) σοσιαλἱμπεριαλισμός καί Γαλλία ● Ν. ΦΕΡΝΜΠΑΧ (Ἀγγλία) ἡ κοινωνικὴ βάση τῆς φιλοσοβιετικῆς ἰδεολογίας ● Τ. ΜΠΡΟΥΝΙΑΛ (Φιλανδία) Σ.Ε. καί Φιλανδία ● Σ. ΛΙΝΤΓΚΡΕΝ (Σουηδία) «Φιλανδοποίηση» ἢ «σοουδοποίηση» ● Ν. ΣΙΝΖΙ (Ιαπωνία) ἡ Σ.Ε. καί τὰ ἰαπωνικὰ συνδικάτα ● Χ. ΟΣΑΝΑΙ (Ιαπωνία) Ἡ.Π.Α. καί Σ.Ε. στὴν Ἀ. Ἀνατολή ● Κ. ΧΕΝΣΜΑΝ (Σρι Λάνκα) Τρίτος κόσμος καί Σ.Ε. ● Χ. ΣΑΡΜΑ (Ινδία) Σ.Ε. καί Ἰνδία ● Π. ΜΑΓΙΟΥΜΠΝΤΑΡ (Μπαγκλαντές) ἡ Σ.Ε. στὸ Μπαγκλαντές ● Κ. ΜΕΛΧΕΡΣ (Γερμανία) ἡ Σ.Ε. στὴν Ἀφρική ● ΚΑΥΖΕΡ-ΜΑΥΝΣ Σ.Ε. καί Κούβα στὴν Ἀγκόλα ● Β. ΚΡΑΟΥΖΕ οἱ αἰγυπτο-σοβιετικὲς σχέσεις 1956-1976 ● Γ. ΝΤΑΓΚΙΕΛΙ (Τουρκία) ἡ σοβ. πολιτικὴ στὴ Τουρκία ● Π. ΣΤΑΓΚΟΣ (Ἑλλάδα) ἡ Ρωσικὴ ὑπερδύναμη ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα τὴ κρίση στὴ Κύπρον καί τὸ Αἰγαῖο ● Π. ΣΤΑΓΚΟΥ (Ἑλλάδα) — Γ. ΝΤΑΓΚΙΕΛΙ (Τουρκία) κοινὴ δήλωση

Τιμὴ 390 δρχ. Ἀποστέλλεται καί ταχυδρομικά, (μέ ἔξοδα τῶν ἐκδόσεων), γράφοντας καί ἐπισυνάπτοντας ταχυδρομικὴ ἐπιταγὴ σέ διαταγὴ Η. Πέτρου στὴν πιὸ κάτω διεύθυνση.

Κεντρικὴ διάθεση:
Βιβλιοπωλεῖο Ἀκαδημίας 57
Στὸ ἀ κινήματογράφου ΟΠΕΡΑ.
Τηλ. 3600235

σιγά αυτό που αποκαλείται «ἀρχή της πραγματικότητας».

Αυτή η διαλεκτικοποίηση της επιθυμίας⁴ αποτελεί τον απαραίτητο όρο για τη συγκρότηση του ανθρώπου σαν τέτοιου·

από κει περνάει η αντίληψη της εξωτερικής πραγματικότητας σαν κάτι διαφορετικό από τον εαυτό, δηλαδή ο διαχωρισμός του αντικειμένου από το υποκείμενο, με την εγκατάσταση των συνόρων που ορίζουν τη φανταστική αναπαράσταση του Έγώ·

χάρη σ' αυτήν οι πρώτες - όδυνηρότατες - συγκρούσεις με το γονεϊκό «όχι» έχουν τόσο εποικοδομητικό χαρακτήρα·

μά το κυριότερο είναι ότι αν η εξέλιξη του μικρού ανθρώπου περνάει αναγκαστικά από κει, αυτό γίνεται γιατί, όπως ήδη τονίστηκε, μόνο η διαλεκτικοποίηση της επιθυμίας επιτρέπει την πρόσβαση στη συμβολική λειτουργία, εν δλίγοις στην κατανόηση και τον χειρισμό της γλώσσας.

Κάτω απ' αυτούς τους όρους και μέσα από μία πορεία πολυδαίδαλη, δύσκολη, συντελείται (ή δεν συντελείται) αυτό που είναι γραμμένο στο πεπρωμένο του κάθε ανθρώπου πριν ακόμα γεννηθεί: η ψυχολογική αποδοχή του βιολογικού του φύλου. Βέβαια, όπως άφησα να έννοηθεί, η διεργασία αυτή δεν στέφεται πάντα με επιτυχία. Αυτό είναι μία άλλη ιστορία που δεν μας ενδιαφέρει εδώ. Εκείνο που πρέπει να συγκρατήσει την προσοχή μας είναι ότι αυτή η ιδιοποίηση του φύλου (γιατί, με μία έννοια, περί τέτοιας πρόκειται), προσωπική περιπέτεια του καθενός, είναι μία από τις δυνατές περιγραφικές φόρμουλες της διαδικασίας υπαγωγής και μετατροπής των επίμερους ένορμησεων (Partialtriebe) της παιδικής σεξουαλικότητας σε γενετήσια επιθυμία. Διαδικασία που η ψυχαναλυτική θεωρία κωδικοποίησε και που η ψυχαναλυτική θεραπεία ανασταίνει κάθε φορά σ' όλες τις ιδιαιτερότητές της, ανασύροντας ένα ένα τα στοιχεία από το παρελθόν και τη λήθη, ακολουθώντας την δήμα τό δήμα, πίσω από τη σιωπή του αναλυτή και την αγωνία του αναλυόμενου.

Γιατί η διαδικασία αυτή είναι κοινή - έξ ου και θεωρητικοποιείται -, αλλά συγχρόνως είναι η διαφορετική ιστορία του καθενός, προσωπική, ξεχασμένη, άγνωστη, αλλά και γνωστή, υπάρχει, παίζεται κάθε στιγμή, αλλά στην «άλλη σκηνή», όπως στα περιστροφικά θέατρα. Το πρόβλημα είναι ότι για να τη δει κανείς πρέπει να την ξαναζήσει.

Σε κάθε άνθρωπο υπάρχει ανά πάσα στιγμή ο παιδικός του εαυτός παρών και δρών. Αυτό που δίδαξε

4. Ύστερα απ' αυτό είμαστε σε θέση να καταλάβουμε τό πώς και τό γιατί η ψυχανάλυση ξεπερνάει από μιάς αρχής με τίς όποιες βιολογικές της ρίζες, τίς υποτιθέμενες από τό νευροφυσιολογικό παρελθόν του γεννήτορά της. Με τή νευρολογία, ή ψυχανάλυση έχει όση συγγένεια έχει ή γαστρονομία με τή χημεία τροφίμων. Πώς νά μήν άποτύχουν όσοι έβαλαν στόχο τής έπιστημονικής τους καριέρας νά προσδιορίσουν τίς άνατομικές έντοπίσεις στόν εγκέφαλο του άσυνειδήτου, του προσυνειδήτου και του συνειδήτου;

5. Φαινόμενο έτσι κι άλλως δυσπέλαστο για τή θεωρητική σκέψη, αλλά επιπλέον φορτισμένο φοβικά, μία και δύο μας έχουμε υποφέρει μέσα σ' αυτό. Ή έρευνα, πάντως, στόν ψυχαναλυτικό τομέα συνεχώς προσπαθεί νά τό προσεγγίσει - όρα και τά στρουκτουραλιστικά μοντέλα που προτείνει ή λακανική θεωρία.

ή ψυχανάλυση είναι ακριβώς ότι δεσμοί ισχυροί και ειδικού τύπου, δεσμοί που ξεφεύγουν από τήν αντιληπτότητα και τήν άμεση συνείδηση, κρατούν τόν άνθρωπο άλυσοδεμένο με τό παρελθόν του, με τήν ιστορία του. Πώς όμως μπορεί νά κατανοηθεί ή παρουσία του παρελθόντος μέσα στο παρόν; Πώς ένα παρελθόν μπορεί νά παράγει τά άποτελέσματά του σήμερα; Πρόκειται για κομβικό πρόβλημα, συγκεκριμένα για τό πώς ή γένεση μετατρέπεται σε δομή. Τά εξέλικτικά στοιχεία, στή διαδοχή τους, έσωτερικεύονται και έσωματώνονται μέσα στή δομή του άσυνειδήτου. Τά διάφορα στάδια δέν επικάθονται τό ένα επί του άλλου σ' ένα σύστημα άθροιστικό - εξέλικτικό, ούτε ή έπόμενη στιγμή υποκαθιστά τήν προηγούμενη καταγράφοντας την, αλλά κάθε νέο στοιχείο εισέρχεται (εισπράττεται) στο ήδη υπάρχον σύστημα με τρόπο καθορισμένο από τίς συντεταγμένες λειτουργίας αυτού του συστήματος, για νά διαταράξει με τή σειρά του τή στιγμιαία ίσορροπία. Αυτή τήν a posteriori αναδιάρθρωση εκφράζει ο πολύτιμος όρος «εκ των ύστερων» (nachträglich) και οι άπειρες τέτοιες αναδιρθώσεις διαπλάθουν αυτό που ονομάζεται «ψυχική πραγματικότητα».

Άλλά τούτη ή συνεχής συνδιαλλαγή του παρελθόντος με τό παρόν είναι με μία έννοια ή στο διαχρονικό έπιπεδο μεταφορά τής συναλλαγής ανάμεσα στο έξω και τό μέσα. Αναφέρομαι στα δύο ρεύματα που διασχίζουν τήν εξέλιξη του ανθρώπινου ψυχισμού· από τή μία ένας ενεργειακός μονισμός, σύμφωνα με τόν όποιο δέν υπάρχει παρά μία πηγή ενέργειας, τό Έκείνο· από τήν άλλη ένας δυϊσμός σημαίνοντων, που τό ένα του σκέλος παραπέμπει στην επιθυμία του παιδιού και τό άλλο στην πατρική έξουσία. Πρόκειται για δύο διαδικασίες διακριτές: διαφοροποίηση ενός «έσω» (Έκείνο), έσωτερικεύση ενός «έξω» (Πατρική έξουσία, Νόμος σε τελευταία ανάλυση)· όμως ή διαπλοκή τους είναι που ορίζει και χαρίζει τή δυναμική σ' αυτή τήν εξέλιξη, μία και απ' ό,τι πιό πρωτόγονο, πιό αρχαϊκό υπάρχει, δηλαδή τό Έκείνο, τό Έγώ· άντλεί τήν όρμη, τήν ενεργεια για τή μετατροπή του, με τόν σχηματισμό του Ύπεργώ, σε ό,τι πιό τελειοποιημένο, δηλαδή στόν πλήρη άνθρωπο, στόν άνθρωπο τόν πεπαιδευμένο από τό Νόμο και δημιουργό του πολιτισμού.

Αυτή τήν πρόοδο διά τής όπισθοδρόμησης, σχήμα βαθιά διαλεκτικό, εκφράζει ή γνωστή φράση του Φρόυντ: «Wo Es war, soll ich werden»· τούτέστιν, «όπου ήταν τό Έκείνο, πρέπει νά φτάσει τό Έγώ». Έδώ σκοντάφτει όχι μόνο ή ψυχολογία, «έπιστήμη» τής παρατήρησης, αλλά και ή γενετιστική κατεύθυνσης ψυχανάλυση, οι εκπρόσωποι τής όποιας ψάχνουν νά βρουν στην από τά έξω παρατήρηση τής ψυχοκινητικής εξέλιξης του παιδιού τά έχέγγυα για τήν όρθότητα των όσων δίδαξε ο Φρόυντ, προσπαθώντας έτσι νά έξορκίσουν τό φάντασμα τής υποβολής που τούς κυνηγάει. Τά έμπειρικά δεδομένα που μπορεί νά μαζέψει κανείς με τόν τρόπο αυτό, πολύ λίγο έχουν νά κάνουν με τήν ψυχική πραγματικότητα του παιδιού, ή μάλλον του συγκεκριμένου παιδιού, γιατί συλλέγονται στή βάση μιάς μονοσήμαντης λίγο-πολύ διαδοχικότητας, απ' όπου είναι άπούσες κατηγορίες τέτοιες όπως αναδιάρθρωση εκ των ύστερων, έσωτερική διαφοροποίηση, εκείνες ακριβώς που διέπουν τή λειτουργία του άσυνειδήτου προσδίνοντάς του παράλληλα τά χαρακτηριστικά του άπρόβλεπτου και

του μοναδικού.

Σ' αυτές τις ίδιες κατηγορίες εν δράσει οφείλεται και η ιδιαίτερη θέση που η φροϋδική θεωρία προβλέπει για το «γεγονός». Ένα περιστατικό, ένα έρεθισμα από το περιβάλλον, μία αλλαγή της συμπεριφοράς, ενώ για την ψυχολογία είναι ανεξάρτητες μεταβλητές που σαν τέτοιες είναι παρατηρήσιμες και σε κάποιο βαθμό μετρήσιμες – tests – για την ψυχανάλυση δεν μπορούν να έχουν σημασία παρά αναφορικά προς τη θέση τους μέσα στην προσωπική ιστορία του ατόμου. Δεν είναι γεγονότα, είναι σημαίνοντα ένταγμένα στον κόσμο της επιθυμίας· δεν επιβάλλουν την εξωτερική πραγματικότητα, αλλά εκφράζουν το νόημα που παίρνει αυτή για το άτομο και τις αλλαγές αυτού του νοήματος μέσα στις φαντασιώσεις του. Κατά συνέπεια, τα γεγονότα δεν παρατηρούνται, ερμηνεύονται.

Δεν πρόκειται εδώ καθόλου για ύποκειμενισμό, με την έννοια που παίρνει ο όρος όταν χρησιμοποιείται για να τινάξει στον αέρα μία επιστημονική υπόθεση ή για να άκρωτηριάσει μία μεθοδολογία. Έχουμε να κάνουμε με ένα άλλο τύπου φαινόμενο, που πρώτα θα ονόμαζα «ύποκειμενικότητα του αντικειμένου», επιβεβλημένη από το καθεστώς του τελευταίου· ή ρήξη με τα παραδοσιακά σχήματα της ρεαλιστικής παρατήρησης είναι δευτερογενής στο επίπεδο του παρατηρητή (του αναλυτή στην προκειμένη περίπτωση), ακολουθεί τη ρήξη με την παραδοσιακή έννοια της πραγματικότητας στο επίπεδο του αντικειμένου. Το άσυνειδητο είναι πραγματικό· τα κριτήρια όμως της ρεαλιστικότητάς του είναι έσωτερικά, αλλά αυτό, όπως είναι γνωστό, δεν τα εμποδίζει να είναι έπαρκη. Έτσι εξηγείται ενμέρει και η ιδιαιτερότητα την οποία εμφανίζει η ρεαλιστικότητά του, συγκεκριμένα να γίνεται αντιληπτή μέσω της άρνησής του, δηλαδή μέσω της συνειδήσεως (ας μὴ ἔννοηθεῖ όμως ότι θεωρώ το άσυνειδητο σαν το άρνητικό – με τη φωτογραφική έννοια του όρου – του συνειδητού). Τί ἔννοώ μ' αυτό; Αλλά, πώς το άσυνειδητο δεν είναι τίποτα άλλο παρά το σύνολο των ψυχικών διεργασιών που το απαρτίζουν· κι επειδή αυτές είναι φύσει έρμηνευτικές – εφόσον οι «πρωτογενείς διαδικασίες» (Primärvorgang), μετάθεση και συμπύκνωση, που το χαρακτηρίζουν, αποτελούν σχέσεις μεταξύ δύο νοημάτων –, έκχωρούν στη συνείδηση το δικαίωμα προσέγγισης και γνώσης του άσυνειδήτου, πάντα όμως μέσω άστυχρά έρμηνευτικών μεθόδων.

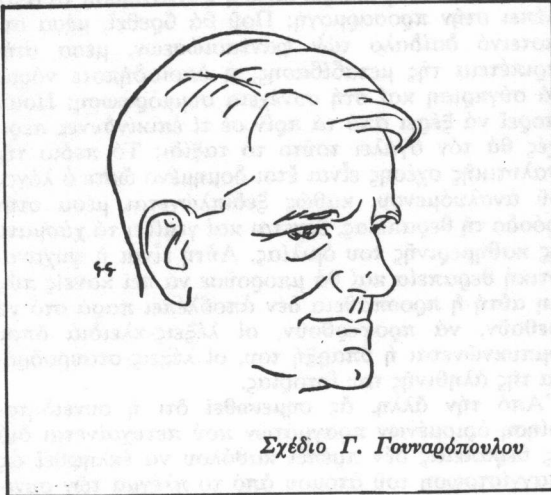
Τό ενδιαφέρον των δσων μόλις εἰπώθησαν δεν είναι μόνο γενικό, θεωρητικό, αλλά και πολύ συγκεκριμένο, «πολιτικό» θά 'λεγα. Κι αυτό γιατί, αν η ψυχανάλυση ως θεραπεία δεν στοχεύει στην προσαρμογή του ατόμου, είναι ακριβώς επειδή θεωρεί μ' αυτόν τον τρόπο το ρόλο του περιβάλλοντος, γιατί αναγνωρίζει αυτή την ιδιαίτερη πραγματικότητα που είναι η ψυχική, γιατί τέλος ερμηνεύει και δεν καταγράφει. Είναι κοινός τόπος ότι η παιδαγωγική δεν έχει θέση μέσα στην ψυχανάλυση, αλλά είμαστε δυστυχώς ύποχρεωμένοι να τό επαναλάβουμε άπειρες φορές δλέποντας που κατάντησε ένα όρισμένο ψυχαναλυτικό ρεύμα, συγκεκριμένα στις ΗΠΑ. Σκοπεῖ λέει, στην ένδυνάμωση του Έγώ, στην επανεκπαίδευσή του, μ' άλλα λόγια έρχεται να καλύψει δσα κενά άφησε η οίκογένεια, τό σχολείο ή δεν ξέρω τί άλλο· θέλει να κάνει τον άρρωστο, που ζητάει τη βοήθειά της, «πετυχημένο» στη ζωή άνθρωπο. Μά

αυτό δεν είναι ψυχανάλυση, είναι μεχαβιορισμός με ψευδώνυμο. Πώς μπορεί ποτέ η ψυχανάλυση να αποβλέπει στην προσαρμογή; Πού θά βρεθεί, μέσα στο σκοτεινό δαίδαλο των φαντασιώσεων, μέσα στην περιπέτεια της μεταβίβασης, η οποιαδήποτε νόρμα για σύγκριση και στη συνέχεια συμμόρφωση; Ποιός μπορεί να ξέρει από τά πριν σε τί επικίνδυνες περιοχές θά τόν βγάλεϊ τούτο τό ταξίδι; Τό πεδίο της αναλυτικής σχέσης είναι έτσι δομημένο ώστε ο λόγος του αναλυόμενου, καθώς ξεδιπλώνεται μέσα στην πρόοδο τηθεραπείας, έρχεται και γεμίζει τά χάσματα της καθημερινής του όμιλίας. Αυτή είναι η ψυχαναλυτική θεραπεία και θά μπορούσε να πει κανείς πώς δλη αυτή η προσπάθεια δεν αποβλέπει παρά στο να βρεθούν, να προφερθούν, οι λέξεις-κλειδιά δπου συμπυκνώνεται η ύπαρξή του, οι λέξεις-σταυροδρόμια της άληθινής του ιστορίας.

Από την άλλη, ας σημειωθεί ότι η συνειδητοποίηση όρισμένων πραγμάτων που πετυχαίνεται διά της θεραπείας δεν πρέπει καθόλου να έκληφθει ως άπαγγίστρωση του ατόμου από τό πλέγμα των συνιστωσών που όρίζουν αυτό που κοινώς – και κακώς – λέγεται «ψευδής συνείδηση»· συνειδητοποίηση εδώ σημαίνει την ανάδυση στο συνειδητό σύστημα, μέσω μιας πολύπλοκης διαδικασίας περάσματος από θέσεις παραγνώρισης σε θέσεις άναγνώρισης, μιας σειράς σημαίνοντων πάνω στα όποια έδραιώνονται οι φανταστικές σχέσεις που τό άτομο έτσι κι άλλως διατηρεί με τόν κόσμο του (έδώ ο όρος στη διπλή του άποδοχή: άλλες από τις πραγματικές και φαντασιωσικές).

Τούτη δω είναι άλλωστε η πρωτογενής λειτουργία μιας ψυχανάλυσης, και η όποια «ίαση» είναι φαινόμενο παράγωγο, κάτι σαν δώρο να πούμε· κι αυτή η τελευταία πρόταση δεν είναι καθόλου παράδοξη, άρκει να θυμηθούμε τί είναι σύμφωνα με την αναλυτική θεωρία τό σύμπτωμα: συμβιβασμός, και πώς παράγεται: όχι από τά άπωθημένα συμπλέγματα αυτά καθ'αυτά αλλά από τις «παραφυάδες» τους (Abkömmling) στο συνειδητό κατά την «έπιστροφή του άπωθημένου» (Wiederkehr des Verdrängten). Δεν είναι όμως ούτε ανεξήγητη, μιά και βρίσκεται σε άρμονική συνάφεια με τη σχέση που διατηρεί η ίδια η ψυχαναλυτική θεωρία με την πρακτική της έφαρμογή: σχέση ύποτέλειας της δεύτερης προς την πρώτη. Πίσω από τη lege artis διεξαγωγή μιας ψυχανάλυσης βρίσκεται όλόκληρο τό θεωρητικό οικόδομημα της μεταψυχολογίας, αυτής της «μάγισσας», όπως άρεσε στον Φρόντ να την αποκαλεί. Πού, όπως έχει τονιστεί από πολλούς τόσες φορές, με κανένα τρόπο δεν μπορεί να αντιπροσωπευτεί από τις πρακτικές της έφαρμογές.

Αυτό είναι και τό τελευταίο σημείο που θύγουμε, πιστεύοντας ότι έτσι η περιεργασία του θέματός μας συμπληρώνει κάποιο κύκλο που δεν στερεΐται συνέχεια: για να θυμηθούμε κάτι που αναγράφει στην αρχή, ληξιαρχική πράξη γέννησης της ψυχανάλυσης ποτέ δεν θεωρήθηκε η στιγμή που ο Φρόντ θεράπευσε την πρώτη του άρρωστη, αλλά όταν αναγνώρισε τό άσυνειδητο ως διακριτό σύστημα με δικούς του νόμους. Μήπως άλλωστε η έγκαιρη έγκατάλειψη των άμφίβολης άποτελεσματικότητας θεραπευτικών τεχνικών, των βασισμένων στην ύποβολή, προς χάρη της συνειρμικής μεθόδου, πέρα από τις όποιες άποτυχίες που την επιδύλανε, αυτή την πρόοδο στη θεωρία δεν ακολουθήσε;

Σχέδιο Γ. Γονναρόπουλου

ΤΖΩΡΤΖ ΤΟΜΣΟΝ

Ἐπίτιμος Διδάκτωρ
τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς
τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ἽΟ George Thomson, ὁμότιμος καθηγητῆς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας στό Πανεπιστήμιο τοῦ Birmingham, ἀναγορεύτηκε ἐπίτιμος διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ, σέ ἐπίσημη τελετή πού ἔγινε στίς 12-4-79. ἽΟ ἴδιος δέν μπόρεσε νά παραβρεθεῖ στήν τελετή γιά λόγους ὑγείας, ἔστειλε ὁμως τό κείμενο μιᾶς διάλεξης μέ θέμα «Τό πρόβλημα τῶν Β α κ ῶ ν » (εἰδικά γραμμένη γιά τήν περίπτωση), πού τό διάβασε ὁ ἀντιπρόσωπός του κ. Χρ. Ἀλεξίου, μαθητῆς καί συνεργάτης τοῦ Thomson στό Birmingham. ἽΗ Φιλοσοφική Σχολή ἀνάθεσε στόν καθηγητή τῆς Γ.Μ. Σηφάκη νά ἐκφωνήσει τήν καθιερωμένη *laudatio*, τό κείμενο τῆς ὁποίας δημοσιεύουμε παρακάτω.

«ἽΗ κοινωνική καί ἐκπολιτιστική ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ χαρακτηρίζεται ἀπό μιᾶ θαυμαστή ἐνότητα, πού κρατᾶ ἀδιάκοπα ἀπό τά ἀρχαιότερα χρόνια ἴσαμε σήμερα. Ὡστόσο, ἀνάμεσα στούς εἰδικούς, πολύ λίγοι ὑπάρχουν στή δυτική Εὐρώπη, πού ἀναγνωρίζουν τή συνῆχεια αὐτή, μέ ἀποτέλεσμα ὄχι μόνον νά ἀγνοοῦνται οἱ πολιτιστικές ἀξίες τῆς μεσαιωνικῆς καί νεώτερης Ἑλλάδας, ἀλλά νά παρερμηνεύονται καί τῆς ἀρχαίας».¹

Κύριε Πρότανη, Κύριε Κοσμήτορα, Κύριοι σὺν ἄδελφοι, Κυρίες καί Κύριοι, ὁ ἄνθρωπος πού ἔγραψε αὐτά τά λόγια εἶναι ἕνας ἀπό τούς ἐλάχιστους Εὐρωπαίους ἐπιστήμονες πού ὄχι μόνον κατανόησε σωστά καί σέ βάθος τή συνῆχεια τοῦ λαϊκοῦ μας βίου καί πολιτισμοῦ, καί τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἀπό τήν πρωϊμότερη ἀρχαιότητα ὡς τά σήμερα, ἀλλά καί ἀνύψωσε τήν κατανόησή του αὐτή σέ ἀρχή καί μέθοδο ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καί διδασκαλίας.

ἽΟ Τζώρτζ Τόμσον, ὁμότιμος καθηγητῆς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας στό Πανεπιστήμιο τοῦ Birmingham τῆς Ἀγγλίας, εἶναι ἕνας ἀπό τούς παρα-

γωγικότερους συγγραφείς τῆς τελευταίας πενηταετίας στό χώρο τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καί γενικότερα τῆς ἀρχαιολογίας. Τά βαρυσήμαντα κείμενά του ἀναφέρονται στό ἀρχαῖο ἔπος καί στό δράμα, στήν ἐξέλιξη τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν, στή σχέση κοινωνίας καί τέχνης καί στή γένεση καί ἐξέλιξη τῆς ποίησης, στήν προσοκρατική φιλοσοφία, στήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, στή νεοελληνική λογοτεχνία καί λαογραφία. Πέρα ἀπό τίς ἐργασίες του στό χώρο τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, τά ἐνδιαφέροντα τοῦ Τόμσον τόν ὀδήγησαν στή μελέτη τῆς ἱρλανδικῆς γλώσσας καί λαϊκῆς λογοτεχνίας, στά πρῶτα στάδια τῆς ἐπιστημονικῆς του πορείας, καί ἀργότερα στή μελέτη τοῦ μαρξισμοῦ καί ἰδιαίτερα τῆς σχέσης του μέ τήν ποίηση καί τή φιλολογία.

Κυρίες καί Κύριοι, ὁ εἰσηγητῆς σας δέν εἶχε τήν τύχη νά γνωρίσει προσωπικά τόν Καθηγητή Τόμσον, γιά νά μπορέσει νά δώσει ἕνα ὀλοκληρωμένο πορτρέτο τῆς ἐντονης καί πολύπλευρης (ὅπως μπορεῖ νά συμπεράνει κάθε μελετητῆς τοῦ ἔργου του) προσωπικότητάς του. Ἀναγκαστικά, λοιπόν, θά περιοριστῆ στή σκιαγράφῃ τῆς ἐπιστημονικῆς του ἐξέλιξης καί προσωπικότητας, ὅπως αὐτή προκύπτει μέσα ἀπό τά ἔργα του καί ὀρισμένα αὐτοβιογραφικά κείμενα.

ἽΟ Τζώρτζ Τόμσον γεννήθηκε τό 1903 στό προά-

1. *Διαλέξεις γιά τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό πολιτισμό* (πρώτη σειρά), Ἀθήνα, 1962, σελ. XI.

στιο του Λονδίνου West Dulwich, πρώτος από τὰ πέντε παιδιά του William Henry και τῆς Minnie Thomson. Ὁ πατέρας του ἦταν ὀρκωτός λογιστής. Ὁ Τόμσον σπούδασε μέ ὑποτροφία στό King's College του Cambridge κλασική φιλολογία ἀπό τό 1922 ὡς τό 1926. Μιά δεύτερη ὑποτροφία του ἔδωσε τήν εὐκαιρία νά περάσει ἕνα χρόνο στήν Ἰρλανδία. Ἀπό τό 1929 ὡς τό 1931 ἦταν ἐταίρος του King's College, Cambridge. Ἀπό τό 1931 ὡς τό 1934 ὑπῆρξε λέκτορας τῆς κλασικῆς φιλολογίας στό University College του Galway τῆς Ἰρλανδίας. Τό 1934 ξαναγύρισε στό King's ὅπου ἔμεινε ὡς τό 1937, ὅποτε διαδέχθηκε τόν E. R. Dodds στόν ἔδρα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας του Πανεπιστημίου του Birmingham, ὅπου και ἔμεινε ὡς τό 1970, χρονιά πού ἀποσύρθηκε ἀπό τήν πανεπιστημιακή ὑπηρεσία. Τό 1960 ὁ Τόμσον ἐκλέχθηκε μέλος τῆς Τσεχολοβακικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καί τό 1962 ἐπίτιμο μέλος τῆς Ἑταιρίας Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν.²

Ἄν οἱ μεταφράσεις τῶν βιβλίων ἑνός συγγραφέα σέ γλώσσες ἄλλες ἀπό τή δική του – κι ὅταν ἀκόμη ἡ γλώσσα του εἶναι ἡ πιό διαδεδομένη στόν κόσμο – εἶναι κριτήριο γιά τήν ἀπήχηση τοῦ ἔργου του, εἶναι ἀξιωματικόν ὅτι τὰ βιβλία τοῦ Τόμσον ἔχουν μεταφραστῆ σέ περισσότερες ἀπό εἴκοσι (νομίζω εἰκοσι τέσσερις γιά τήν ἀκριβεία) γλώσσες!

Μιά ἀπό τίς πρωιμότερες καί ἰσχυρότερες ἐπιδράσεις στή διαμόρφωση τῆς πνευματικῆς προσωπικότητάς του Τόμσον ὑπῆρξε τό ἐνδιαφέρον του γιά τήν Ἰρλανδία, ἥδη ἀπό τήν ἐποχή πού ἦταν μαθητής στό γυμνάσιο καί ἡ Ἰρλανδία δέν εἶχε ἀκόμη ἀποκτήσει τήν ἀνεξαρτησία της. Ἐλαθε μέρος στό Κίνημα γιά τήν ἰρλανδική γλώσσα (Gaelic), τήν ὁποία ἔμαθε ὁ ἴδιος καί τή χρησιμοποίησε ὡς γλώσσα διδασκαλίας τὰ χρόνια πού διδάζεε τὰ κλασικά γράμματα στήν Ἰρλανδία. Στήν ἴδια γλώσσα ἐξέδωσε καί μετάφρασε Ἑλληνες κλασικούς (Πλάτωνα, Εὐριπίδη, Αἰσχύλο).

Στά νησιά Blasket, ἔξω ἀπό τή νοτιοδυτική ἀκτὴ τῆς Ἰρλανδίας, ὁ Τόμσον γνώρισε, γιά πρώτη φορά τό 1923, μιὰ μορφὴ παραδοσιακοῦ καί σχεδόν πρωτόγονου πολιτισμοῦ, στήν ὁποία ἡ ποίηση ἦταν ἀκόμη ἐντελῶς προφορική καί αὐτοσχεδιαστική καί ἡ κοινωνική της λειτουργία πολὺ διαφορετική – καί πιό σημαντική – ἀπὸ ἐκείνη πού εἶχε στήν πολιτισμένη καί ἐγγράμματη Ἀγγλία. Ἡ στενή γνωριμία τοῦ Τόμσον μέ τόν παραδοσιακὸ πολιτισμὸ τῆς Ἰρλανδίας, τόν στηριγμένο στόν προφορικὸ λόγο, ἔπαιξε μεγάλο ρόλο στίς κατοπινές ἀνθρωπολογικὲς μελέτες του.³

Ἡ δεύτερη μεγάλη ἐπίδραση στή διαμόρφωση τῆς πνευματικῆς προσωπικότητάς του Τόμσον ὑπῆρξε ἡ γνωριμία του μέ τὴ νέα Ἑλλάδα, τήν ὁποία ἐπισκέφτηκε, φοιτητῆς ἀκόμη, τό 1926, μέ τό σκοπὸ νά μελετήσει τίς ἀρχαιότητες. «Πρὶν ἐπιχειρήσω τό ταξίδι», γράφει, «εἶχε πέσει στό χέρι μου τό Ἐγχειρίδιο τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, καί ἐπῆρα μιάν ἰδέα τῆς λαλούμενης γλώσσας, ἴσα ἴσα ὅσα μου ἐχρειάζονταν γιά νά κάνω ἀπλή συνδιάλεξη. Ἀναπολώντας ὁλὰ ἐκεῖνα τὰ χρόνια, διαπιστώνω ὅτι ὅσα ἔμαθα ἀπὸ τοῦ Τούμπ τό Ἐγχειρίδιο ἐσήμαιναν γιά μέ περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητάς». ⁴ «[Ἀναγνώρισα ὅτι], παρ' ὅλες τίς ἱστορικὲς τῆς ἀλλαγῆς, [ἡ νεοελληνικὴ γλώσσα] εἶναι ἡ ἴδια

γλώσσα πού μελετοῦσα ἀπὸ πολλὰ χρόνια στό ἀρχαία κείμενα, χωρὶς νά μοῦ πει κανεὶς πὼς ἡ ἴδια αὐτὴ γλώσσα ἀκούγεται ἀκόμη καί σήμερα ἀπὸ τό στόμα τοῦ [ἐλληνικοῦ] λαοῦ».⁵

Τό γεγονός ὅτι ὁ νεαρός Τόμσον κατάφερε τότε νά κάμει αὐτὴ τὴ διαπίστωση, τὴν κάθε ἄλλο παρὰ αὐτονόητη οὔτε στήν ἴδια τὴν Ἑλλάδα ἔξω ἀπὸ τό μικρὸ κύκλο τῶν Δημοτικιστῶν, δέν εἶναι βέβαια ἄσχετο μέ τὴν προηγούμενη στενὴ γνωριμία του μέ τόν παραδοσιακὸ ἰρλανδικὸ πολιτισμὸ, οὔτε μέ τό γεγονός ὅτι τό Πανεπιστήμιο τοῦ Cambridge ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα κέντρα ἀνθρωπολογικῶν σπουδῶν στόν κόσμο.

Ἡ ἔρευνα τῆς πολιτιστικῆς ἀνθρωπολογίας εἶχε ἤδη διασταυρωθεῖ στήν Ἀγγλία – καί μάλιστα στό Cambridge – μέ τὴ μελέτη τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητάς, ἰδιαίτερα μέ τὴ μελέτη τῆς μυθολογίας, τῆς θρησκείας, τῶν θεσμῶν, τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ἀρχαιολογίας στό ἔργα τῶν Frazer, Ridgeway, Harrison, Farnell, Cook, Cornford. Ὁ Τόμσον θά ἀναγνωρίσει ἀργότερα τὴν ὀφειλὴ του στήν Harrison, στόν Ridgeway καί στόν Cornford, ἀλλὰ ἀκόμη περισσότερο στό βιβλίο τοῦ Ἀμερικανοῦ ἀνθρωπολόγου L.H. Morgan, *Ἀρχαία Κοινωνία* (1877), καί στό βιβλίο τοῦ Φ. Ἐνγκελς, *Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καί τοῦ κράτους* (ἀγγλ. ἔκδ. 1902). Ἡ μελέτη τῆς ἀνθρωπολογίας διεύρυνε τόν ὀρίζοντα τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Τόμσον καί τόν ὀδήγησε στήν ἀπόφαση νά μελετήσει τὴν ἀρχαία λογοτεχνία κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἱστορίας καί τῆς προϊστορίας. «Ἐταί ἔμαθα λίγο λίγο», γράφει, «τὴν ἀλήθεια πού ἐκφράζει ὁ [...] Σέλλεϋ, λέγοντας πὼς ὁ ποιητῆς εἶναι ταυτόχρονα δημιουργὸς καί δημιουργήμα τῆς ἐποχῆς του».⁶

Πρὸς τὴν ἴδια αὐτὴ κατεύθυνση, ἄλλωστε, ὀδήγησε τὸν Τόμσον ἡ ἰσχυρότερη καί μονιμότερη ἐπίδραση πού δέχτηκε ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια στό King's College τοῦ Cambridge, δηλαδή ἡ ἐπίδραση πού

2. Ἐκτενὲς βιογραφικὸ σημεῖωμα καί βιβλιογραφία τοῦ George Thomson δημοσιεύονται στό *Γέρας Thomson*, τὸν τιμητικὸ τόμο (Festschrift) πού τοῦ ἀφιέρωσε τό Πανεπιστήμιο τῆς Πράγας τό 1963 γιά τὰ ἐξήντα του χρόνια (σσ. 11-17 καί 23-26). Μιά ὡραία ἀποτίμηση τοῦ ἔργου του ἔχει δημοσιέψει ἐπίσης ὁ Παναγῆς Λεκατσᾶς: «George Thomson: Ἐνας συγγραφέας ἀξίος τοῦ αἵωνα του», *Ἐπιθ. Τέχνης*, τόμ. 14, τεύχ. 80-81 (Αὐγ. – Σεπτ. 1961), σσ. 148-156.

3. Στά νησιά Blasket – ἀκριβέστερα στό μοναδικὸ κατοικημένο ἀπὸ αὐτὰ – ὁ Τόμσον γνώρισε τὸν Maurice O'Sullivan, πού ἔμελλε νά γίνει συγγραφέας τοῦ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντος βιβλίου *Twenty Years A-Growing*, τό ὁποῖο ὁ E.M. Forster χαρακτήρισε, στόν πρόλογο τῆς ἀγγλικῆς ἐκδόσεως, «an account of neolithic civilization from the inside». Ὁ Τόμσον ἐπιμελήθηκε τὴν ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου στό ἰρλανδικὰ (1933), καί τό μετάφρασε στό ἀγγλικὰ μέ τὴ συνεργασία τῆς Moya Llewellyn Davies (1933).

4. *Νέα Ἐστία*, τόμ. 91, τεύχ. 1078 (1-6-1972), σελ. 719.

5. *Διαλέξεις* (πρώτη σειρά), σσ. XIV, 49.

6. Ὁ.π., σελ. XIV.

άσκησε στη διαμόρφωση της επιστημονικής του φησιογνωμίας τό έργο του μεγάλου κλασικού φιλόλογου Walter Headlam, πού πέθανε τό 1908 σέ ηλικία μόλις 42 χρονών, αλλά άφησε πίσω του ένα έξαιρετικά σημαντικό ως πρós τή μέθοδο και τήν ποιότητά του (άλλά και τήν ποσότητα) έργο, τό πίο πολύ ανέκδοτο.

Η επίδραση του Χέντλαμ στον Τόμσον είναι φανερή από τίς πρώτες του εργασίες. Έτσι, τό *Έλληνικό λυρικό μέτρο*, τό πρώτο βιβλίο πού δημοσίεψε ό Τόμσον τό 1929, άποτελεί έφαρμογή και επέκταση τής θεωρίας του Χέντλαμ για τή συνάρτηση του ποιητικού ρυθμού και του νοήματος.⁷ Ο ρυθμός είναι στοιχείο και του ποιητικού λόγου και τής μουσικής, πού ξέρουμε ότι συνόδευε πάντα τον άρχαίο λυρικό στίχο. Ξέρουμε επίσης ότι οι άρχαίοι έδιναν μεγάλη σημασία στό ήθος των διαφόρων μουσικών τρόπων, και τό ήθος αυτό πρέπει νά είχε τό αντίστοιχό του στά γένη των ποιητικών ρυθμών. Τέτοια μετρικά γένη είναι, π.χ., τό Ιωνικό, τό αιολικό, τό δωρικό/δακτυλοεπιτριτικό. Τώρα, στην άρχαία λυρική ποίηση, και ιδιαίτερα στό χορικά τής τραγωδίας, τά μετρικά γένη αλλάζουν όχι μόνο από στροφή σέ στροφή, αλλά και μέσα στην ίδια περίοδο. Οι άλλες αυτές του ρυθμού συνεπάγονται άνάλογες άλλες στή μουσική. Η θεωρία των Χέντλαμ και Τόμσον προσπαθεί νά εξηγήσει και τούς μηχανισμούς μετάβασης από τον ένα ρυθμό στον άλλο και, τό κυριότερο, γιατί γίνονται οι μεταβολές αυτές και ποιά είναι ή σημασία τους σέ σχέση μέ τό ποιητικό νόημα.

Άργότερα, ή ανακάλυψη καταλοίπων του Χέντλαμ στην βιβλιοθήκη του King's College τό 1932 από τον Τόμσον έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη του, οδηγώντας τον στην έκδοση τής *Ορέστειας* (1938)⁸ και ένισχύοντας τό ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για τον Αισχύλο, στον όποιο είχε ήδη αφιερώσει αρκετές εργασίες του - άνάμεσά τους και μία σχολιασμένη έκδοση του *Προμηθέα* (1932).

Η μέθοδος του Χέντλαμ, τήν όποία ό Τόμσον υιοθέτησε και ευαγγελίστηκε μέ θερμή, στηρίζεται στην άρχή ότι ό επιστημονικός τρόπος μελέτης ενός άρχαίου συγγραφέα προϋποθέτει ένιαία και ταυτόχρονη άντιμετώπιση των προβλημάτων τής παράδοσης του κειμένου, τής γλώσσας του συγγραφέα και τής φιλολογικής έρμηνείας του. Αν χωρίσει κανείς τά προβλήματα αυτά σέ διαδοχικά στάδια και δέν συσχετίσει τήν κριτική του κειμένου μέ τή λογοτεχνική κριτική (ή φιλολογική έρμηνεία) δέν μπορεί νά οδηγηθεί σέ επιστημονικά τεκμηριωμένες λύσεις πολλών προβλημάτων τόσο κριτικής όσο και έρμηνείας του κειμένου. Οι Χέντλαμ και Τόμσον κατάλαβαν άκόμη κάτι πού όχι πολλοί κλασικοί φιλόλογοι καταλαβαίνουν ή του δίνουν τή δέουσα προσοχή: τον παραδοσιακό χαρακτήρα τής άρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και του πολιτισμού γενικότερα. Σύμφωνα μέ τή θεωρία τους, τό σύνολο τής άρχαίας ελληνικής γραμματείας άποτελεί ένα continuum, πού αναπτύχθηκε και εξέλιχθηκε χωρίς ποτέ νά διασπαστεί από τό παρελθόν του· και έπειδή τό κάποτε ένιαίο αυτό σώμα έχει φτάσει ως έμās σέ άποσπάσματα, πρέπει νά τό μελετήσουμε ολόκληρο, πρώιμο και μεταγενέστερο εξίσου, γιατί άκόμη και στους πίο ψυμους και άμελημένους συγγραφείς μπορεί νά βρεθεί ό κρίκος πού μās λεί-

πει, για νά άνασυγκροτήσουμε κάποια άρχαία παράδοση από τά σκόρπια κομμάτια πού μās έχουν σωθεί.⁹

Η έφαρμογή τής μεθόδου αυτής έδωσε όρισμένα έξαιρετικά άποτελέσματα και στην άποκατάσταση του κειμένου τής *Ορέστειας* και στην έρμηνεία του Αισχύλου μέσα στα ιστορικά του συμφραζόμενα, πού ολοκλήρωσε άργότερα ό Τόμσον. Οι έκατό τόσες διορθώσεις του Χέντλαμ και οι περισσότερες από πενήντα διορθώσεις του Τόμσον στο κείμενο τής *Ορέστειας* δέν εμφανίζονται σαν άποτέλεσμα φιλολογικής διαίσθησης και μόνο, αλλά στηρίζονται σέ πολλά παράλληλα χωρία, και από τον Αισχύλο και από άλλους συγγραφείς, όργανωμένα σέ έρμηνευτικές ένότητες, καθώς και στην έφαρμογή των άρχών του «simplex ordo» και τής «παρεισακτης γλώσσας», στις όποιες ό Τόμσον αφιέρωσε άργότερα και ειδικές εργασίες.¹⁰

Τό 1941 ό Τόμσον δημοσίεψε τό μεγάλο έργο του *Αισχύλος και Άθήνα*, πού πραγματοποίησε τέσσερις άγγλικές εκδόσεις και μεταφράστηκε σέ έφτά γλώσσες.¹¹ «Στό βιβλίο μου [αυτό], λέει ό Τόμσον, «προσπάθησα νά δείξω πώς τό βασικό θέμα τής αισχύλικης τραγωδίας είναι ή εξέλιξη τής ανθρωπότητας από τό σκοτάδι τής πρωτόγονης κοινωνίας στο λαμπερό φως τής σύγχρονης του Άθήνας, πού ήταν τότε τό πίο φωτεινό κέντρο του ανθρώπινου πολιτισμού σ' όλο τον κόσμο».¹² «[Ο Αισχύλος] ήταν ένα ήγαικό στέλεχος τής πίο προηγμένης κοινότητας στην άρχαία Έλλάδα· ήταν επίσης μέλος τής παλιάς αθηναϊκής άριστοκρατίας και κληρονόμος των τοπικών παραδόσεων, πού είχαν τίς ρίζες τους πολύ βαθιά μέσα στην κοινωνία τής πρωτόγονης φυλής. Τό βασικό έρώτημα πού τον άπορρόφησε σ' ολόκληρη τή ζωή του ήταν: πώς ή κοινωνία τής πρωτόγονης φυλής, πού εικονίζεται στις παραδόσεις αυτές, εξέλιχτηκε στην δημοκρατική πολιτεία πού ό ίδιος βοήθησε νά ιδρυθεί; Είναι ένα έρώτημα πού άφορά κι έμās εξίσου, άν θέλουμε νά καταλάβουμε τήν τέχνη του, και είναι ταυτόχρονα τόσο ζωτικό για τήν κατανόηση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, πού δίνει στην τέχνη του Αισχύλου μόνη ιστορική σημασία».¹³ Συνδυάζοντας μέ βαθιά γνώση και διαίσθηση τά δεδομένα τής συγκριτικής έθνολογίας και τής ελληνικής άρχαιογνωσίας ό Τόμσον μās έδωσε μία πλατιά άνασύνθεση τής προϊστορίας και πρωτοϊστορίας τής άρχαίας κοινωνίας, στην όποία ιδιαίτερη θέση κατέχει ή πραγμα-

7. *Greek Lyric Metre*², Cambridge: Heffer, 1961.

8. *The Oresteia of Aeschylus*², Prague: Czechoslovak Academy of Sciences και Amsterdam: Hakkert, 1966.

9. *The Oresteia*², I, σελ. 81.

10. «Simplex Ordo», *Classical Quarterly*, n.s. 15 (1965), 161-175, και «The Intrusive Gloss», *Classical Quarterly*, n.s. 17 (1967), 232-243.

11. *Aeschylus and Athens: A Study in the Social Origins of Drama*⁴, Λονδίνο: Lawrence & Wishart, 1973 (έλλ. μτφρ. 1954).

12. *Διαλέξεις* (πρώτη σειρά), σελ. XV.

13. *Aeschylus and Athens*⁴, σελ. 2.

τευση τῶν πηγῶν τοῦ δράματος (τῆς ὁποίας κύρια στοιχεία εἶναι ἡ προσήλωση στὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἡ ἀνασυγκρότηση τῶν μυθικῶν τελετῶν τῆς διονυσιακῆς θρησκείας μετὰ τὴ βοήθεια τῶν σταθερῶν στοιχείων δομῆς τῆς ἴδιας τῆς τραγωδίας καὶ τοῦ προγράμματος ἐορτασμοῦ τῶν Διονυσίων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς). Μᾶς ἔδωσε ἐπίσης μιὰ ἀριστοτεχνικὴ ἀνάλυση τῶν ἔργων τοῦ Αἰσχύλου σὲ συνάρτηση μετὰ τὰ ἱστορικά δεδομένα καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν στὸν πῆμπτο αἰῶνα καὶ μιὰν ἐξαίρετικὰ ἀξιοπρόσεκτη ἀνάλυση τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας τῆς τραγωδίας.

Ἡ μορφή τοῦ Αἰσχύλου πού ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Τόμσον εἶναι πολὺ πῖο ὀλοκληρωμένη καὶ πειστικὴ καὶ ἀπὸ τὴν παλιότερη ρομαντικὴ περιγραφή τοῦ Αἰσχύλου ὡς θεολόγου καὶ φιλοσόφου καὶ ἀπὸ τὴ νεώτερη ἀντιστροφή τῆς, πού παρουσιάζει τὸν Αἰσχύλο σάν ἕνα περίπου ἀπλοϊκὸ συγγραφέα, πού ἐνδιαφέρεται περισσότερο γιὰ τὰ θεατρικὰ ἐφέ παρὰ γιὰ τίς ἰδέες τῶν ἔργων του.

Τὸ *Αἰσχύλος καὶ Ἀθήνα* εἶναι τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τρία μεγάλα ἔργα, μὲ τὰ ὁποία ὁ Τόμσον, ρίχνοντας τὰ δίχτυα του σὲ ὄλο καὶ πῖο πλατιές θάλασσες, ζήτησε νὰ ἐρμηνεύει τὴν καταγωγή καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ νὰ δείξει πῶς δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα λίγο πολὺ τυχαῖο ἄνθισμα κάποιας φυλετικῆς ἢ ἐθνικῆς μεγαλοφυΐας – ἕνα «ἑλληνικὸ θαῦμα» – ἀλλὰ γιὰ ἕνα ἐπεισόδιο τῆς γενικότερης ἱστορίας τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς Κοντινῆς Ἀνατολῆς, τοῦ ὁποίου τὰ χαρακτηριστικὰ μοροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν ὡς ἀνταπόκριση ἐνὸς ἑτερογενοῦς ὡς πρὸς τὴν σύνθεσή του λαοῦ στὶς εἰδικές συνθήκες πού τοῦ ἐπέβαλλε τὸ ὕλικό καὶ ἱστορικό του περιβάλλον.¹⁴ Αὐτὴ ἡ προσέγγιση τοῦ θέματος εἶναι δυνατὴ γιὰ μᾶς σήμερα, γιατί ἔχουμε, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, πολὺ μεγαλύτερη γνῶση τῆς ζωῆς τῶν πρωτόγονων κοινωνιῶν καὶ θεομῶν ἀπ' ὅση εἶχε ὁ Θουκυδίδης, ὅταν ἔγραφε: «Μετὰ πολλὰ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀποδείξει πῶς ὁ τρόπος ζωῆς τῶν παλαιότερων Ἑλλήνων ἔμοιαζε μετὰ τὸν τρόπο ζωῆς τῶν τρωϊνῶν βαρβάρων» (Α. 6), ἐξηγγέλοντας «μετὰ χαρακτηριστικὴ διάραση τὴν ἀρχὴ τῆς συγκριτικῆς μεθόδου στὴν κοινωνικὴ ἀνθρωπολογία»¹⁵ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πέρα ἀπὸ τὰ ἀνθρωπολογικὰ δεδομένα, ὁ σύγχρονος ἐρευνητὴς ἔχει στὴ διάθεσή του καὶ τὰ θεωρητικὰ ἐργαλεῖα τῆς μαρξιστικῆς ἱστορικῆς ἀνάλυσης.

Τὸ δεύτερο, λοιπόν, ἔργο στὸ ὁποῖο ὁ Τόμσον χρησιμοποιοῦ τὴ συγκριτικὴ μέθοδο, συνδυάζοντας τὰ ἑλληνικὰ δεδομένα μετὰ ἐκεῖνα τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τὴ θεωρία τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμου, εἶναι τὸ *Προϊστορικὸ Αἶγαῖο*, πρῶτο μέρος τῆς σειρᾶς *Μελέτες στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ κοινωνία*, πού βγήκε τὸ 1949 σὲ πρώτη ἐκδοση καὶ μεταφράστηκε σὲ ἔξι γλώσσες.¹⁶ Στὸ βιβλίο του αὐτὸ ὁ Τόμσον ἐπεκτείνει σὲ πλάτος καὶ σὲ βάθος τὰ πέντε πρῶτα κεφάλαια τοῦ *Αἰσχύλος καὶ Ἀθήνα*, γιὰ τὰ πρῶτα στάδια ἐξέλιξης τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, καὶ ὁδηγεῖ τὸν ἀναγνώστη σ' ἕνα θαυμαστὸ ταξίδι ἀνάμεσα στοὺς πρῶτους λαοὺς καὶ φυλές τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐξηγώντας του μετὰ ἐνάργεια καὶ ἀπαράμιλλη γλαφυρότητα (ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ὁποίας δυστυχῶς χάνεται στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση) τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους, τὴ θρησκεία τους, τὴν ὁργάνωσή τους σὲ φυλές καὶ κοινότητες,

τὸν τρόπο πού καλλιεργοῦσαν τὴ γῆ καὶ ὁργάνωναν τὴν παραγωγή, τὸ σχηματισμὸ τῶν ἀρχαίων πόλεων, τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὅπως στὸ *Αἰσχύλος καὶ Ἀθήνα* ἰδιαίτερη ἐμφαση δινόταν στὴν καταγωγή τοῦ δράματος, ἔτσι κι ἐδῶ τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ταξιδιοῦ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τῆς γένεσης τῆς ποιήσης καὶ ἡ πραγμάτευση τῆς καταγωγῆς τοῦ ἔπους (πού τὴ θεωρεῖ ἱεραγωγικὴ) καὶ τοῦ ὁμηρικοῦ ζητήματος.

Τὸ δεύτερο μέρος τῆς σειρᾶς *Μελέτες στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ κοινωνία* ἔχει τὸν τίτλο *Οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι* καὶ ἐκδόθηκε τὸ 1955.¹⁷ Τὸ βιβλίο αὐτὸ γνώρισε τὴν ἴδια ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία, ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα, καὶ μεταφράστηκε σὲ δέκα γλώσσες – ἡ πρώτη μάλιστα μετάφραση κυκλοφόρησε τὴν ἴδια χρονιά μετὰ τὸ πρωτότυπο, στὰ γαλιωνέζικα. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο του ὁ Τόμσον ξεκινᾷ ἀρχικὰ ἀπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς μύθους, γιὰ νὰ προχωρήσει στὸ δάθος τῆς προϊστορίας καὶ νὰ τεκμηριώσει καλύτερα τὴ θέση πού εἶχε προτείνει παλιότερα ὁ F.M. Cornford γιὰ τὴν καταγωγή τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴ θρησκεία καὶ γιὰ τὴ βαθιὰ ἐπίδραση πού ἄσκησαν οἱ ἀνατολικές κοσμολογίες στοὺς πρῶτους Ἑλληνας στοχαστές, ἀναζητώντας ταυτόχρονα καὶ τοὺς ἐνδιάμεσους φορεῖς τῶν ἐπιδράσεων αὐτῶν. Ὁμοῦς ὁ Τόμσον προχωρεῖ πολὺ πῖο πέρα ἀπὸ τὸν Cornford, καθὼς ἀπαντᾷ στὸ ἐξῆς βασικὸ ἐρώτημα: Πῶς ἐξηγεῖται τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ θρησκεία στὴ φιλοσοφία, ἡ χειραφέτηση τῆς δευτερῆς ἀπὸ τὴν πρώτη, ὁ ἰσχυρὰ ὀρθολογικός καὶ πρωτότυπος χαρακτήρας τῆς ἰωνικῆς φιλοσοφίας, καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν νέων ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν ἐνοιῶν τῆς ἰωνικῆς σκέψης; Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ θέση ὅτι ὁ φιλοσοφικός στοχασμός εἶναι στενά συνδεδεμένος μετὰ τὴν ἀντίληψη καὶ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου πού ἔχει μιὰ κοινωνία καὶ ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀντανάκλα μετὰ τὴ σειρά τῆς τῆς δομῆς τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας, ὁ Τόμσον ἐρμηνεύει τὸν ὀρθολογισμό καὶ τίς νέες ἰδέες τῆς ἰωνικῆς σκέψης ὡς ἀποτέλεσμα νέων ἐξελίξεων στὶς σχέσεις παραγωγῆς, οἱ ὁποῖες μετὰ τὸ νὰ μεταβάλλουν τὴ δομὴ τῆς κοινωνίας βοήθησαν νὰ γεννηθεῖ μιὰ νέα ἀντίληψη καὶ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου.

Τὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι γεμάτο πρωτότυπες ἀπόψεις καὶ ἐρμηνείες, καθὼς ἐξετάζει τὴν πρῶτη ἑλληνικὴ φιλοσοφία σὲ συνάρτηση μετὰ τίς κοινωνικοπολιτικὲς ἐξελίξεις τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς. Γιὰ παράδειγμα θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρει κανεὶς τὴν ἐρμηνεία τῆς ἐννοίας τοῦ *μέτρον* (δηλ. τῆς γῆς), πού ἔχει ἀντικαταστήσει στὴν ἀρχαίᾳ ἐποχῇ τὴν ἀρχικὴ ἐννοια τῆς *μοίρας*, καὶ τῶν δελφικῶν παραγγελμάτων *Μηδὲν ἄγαν* καὶ *Γνώθι σαυτόν*, πού ἀντικατοπτρίζουν τίς σχέσεις παραγωγῆς στὴν ἀριστοκρατικὴ κοινωνία.

14. *Aeschylus and Athens* ⁴, σελ. 2.

15. *Διαλέξεις* (πρῶτη σειρά), σελ. XV.

16. *Studies in Ancient Greek Society*, I: *The Prehistoric Aegean*⁴, Λονδίνο: Lawrence & Wishart, 1978 (ἑλλ. μετφρ. 1954).

17. *Studies in Ancient Greek Society*, II: *The First Philosophers*², Λονδίνο: Lawrence & Wishart, 1961.

τήν ἐρμηνεύει τῶν ὀρθῶν καὶ διονυσιακῶν μυστηρίων ὡς ἰδεολογικοῦ καταφύγιου τῶν καταπιεσμένων κατώτερων τάξεων· τῆ σύνθεση τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων πού ἀντιπροσωπεύουν οἱ Πυθαγόρειοι· τὴν εὐφύεστατη, τέλος, ἐξήγηση τῆς κατεξοχὴν ἀφηρημένης ἔννοιας τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, τοῦ Ἐνός τοῦ Παρμενίδη, πού θά ἦταν ἀδιανόητη ὡς σύλληψη μιᾶς ἰδέας τῆς οὐσίας χωρὶς ἀναφορά στὴν ἄλλη ἐκείνη, ἐντελῶς καινούρια γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἀφαίρεση, δηλαδή τὴν ἔννοια τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας πού δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τοῦ νομίσματος. «Ὅχι μόνο δὲν μού φαίνονται σὰν ἀμφισβητήσιμα παράδοξα οἱ συσχετισμοὶ τοῦ Τόμσον», ἔγραψε ἓνας κριτικὸς τοῦ βιβλίου, ὁ γνωστός μελετητὴς τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας Robert Joly, «ἀλλὰ μού ἐπιβάλλονται κάθε τόσο σὰν αὐτονόητοι κοινοὶ τόποι».¹⁸

Οἱ κριτικοὶ τοῦ Τόμσον, κι ὅταν ἀκόμη διαφωνοῦν μὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ συμπεράσματά του ἢ βρῶνται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μαρξιστικὴ σκοπιὰ του, ἐκφράζονται, σχεδὸν χωρὶς ἐξαίρεση, μὲ θαυμασμό γιὰ τὴ δύναμη τῆς ἐνόρασής του, γιὰ τὴ συνδυαστικὴ του ἰκανότητα, καὶ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ του εἰλικρίνεια καὶ ἐλευθερία ἀπὸ ὁποιοδήποτε δογματισμό. «Γι' αὐτόν ὁ ἱστορικός ὕλισμός δὲν εἶναι ἓνα σύνολο δογμάτων, ἀλλὰ μέθοδος ἔρευνας», γράφει ἓνας ἀπὸ τοὺς κριτικούς του.¹⁹ «[Ὅ]τε χρειάζεται νὰ εἶναι κανεὶς μαρξιστής, γιὰ νὰ διακρίνει τὴ γονιμότητα ὀρισμένων ἀπὸ τὶς μαρξιστικὲς θέσεις», γράφει ἓνας ἄλλος.²⁰ «Μήπως δὲν εἴμαστε πάντα ἀναγκασμένοι νὰ ἐρμηνεύουμε τὴν ἱστορία τοῦ παρελθόντος μέσω τῶν δικῶν μας προκαταλήψεων;», γράφει ἓνας τρίτος: «τουλάχιστον αὐτὸ τὸ βιβλίο [Ὁἱ πρῶτοι φιλόσοφοι] ἔχει τὸ προσόν νὰ ὁμολογεῖ εἰλικρινᾶ τὶς δικές του καὶ ἔτσι νὰ ρίχνει φῶς σὲ ὀρισμένες ὀψεις τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ πολὺ παραμελημένες ὡς τώρα».²¹

Ἄς προσέξουμε ὅμως τί λέει ὁ ἴδιος ὁ Τόμσον: «Ὁ ἱστορικός τοῦ παρελθόντος εἶναι πολίτης τοῦ παρόντος. Αὐτοὶ πού ὡς πολῖτες εἶναι ἀντίθετοι ἢ ἀδιάφοροι στὶς σύγχρονες κοινωνικὲς μεταβολές θά ἀναζητήσουν στὸν πολιτισμὸ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας σταθερές καὶ ἀπόλυτες ἀξίες, πού θά ἀντανაკλοῦν καὶ θά ἐνισχύουν τὴ δική τους στάση συναίνεσης. Ἄλλοι, πού δὲν μποροῦν νὰ συναινέσουν, θά μελετήσουν τὴν ἱστορία τῆς Ἑλλάδας σὰ μιὰ διαδικασία διαρκοῦς ἀλλαγῆς, πού, ἂν μποροῦν νὰ τὴν κάμουν νὰ φανερώσει τοὺς νόμους πού τὴν κινοῦν, θά τοὺς βοηθήσει νὰ κατανοήσουν, καὶ ἔτσι νὰ κατευθύνουν, τὶς δυνάμεις ἐκεῖνες πού θέτουν σὲ κίνηση τὶς ἀλλαγές στὴν κοινωνία τοῦ σήμερα».²²

Ἡ σύντομη αὐτὴ σκιαγράφηση τῆς ἐπιστημονικῆς προσωπικότητας τοῦ Τζῶρτζ Τόμσον θά ἔμενε λειψή, ἂν δὲν κάναμε ἰδιαίτερη μνεία τῆς ἀγάπης του γιὰ τὴ νεώτερη Ἑλλάδα καὶ τῶν νεοελληνικῶν του δημοσιευμάτων. Εἶδαμε ἤδη πῶς ἡ πρώτη γνωριμία τοῦ Τόμσον μὲ τὴ νέα Ἑλλάδα καὶ τὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1926. Δὲν θά μπορούσε βέβαια νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴ διεισδυτικὴ ματιὰ τοῦ ἀνθρωπολόγου-φιλόλογου ἢ οὐσιαστικῆς ἐνότητας καὶ συνέχειας τοῦ ἐλληνικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς γλῶσσας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὶς μέρες μας. Ὁ Τόμσον ἔκαμε ἔργο του τὴ μελέτη τῆς συνέχειας αὐτῆς

καὶ στὸ πολιτισμικὸ καὶ στὸ γλωσσικὸ ἐπίπεδο, πιπεύοντας στὴ μεγάλη χρησιμότητα τῆς νεοελληνικῆς σκοπιᾶς γιὰ τὴ θεώρηση τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητας. Ἔμαθε τέλεια τὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα καὶ καθιέρωσε εἰδικὰ προγράμματα διδασκαλίας τῆς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Birmingham ὅπου ἤδη λειτουργεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀκμαία κέντρα νεοελληνικῶν σπουδῶν ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα· ἔγραψε διάφορα νεοελληνικά μελετήματα, τὰ πιὸ πολλὰ κατευθειάν στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα,²³ καθὼς καὶ μιὰ σειρά ἀπὸ κλασικὲς μελέτες του μὲ τὶς ὁποῖες παρουσιάζει στὰ ἐλληνικά πορίσματα τῶν μακρόχρονων ἐρευνῶν του ὡς κλασικοῦ φιλόλογου.²⁴ Ἐγραψε ἐπίσης ἓνα ἐγχειρίδιο γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς νέας ἐλληνικῆς σὲ ἀγγλόφωνους κυρίως σπουδαστές καὶ ἐκπόνησε μιὰ ὠραία μετάφραση στὰ ἀγγλικά τοῦ *Δωδεκάλογου τοῦ Γύφτου* τοῦ Παλαμά (1969).

Ἐχωριστὴ θέση ἀνάμεσα στὰ νεοελληνικά τοῦ Τόμσον κρατᾶει τὸ βιβλίο μὲ τὸ ὁποῖο περιγράφει συνοπτικὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσας καὶ πού ἐμφανίστηκε σὲ δύο διαφορετικὲς μορφές, πρῶτα στὰ ἀγγλικά τὸ 1960 μὲ τὸν τίτλο *The Greek Language* (προορισμένο γιὰ Ἄγγλους σπουδαστές), καὶ κατόπι στὰ ἐλληνικά τὸ 1964 μὲ τὸν τίτλο *Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἀρχαία καὶ νέα*, ξαναδουλεμένο κατευθειάν στὰ ἐλληνικά ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ συγγραφέα.

«Ἄν παρατηρήσουμε», λέει κάπου ὁ Τόμσον, «τὶς διαφορές πού χωρίζουν τὴ νεοελληνικὴ κοινὴ ἀπὸ τὰ ἐλληνικά τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν, βγαίνει τὸ συμπέρασμα πῶς δὲν εἶναι μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς διαφορές πού χωρίζουν τὰ νεοαγγλικά ἀπὸ τὰ μεσοαγγλικά τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα. Ἐπομένως οἱ ἀλλαγές πού ἐγίναν στὰ ἐλληνικά μέσα σὲ δύο χιλιάδες ἑφτακόσια χρόνια δὲν εἶναι μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς ἀλλαγές πού ἐγίναν στὰ ἀγγλικά μέσα σὲ ἑξακόσια χρόνια. Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἄλλη εὐρωπαϊκὴ γλῶσσα πού νὰ φανερώνει τόση συνέχεια καὶ ἐνότητα ἱστορικῆς ἐξέλιξης ὅσο ἡ ἐλληνικὴ· καὶ ἀκόμη, «δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἄλλη εὐρωπαϊκὴ γλῶσσα πού νὰ ἔχει μιὰν ἱστορία

18. *L' Antiquité classique*, 25 (1956), 527.

19. Charles Delvoye, *L' Antiquité classique*, 18 (1949), 480.

20. R. Joly, ὁ.π., σελ. 525.

21. Jean Defradas, *Revue des études anciennes*, 58 (1956), 379.

22. *Aeschylus and Athens*⁴, σελ. 2.

23. Π.χ. «Τὰ ἀρχαία μυστήρια καὶ ὁ χριστιανισμός», *Πεπραγμένα Θ' Διεθν. Βυζ. Συνεδρ.*, τόμ. 2, Ἀθήνα, 1956.

24. «Ἡ Ἀρκουδιώτισσα», ἀνακοίνωση στὸ Α' Κρητολογικὸ Συνέδριο (Ἡράκλειο, 1961), *Κρητικὰ Χρονικά*, 15 (1963) καὶ *Διαλέξεις* (πρώτη σειρά), σσ. 43-45. «Ἡ διάρκεια τοῦ ἐλληνισμοῦ», *Νέα Ἑστία*, 91 (1972) (βλ. σημ. 4 παραπάνω).

24. *Διαλέξεις γιὰ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πολιτισμὸ*, πρώτη σειρά: Ἀθήνα, 1962, δεύτερη σειρά: Ἀθήνα 1963. «Ἡ Προμήθεια τοῦ Αἰσχύλου», *Ἐπιθ. Τέχνης*, τευχ. 119 (1964). «Μιὰ εἰκόνα τοῦ Ἡρακλῆ στὸν Προμηθεὺς Λυόμενος», *Ἐπιθ. Τέχνης*, τευχ. 122-123 (1965). «Ἡ Ἠλέκτρα τοῦ Σοφοκλή», *Θέατρο*, τευχ. 27-28 (1966).

25. *Διαλέξεις* (πρώτη σειρά), σσ. 50-51.

τόσο μακριά όσο ή ελληνική. [...] Για τούς λόγους αὐτούς εἶμαι τῆς γνώμης πὼς ἀπ' ὄλες τῆς γλώσσας ἡ ἑλληνική παρέχει τῆς πῶ εὐνοϊκῆς συνθήκης, γιὰ νὰ μελετήσουμε τούς γενικούς νόμους τῆς γλωσσικῆς ἐξέλιξης».²⁵

Ὁ καθηγητῆς Τόμσον ἐπισκέφτηκε πολλές φορές τὴν Ἑλλάδα καί, ὄντας ἄριστος γνώστης τῆς γλώσσας μας, ἐπικοινωνῶνσε με τόν ἑλληνικό λαό καί ιδιωτικά καί δημόσια, σέ δύο σειρές ἀπὸ διαλέξεις γιὰ τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό πολιτισμό πού ἔδωσε τό 1961 καί τό 1962. Πολλές φορές στά κείμενά του ἐκφράζεται μέ μεγάλη ἀγάπη καί βαθιά ἐκτίμηση – πού κάποτε φτάνει ὡς τό θαυμασμό – γιὰ τόν ἑλληνικό λαό.

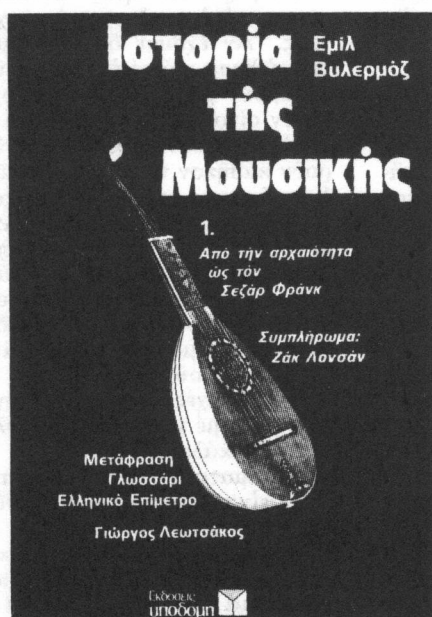
Κυρίες καί Κύριοι, θά ἤθελα νὰ κλείσω τὴν εἰσηγησή μου μέ ἓνα παράθεμα ἀπὸ τόν πρόλογο τῆς δευτέρας σειρᾶς τῶν *Διαλέξεων γιὰ τόν ἀρχαῖο ἑλληνικό πολιτισμό*, στόν ὁποῖο ὁ σοφός πού τιμοῦμε ἐκφράζει τὴ θέρμη τῶν αἰσθημάτων του γιὰ τὴν Ἑλλάδα καί ταυτόχρονα διατυπώνει μιὰ μεθοδολογική ἀρχή καί ἀφήνει μιάν ὑποθήκη στόν Ἑλληνα φιλόλογο: «Ὅταν ἔγραφα τῆς διαλέξεις αὐτῆς γιὰ τὰ ὄμηρικά ἔπη, εἶχα μπροστά στά μάτια τῆς ψυχῆς μου τὴν Ἑλλάδα. Ὅχι

ὄμως μονάχα τὴν ἱστορική ἢ τὴν προϊστορική, μά καί τὴ σημερινή, τὴν ὀλοζώντανη Ἑλλάδα, ὅπως τὴ γνώρισα στά μάτια τοῦ λαοῦ τῆς τὰ πάντ' ἀνοιχτά πάντ' ἀγρυπνα, ὅπως τὴν εἶδα στὴ ζεστή καρδιά του, ὅπως τὴν ἀκουσα (νά ζεῖ στίς παραδόσεις καί στά τραγούδια του. [...]). Εἶναι φανερό πὼς [ὁ ἑλληνικός λαός] βαθιά στὴν ψυχὴ του ζεῖ τῆς παραδόσεις του, κι αἰσθάνεται κι ἀγαπάει τὴν πολιτιστικὴ κληρονομιά του. Αὐτό πρέπει νὰ ἔχει μιὰ ιδιαίτερη σημασία γιὰ τόν Ἑλληνα φιλόλογο πού ἐρευνᾷ καί μελετᾷ τὴν ἀρχαία ἑλληνική λογοτεχνία. Δείχνει πὼς δέν φτάνει μόνο νὰ ἔχει ὀπλιστεῖ μέ μιὰ λεπτομερειακὴ γνώση τοῦ θεματός του, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἔχει καί μιάν ἀληθινὴ ἀγάπη γιὰ τὸ λαό του, γιατί μόνον ἔτσι μπορεῖ νὰ πλησιάσει τὰ βαθιά διώματα καί τὰ κρυφὰ ὑπόγεια ρεύματα τῆς λαϊκῆς μνήμης, πού ἀπ' τὰ βάθη τῶν αἰώνων μεταφέρουν ὀλοζώντανα, διαρκῶς ἀνανεωνόμενα καί ἀναπροσαρμοζόμενα στοὺς νέους καιρούς, τὰ στοιχεῖα τῶν ἀρχαιότερων πολιτιστικῶν του ἀξιών, στοιχεῖα πού συντηροῦν καί ἀνανεώνουν τόν ψυχικό του βίο καί τὴν ἐθνική του συνείδηση».

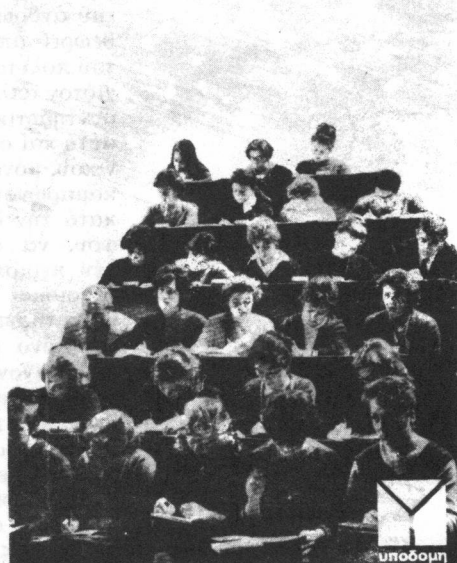
Γ.Μ. Σηφάκης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΗ

Ζάν Πιαζέ

**Νέες
ἐκδόσεις**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΥΠΟΔΟΜΗ – 3ης Σεπτεμβρίου 22 – τηλ. 5234790

ΓΙΑ ΤΟ ΜΟΝΟΤΟΝΙΚΟ

Τό άρθρο «Οί τόνοι καί τά πνεύματα τοῦ κακοῦ» (βλ. ΠΟΛΙΤΗΣ τεύχ. 25) προκάλεσε πολλές ἀντιδράσεις θετικές κι ἀρνητικές. Ἐδῶ καταχωρίζονται κείμενα τριῶν ἐπιστολογράφων πού ἀσκοῦν ἔντονη κριτική στό δημοσίευμα τοῦ ΠΟΛΙΤΗ. Γιά τήν ὀρθότητά τους θά κρίνουν οἱ ἀναγνώστες, ὅλοι ὅσοι θέλουν νά ἐγκύψουν κάπως στό θέμα. Σίγουρο πάντως εἶναι ὅτι ἡ ἐπιδιωκόμενη καθιέρωση τοῦ μονοτονικοῦ δέν εἶναι αὐτονόητα ἡ ὀρθή λύση, καί γι' αὐτό ἡ συζήτηση θά ἔπρεπε νά συνεχιστεῖ. Τό θέμα δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ λήξαν ἐπειδή μιᾶ μεγάλη μερίδα τοῦ τύπου δημιούργησε μιᾶ κατάσταση «μονοτονικῆς» ὀρθογραφίας τροφοδοτώντας ἔτσι τό ἐπιχειρήματα ὅτι τό «μονοτονικό ἀποτελεῖ πλέον πραγματικότητα».

Χωρίς ἐμπάθεια

τῆς Ἀλόης Σιδέρη

Ἀντιπροέδρου τῆς Ὁμοσπονδίας Ἰδιωτικῶν Ἐκπαιδευτικῶν

Ἡ πρώτη ἐντύπωση πού ἀποκομίζει κανεῖς ἀπό τό ἀρθρο τοῦ Ἀγγελου Ἐλεφάντη «Οἱ τόνοι καί τά πνεύματα τοῦ κακοῦ» εἶναι πώς γράφτηκε μέ ἐμπάθεια. Διαφορετικά δέν μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἕφος τόσο δξύ, ἀλλά καί παρανοήσεις σοβαρές, πού ἀναφέρονται καί στήν πρόθεση τῶν ὀργανώσεων πού εἶχαν τήν πρωτοβουλία τῆς ἐκδήλωσης καί στό ἐννοιολογικό περιεχόμενο τοῦ ψηφίσματος.

Εἶναι ἀπόλυτη σεβαστή ἡ ἀποψη τοῦ ἀνθρώπου πού ἔχει λόγους νά θεωρεῖ ἀπαραίτητη τή διατήρηση τοῦ πολυτονισμοῦ. Θά ἦταν τουλάχιστον ἀπλοϊκό νά χαρακτηριζόταν συντηρητικός ὁποιος ἔχει τή γνώμη αὐτή καί οἱ ὑπέρμαχοι τοῦ μονοτονικοῦ, μόνο μέ τόν τίτλο αὐτόν, νά καμαρώνουν γιά προοδευτικοί ἢ, κατά τήν ἐκφραση τοῦ ἀρθρογράφου, νά «ναρκισσεύονται ἐπειδή δέν περισπῶνται». Τέτοιοι χαρακτηρισμοί ποτέ δέ βοήθησαν τίς ιδέες τῆς προόδου, πού μεταδίδονται μόνο μέ τήν πειθῶ καί τότε μόνο γίνονται πράξη, ὅταν γίνουν κοινή συνείδηση. Τά ἐπιχειρήματα ὅμως πού προβάλλει ὁ κ. Ἐλεφάντης πρέπει νά συζητηθοῦν καί οἱ παρανοήσεις νά ἀρθοῦν.

Πολύ συζητήσιμη εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἡ ἀντίληψη πού ἔχει ὁ ἀρθρογράφος γιά τό ρόλο τῶν ἐκπαιδευτικῶν ὀργανώσεων. Περίπου ἰσχυρίζεται ὅτι δέν ἔχουν δικαίωμα νά διαμορφώνουν καί νά ἐκφράζουν αἰτήματα πού «δέν ἀναφέ-

ρονται σέ συνδικαλιστικές τους διεκδικήσεις», ἀλλά ἀφοροῦν γενικά τήν παιδεία. Ἐννοεῖ δηλαδή πώς οἱ συνδικαλιστικές ὀργανώσεις τῶν ἐκπαιδευτικῶν πρέπει νά περιορίζονται σέ ἀγώνες πού ἀφοροῦν μόνο τό μισθό καί τό ὥραριο ἐργασίας.

Διαφορετικά ὅμως ἀντιλαμβάνονται οἱ ἐκπαιδευτικοί τό χρέος τους. Ἄν ἔχουμε ὅλο ἕνα μέρος τῆς εὐθύνης γιά τό ἐπίπεδο τοῦ πολιτισμοῦ μας, οἱ ἐκπαιδευτικοί ἔχουν σίγουρα τό μεγαλύτερο. Εὐτυχῶς τό συναισθάνονται. Θεωροῦν καθήκον τους νά μελετῶν τά ἐκπαιδευτικά προβλήματα καί νά βοηθᾶνε μέ τήν πείρα, πού ἀκόμα κι ὁ κ. Ἐλεφάντης παραδέχεται πώς ἔχουν, νά διορθωθοῦν τά κακῶς κείμενα. Καί πώς μπορεῖ νά χωριστεῖ ἀπό τά καθαρά συνδικαλιστικά ζητήματα τό πρόβλημα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος σ' ὅλες του τίς πτυχές; Μή καί δέ συνδέεται ἄμεσα μέ τίς συνθήκες δουλειᾶς τοῦ δασκάλου, δηλαδή μέ τήν ἐπαγγελματική του κατάσταση; Οὔτε εἶναι δυνατό νά ἀρνηθεῖ κανεῖς σέ κάθε ἐργαζόμενο, καί περισσότερο ἀπ' ὅλους στόν ἐκπαιδευτικό, τό δικαίωμα νά ἐνδιαφέρεται γιά τήν ποιότητα καί τήν κοινωνική χρησιμότητα τοῦ ἔργου του. Τί λογῆς λειτουργός θά ἦταν τότε;

Κάποια σύγχυση ὑπάρχει καί στά γραφόμενα γιά τά «τετελεσμένα γεγονότα» καί γιά τόν «έτε-

ροκαθορισμό των ανθρώπων». Σάν νά είχαν οί εκπαιδευτικοί κάποια πολιτική έξουσία, ό κ. Ήλεφάντης τούς προσάπτει αυταρχισμό, φτάνει μάλιστα στό σημείο νά τούς θυμίζει τό καθήκον τους γιά δημοκρατική διαπαιδαγώγηση, έπειδή είπαν τήν άποψη τους γιά ένα εκπαιδευτικό ζήτημα! Δέν έχουν – άλίμονο – οί εκπαιδευτικοί στόν τόπο μας καμιά έξουσία. Άκόμα και τό δικαίωμα νά συγκεντρώνονται και νά μελετούν ζητήματα, πού έχουν σχέση μέ τό έργο τους, τούς άμφισβητήθηκε τελευταία. Άν επιμένουν νά συνεχίζουν τούς προβληματισμούς αυτούς, είναι από τό μεγάλο τους μεράκι και τούς χρειάζεται γι' αυτό πολύ θάρρος.

Είναι ν' άπορεί κανείς άλήθεια πώς άντιλαμβάνεται ό κ. Ήλεφάντης τή λειτουργία του πολύ σημαντικού παράγοντα, πού λέγεται κοινή γνώμη. Άν δέν κάνω λάθος, κάθε πολίτης μπορεί και πρέπει νά εκφράζει τήν άποψη του γιά τά κοινά – τό ίδιο κάνει κι ό άρθρογράφος πού κατηγορεί τούς εκπαιδευτικούς – και νά τή διατυπώνει ως αίτημα πρós τήν έξουσία. Ή Πολιτεία, άνάλογα μέ τό βαθμό τής δημοκρατικότητάς της, δείχνει μικρότερη ή μεγαλύτερη ευαισθησία στην έκφραση αυτή τής γνώμης των πολιτών. Καί πάντως δίνει – ή πρέπει νά δίνει – μεγαλύτερη προσοχή στην άποψη πού εκφράζεται ως αίτημα πολλών ή και πολύ άρμόδιων. Γι' αυτό πολλοί άνθρωποι, πού τυχαίνει νά συμφωνούν, προσυπογράφουν όλοι τό ίδιο αίτημα. Άλλος πάλι ή άλλοι μπορεί νά εκφράζουν αντίθετη γνώμη. Αυτό είναι τό νόημα συγκεντρώσεων σάν αυτή του Πολυτεχνείου και των αντίστοιχων ψηφισμάτων. Κι αν ή άνάλυση αυτή μοιάζει σά μάθημα γιά πολύ μικρά παιδιά, δέ φταίω έγώ.

Μέ άφορμή μιá σύντομη φράση ενός επιγραμματικού ψηφίσματος και χωρίς νά έχει υπόψη του τήν πλατιά άνάλυση πού έγινε στή συγκέντρωση, ό άρθρογράφος άποδίδει στους εκπαιδευτικούς τή

βαριά μομφή γιά στείρο κλασικισμό και προγονολατρεία. Τό έπιχείρημα πού ύποστηρίχτηκε στή συγκέντρωση του Πολυτεχνείου δέν ήταν – πρós Θεού! – ότι ό πολυτονισμός πρέπει νά καταργηθεί έπειδή δέν τόνιζαν τά γραφτά τους οί Έλληνες τόν Ε' αί. π.Χ., άρα πρέπει κι έμεις, γιά νά πλησιάσουμε τή «δόξα των προγόνων», νά άποκαταστήσουμε τόν τρόπο γραφής τους. Τό θέμα τής υπερβατικότητας του αρχαίου – πόσο αρχαίος; – πνεύματος δέν είναι, νομίζω, νά τό συζητάνε άνθρωποι άπαλλαγμένοι από προλήψεις. Τό ίδιο και τό πρόβλημα αν έχουν ή δέν έχουν άξια τά μετακλασικά στοιχεία τής πολιτιστικής μας παράδοσης.

Άλλού είναι τό ζήτημα: Οί αρχαίοι Έλληνες, ως κάποια χρονική στιγμή, δέ χρησιμοποιούσαν τόνους και πνεύματα, γιατί δέν τους χρειαζόνταν. Τούς πρωτοχρησιμοποίησαν στην Άλεξανδρική έποχή, γιατί τότε διατηρούσαν ή αρχαία προφορά και έπρεπε, μέ κάποια σημάδια, νά ύποδειχτεί στους ξενόγλωσσους, πού μάθαιναν έλληνικά. Σήμερα ή προφορά τής δασείας και τής ψιλής δέ σώζεται. Ό μουσικός τόνος από τά θυζαντινά χρόνια έχει άντικατασταθεί από τό δυναμικό. Όπως οί αρχαίοι Έλληνες λοιπόν, έτσι κι έμεις δέ χρειαζόμαστε τό άλεξανδρινό τονικό σύστημα.

Έπιπλέον ύποστηρίχτηκε στή συγκέντρωση πώς δέ χρειάζεται νά χρησιμοποιούνται τόνοι στά αρχαία κείμενα πού διδάσκονται στή μέση εκπαίδευση. Ή άποψη μάλιστα αυτή, νά μή σημειώνουν οί μαθητές στά κείμενά τους σημάδια «πού κανέναν αρχαίος Έλληνας δέ χρησιμοποίησε ποτέ» δέν είναι κανενός Έλληνα εκπαιδευτικού, αλλά του Willamovitz. Αυτό είναι τό νόημα του «καμιά ιστορική συνέπεια δέ μäs ύποχρεώνει κλπ.». και όχι τό ύβριστικό (αλήθεια, γιατί δέ μπορούμε νά κρίνουμε χωρίς νά θρίζουμε;) «άπό αρχαιοτά-

των χρόνων μέχρι σήμερα» του κ. Ήλεφάντη.

Όσο γιά τό λόγο πού δέν αναφέρθηκε στό ψηφισμα ή συνολική κατάργηση τής ιστορικής όρθογραφίας, δέν είναι βέβαια ή διατήρηση τής κλασικής παράδοσης, πού γιά χατήρι τής «ξεχνάμε τά παιδιά και μπορούμε άνετα νά τά βασανίζουμε» και άλλα τέτοια φαιδρά και φαιδρότερα. Στή συγκέντρωση τό θέμα συζητήθηκε και μάλιστα δέ βρέθηκε ούτε ένας πού νά ύποστηρίξει πώς πρέπει νά διατηρηθούν τά η, ω, αι κλπ., μόνο πού θεωρήθηκε πώς πρέπει νά επιδιώξουμε τή φορά αυτή κάτι πού μπορεί νά εφαρμοστεί χωρίς πολλές δυσκολίες, έπειδή φαίνεται πώς γι' αυτό οί καιροί έχουν ώριμάσει. Αυτό είναι και τό νόημα του σημείου 6 του ψηφίσματος, του σχετικού μέ τήν εφαρμογή του μονοτονικού από όρισμένες εφημερίδες κλπ., δηλαδή ότι έχει πιά συντελεστεί αυτό πού συνιστούσε πριν από πολλά χρόνια ό Γιάννης Κακριδής «πρέπει πρώτα νά πλατύνει ή ιδιωτική πρωτοβουλία, νά συνηθίσουν τά μάτια των πολλών νά διαβάσουν κείμενα μέ ένα μόνο τονικό σημάδι...» («Ερμηνευτικά σχόλια στον Έπιτάφιο του Θουκυδίδη»), κι όχι – μά τί είναι αυτά; – ότι «καλούμαστε νά συμεριστούμε τό λογαριασμό των εφημερίδων»!

Άγνοια έξάλλου, φυσική γιά έναν άνθρωπο πού δρίσκεται έξω από τήν εκπαίδευση, δείχνει ό ίσχυρισμός του κ. Ήλεφάντη ότι «οί κανόνες τής όρθογραφίας πού σχετίζονται μέ τόν τονισμό είναι ελάχιστοι». Σύμφωνα μέ ένα πρόχειρο ύπολογισμό, μέ τήν εφαρμογή του μονοτονικού, θά έχουμε 80 λιγότερους κανόνες γραμματικής. Άπό τίς 12.000 ώρες, πού αφιερώνονται στή γραμματική στά 12 χρόνια του σχολείου, οί 3.000 ξοδεύονται γιά τόν τονισμό. Άν σκεφτεί κανείς ότι πολλοί δάσκαλοι και καθηγητές, έπειδή τελικά ποτέ δέ μαθαίνουν τά παιδιά νά τονίζουν, ξαναγυρίζουν μέ κάθε ευκαιρία στους τονικούς κανόνες

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

καί στίς δασυνόμενες λέξεις, ό χρόνος διαπιστώνεται ότι είναι περισσότερο. Δέν ύπάρχει σχεδόν κεφάλαιο τής γραμματικής, όπου δέ χρειάζεται νά μιλήσουμε γιά τονισμό. Συνεχώς θυμίζουμε τά μακρά καί τά βραχεία – καί τί γίνεται μέ τά δίχρονα; – πώς τονίζονται τά συνηρημένα, πώς οί όρθές καί πώς οί πλάγιες πτώσεις, έξαιρέσεις καί πάλι έξαιρέσεις, κλπ. κλπ.

Πέρα πάντως από τούς μύθους πού έκτοξεύει – γιατί άραγε; – σκιαμαχώντας ό άρθρογράφος, τό βασικό του έπιχείρημα γιά τήν ανάγκη νά διατηρηθεί τό πολυτονικό σύστημα είναι τό έξής: «Ή ιστορική εξέλιξη μās κληροδότησε... τήν ιστορική όρθογραφία, τά σημερινά σύμβολα, πού στή συνάρθρωσή τους δίνουν τή γραφική παράσταση τών λέξεων, τήν εικόνα τους. Οί εικόνες αυτές, πού έχουν καί μιá αισθητική ιδιότητα άρα καί πολιτιστική άξία στό βαθμό πού διαφέρουν από άλλες γραφές, ύπάρχουν μαζί μέ τούς τόνους καί τά πνεύματα – όχι χωρίς αυτούς.* Μέσα από άσυνείδητες ψυχολογικές διαδικασίες τίς έχουμε έσωτερικεύσει καί τίς αναπαράγουμε καθημερινά, τίς αναγνωρίζουμε καί αναγνωρίζομαστε σ' αυτές. Οί τόνοι καί τά πνεύματα, μαζί μέ όλα τά άλλα στοιχεία τής ιστορικής όρθογραφίας καί τής γραφής, χρησιμεύουν στήν άσυνείδητη καί αυτόματη άναγνώριση τής εικόνας τής λέξης καί συνάμα, άναγνωρίζονται όλα όσα μπορεί νά σημαίνει σημαντικά, έκφραστικά καί συγκινησιακά».

Έδώ έχουμε έπιτέλους μιá διαφωνία, μιá αντίθετη άποψη, ένα ζήτημα δηλαδή σοδαρό, πού άξίζει νά συζητηθεί μέ πολλή προσοχή. Πρωτ' άπ' όλα είναι δύσκολο νά συμφωνήσει κανείς πώς μιá εικόνα πού έχει μιá αισθητική ιδιότητα άποτελεί καί πολιτιστική άξία. Μά τή λογική αυτή κάθε εικόνα καί όχι μόνο ή εικόνα κάποιας έτσι ή άλλως γραμμένης λέξης θά ήταν άξία πολιτιστική. Έτσι θά έπρεπε νά συντηρούνται, μέ κάθε θυσία, οί μορφές όλων τών πραγμάτων

άναλλοιώτες μήν τυχόν κι αλλάξει ή εικόνα τους. Ούτε θά έπρεπε νά έχουν αλλάξει τήν άρχαία γραφή οί Άλεξανδρινοί ούτε οί Τούρκοι νά δεχτούν τό λατινικό άλφάβητο. Πολιτιστικές ώστόσο άξίες πού άξίζει νά συντηρηθούν θεωρούνται μόνο εκείνες πού προχωράνε τόν άνθρωπο, τού φωτίζουν τό νοΰ καί τού πλουτίζουν τήν ψυχή. Διαφορετικά θά φτάναμε στή διαχρονικότητα τών άξιών τής έλληνικής άρχαιότητας κλπ. κλπ.

Άν παρ' όλα αυτά δεχόμασταν πώς έχουν οί εικόνες τών λέξεων μέ τίς ψιλές καί τίς δασείες καί τίς περισπωμένες κάποια πολιτιστική άξία, μέ πόσες τάχα θυσίες θά άποφασίζαμε νά τίς διατηρήσουμε; Στήν εκδήλωση τού Πολυτεχνείου άναφέρθηκαν τρομαχτικοί άριθμοί ώρών πού διαθέτουν δάσκαλοι καί παιδιά γιά τά τονικά σημάδια. Άξίζει τάχα τόν κόπο; Έπιτέλους καί τά παλιά άεροπλάνα έχουν κάποια αισθητική άξία. Τά έχουμε όμως στά μουσεια, δέν ταξιδεύουμε μ' αυτά.

Όσο γιά τήν «αυτόματη άναγνώριση τής λέξης από τήν εικόνα τής μαζί μέ τό περιεχόμενό τής», κι αυτό άμφισβητείται. Όσοι έχουν διαβάσει κείμενα γραμμένα μέ μονοτονικό ξέρουν πώς μόνο γιά ένα έλάχιστο διάστημα διαρκεί τό ξάφνιασμα.: "Υστερα αρχίζεις νά χαιρεσαι τό κείμενο, άβίαστα μετέχεις καί τίποτε δέ λείπει γιά νά τό νιώσεις. Άλλά κι αυτό ισχύει γιά ανθρώπους πού συνήθισαν στόν πολυτονισμό. Οί εκπαιδευτικοί ενδιαφέρονται νά καθιερωθεί τό μονοτονικό στήν εκπαίδευση, άρα τά παιδιά, αν αυτό κατορθωθεί, θά έχουν έξαρχής άλλες εικόνες τών λέξεων καί αυτόματα αυτές. θά άναγνωρίζουν. Ούτε ύπάρχει κίνδυνος νά διαβάσουν λιγότερο οί Έλληνες αν εφαρμοστεί τό μονοτονικό, όπως ισχυρίζεται ό κ. Έλεφάντης. Απόδειξη πώς τά έντυπα πού τό υιοθέτησαν δέν είχαν, γιά τό λόγο αυτόν, τήν παραμικρή μείωση τής κυκλοφορίας τους.

Στό θέμα τής μηχανικής άπομνημόνευσης ό κ. Έλεφάντης παίζει μέ

τίς λέξεις. Ποιός έπτε ότι τά παιδιά ύποφέρουν από «μηχανική άπομνημόνευση μόνο* άχρηστων τύπων»; Καί πώς δέ συνδέθηκε τό ζήτημα αυτό μέ τούς κάθε είδους καταναγκασμούς; Ή ειδική ψυχολόγος κ. Καλύβα ανέλυσε στή συγκέντρωση πόσο πνευματοκτόνα καί ψυχοφθόρα είναι κάθε είδους μηχανική άπομνημόνευση. Έξήγησε μέ έπιστημονικά δεδομένα τίς καταστρεπτικές συνέπειες πού έχει γιά τήν πνευματική άνάπτυξη καί τήν ψυχική ίσορροπία τού παιδιού ή ανασφάλεια καί ό φόβος. Άν διαβαστεί μέ καλή θέληση ή φράση τού ψηφίσματος «ή μηχανική άπομνημόνευση άχρηστων τύπων μαραινεί τό πνεύμα...», προκύπτει ότι άποτελεί σύμπτωση – έστω άτυχη – δύο σκέψεων: «Ή μηχανική άπομνημόνευση τύπων, πού είναι έπιπλέον καί άχρηστοι...».

Όσα λέγονται στό άρθρο παρακάτω γιά τήν ανάγκη νά καταργηθούν οί αυταρχικές παιδαγωγικές καί διδακτικές μέθοδοι κλπ. κλπ. μοιάζουν μέ τά πρώτα σημεία τού άρθρου. Δέν μπαίνουν σέ συζήτηση, γιατί είναι άυτονόητα. Δέν μπορούμε νά κουβεντιάσουμε σοβαρά στήν εποχή μας αν ή τιμωρία, τό φόβητρο τού λάθους, ή άνυπο-

* Ή ύπογράμμιση είναι τού κ. Έλεφάντη.

* Ή ύπογράμμιση δέν είναι δική μου.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Για τους «τόνους και τα πνεύματα του κακού» του Α. Ήλεφάντη

ληψία, ή απόρριψη αποτελούν ή όχι διασμό της ψυχής του παιδιού. Τό μόνο πού μπορούμε νά συζητήσουμε πιά έκτεταμένα είναι γιατί αυτά διατηρούνται και κυρίως από ποιούς κι όχι νά ονομάζουμε τούς υπεύθυνους γενικά κι άόριστα «άντιδραστικές δυνάμεις πού δρούν μέσα στό σχολείο και έξω άπ' αυτό». Άλλ' αυτό είναι ένα άλλο πολύ μεγάλο ζήτημα.

Ούτε είναι βέβαια οί εκπαιδευτικοί τόσο άφελεις ώστε νά νομίζουν πώς θά «λύσουν τά προβλήματα αυτά μέ μιά συγκέντρωση κι ένα ψήφισμα», πού μάλιστα άφορά ένα τόσο ειδικό θέμα. Τό άτύχημα είναι πού έτυχε αυτή μόνο ή εκδήλωση άπ' όλους τούς μακροχρόνιους άγώνες τών εκπαιδευτικών οργανώσεων για δημοκρατία στό σχολείο νά πέσει στην αντίληψη του κ. Ήλεφάντη. Τό μόνο ίσως πού παρέλειψαν ως τώρα οί εκπαιδευτικοί, όπως πολύ σωστά, στό σημείο αυτό, τονίζει ό άρθρογράφος, είναι νά κινήσουν μιά πραγματική έκστρατεία για τό ζήτημα τών παιδαγωγικών μεθόδων πού ν' άγκυλιάσει τό πλατύ κοινό και νά έπιδράσει λυτρωτικά για τό παιδί. Σύντομα – είναι προγραμματισμένο από καιρό – θά γίνει κι αυτό. Και στην προσπάθεια αυτή άνθρωποι πού πονάνε τά παιδιά, σαν τόν κ. Ήλεφάντη, πρέπει νά στρατευτούν πλάι στό δάσκαλο και όχι έναντίον του.

1. Τό ότι δηλ ή παιδεία μας νοσει δέν μπορεί νά χρησιμοποιηθεί σαν έπιχειρημα κατά του μονοτονικού.

2. Είναι δεδομένο ότι οί εκπαιδευτικοί μας δέν ξέρουν τί τούς γίνεται. Στο κάτω κάτω, οί περισσότεροι ούτε πού ξέρουν τούς κανόνες του Ήδρύματος Τριανταφυλλίδη.

3. Ή ιστορική όρθογραφία έξυπηρετεί όρισμένους σκοπούς (π.χ. έτυμολογία) άλλα συνεχώς άπλουστεύεται. Ήσως οί τόνοι και τά πνεύματα νά είναι τό πρώτο έμπόδιο για την άρση της διάστασης προφορικού και γραπτού λόγου. Σημειωτέον ότι οί κανόνες του Ήδ. Τριανταφυλλίδη βασίζονται και στον τρόπο πού μιλάμε τή γλώσσα μας.

4. Θα προκαλέσει σύγχυση ή εφαρμογή του μονοτονικού; Μέ την ίδια λογική ή δημοτική δέν έπρεπε νά εφαρμοστεί ποτέ. Ήξάλλου ή καθαρεύουσα έμεινε. Και τά «πλατιά λαϊκά στρώματα» μιλάνε τή γλώσσα τών έφημερίδων και της τηλεόρασης.

5. Ούτε κι οί έφημερίδες είναι τό μονοτονικό, όπως και τό ψήφισμα τών εκπαιδευτικών άλλωστε.

6. Οί κανόνες του μονοτονικού είναι δύο σελίδες (μέ τά παραδείγματα) ενώ οί κανόνες τονισμού δώδεκα. Έτσι πάλι εύκολύνεται και λίγο ό μαθητής, ακόμα και κάτω από τό σημερινό όπωσδήποτε φριχτό κράτος της εκπαίδευσης.

Λυπάμαι πού ή ξαφνική αναχώρησή μου δέ μου έπιτρέπει νά σκεφτώ και νά οργανώσω τίς σκέψεις μου σ' ένα κείμενο. Λυπάμαι ακόμα και για τόν Α. Ήλεφάντη. Δέν τόν έχω συνηθίσει τόσο στενόκαρδο. Ή εφαρμογή του μονοτονικού και θά κόψει τά όρθογραφικά λάθη στό μισό και θά δοηθήσει στό σωστό διάβασμα και την αντίληψη της νεοελληνικής σύνταξης, άλλα κυρίως θά είναι μιά άνευ προηγουμένου καινοτομία πού θά ταράξει τά νερά της λμνάζουσας εκπαίδευσης μας.

Δέν πρέπει νά γίνονται έπιμέρους βελτιώσεις;

Πρώτα-πρώτα θέλω νά σάς συγχαρώ για δύο άρθρα σας του τεύχους 25: «Τά αρχαία μας» και «Ο άνθρωπος από μάρμαρο». Ταυτόχρονα όμως δέν μπορώ νά μήν εκφράσω την άπορία μου για τή θέση πού παίρνετε σχετικά μέ τό θέμα της κατάργησης τών πνευμάτων κλπ. δηλαδή τό μονοτονικό σύστημα. Τί άγάπη σας έπιασε γι' αυτά τά σημαδάκια, πού βασανισαν γενιές γενεών κι άκόμη βασανίζουν χιλιάδες παιδιά – και μεγάλους, γιατί σχεδόν κανένας Έλληνας δέν μπορεί, νομίζω, νά πει πώς είναι άπόλυτα όρθογράφος στό σημείο αυτό. Όσο για την εικόνα της λέξης της τονισμένης, πού έτσι συνηθίσαμε νά τή βλέπουμε: πρώτον αυτό άφορά έμάς τούς παλιότερους κι όχι, βέβαια, τά παιδιά πού παίρνουν τ' άλφαθητάρι στά χέρια τους, όπως, ασφαλώς, και σεις, όταν πρωτοπήγατε σχολείο δέ σκανδαλιστήκατε πού δέν άρχιζε μέ τά ία και τά ώά, πούχαν συνηθίσει νά βλέπουν στην πρώτη σελίδα οί παλιότεροί σας! Αυτό καθαρά για την τρέχουσα πραχτική, ως πούμε. Πιο θεωρητικά όμως, επειδή λέτε πώς τό μονοτονικό δέν είναι τό πρόβλημα, μιά κι δηλ ή παιδεία δέν είναι ή έπιθυμητή: ούτε κι εγώ πιστεύω πώς τό κύριο είναι τό μονοτονικό, ούτε πώς τό εκπαιδευτικό μας σύστημα δέν χρειάζεται πολλές αλλαγές. Ρωτώ όμως: μιά και δέν έχουμε ένα τέλειο σύστημα, δέν πρέπει νά γίνονται έστω επί μέρους βελτιώσεις και άπλοποιήσεις; Ή άποψη πώς μόνο οί γενικές αλλαγές, δηλαδή τό «πάν ή τό τίποτε», θά φέρουν (μέ τή μαγική ράβδο;) τή λύση, πολύ φοβάμαι πώς, τραηγμένη μέ συνέπεια στα άκρα της, θά έπρεπε νά κάνει και τούς εργάτες λ.χ. ποτέ νά μήν αγωνίζονται για τή βελτίωση τών οικονομικών τους και γενικά για καλύτερους όρους δουλειάς και ζωής! Πράγμα πού ούτε έγινε, ούτε γίνεται – άσχετα από την έπιθυμία τους και την επιδίωξη τους, αλλάγής τών κοινωνικών συστημάτων.

Α. Κανταρτζής

Φούλα Χατζιδάκη

ΑΔΕΛΦΩΝ ΤΟΛΙΔΗ

1. Λύντελ Χάρτ: Οι Μεγάλες Μάχες τής 'Ιστορίας.
Δεμένο 250 "Αδετο 200
 2. Τάκη Τσινίκα: Αίθιοπία έτος μηδέν.
Σελίδες 207 Δρχ. 180
 3. 'Εμ. Ροϊδη: 'Η Πάπισσα 'Ιωάννα.
Κριτικά προλεγόμενα Τάσου Βουρνά. "Αδετο 250
 4. Χιού Τόμας: 'Ιστορία του 'Εμφυλίου 'Ισπανικού πολέ-
μου, Τόμοι Α' - Β'. "Αδετο 700
Δεμένο 800
 5. Μακρυγιάννη: 'Απομνημονεύματα: 'Επιμέλεια - Πρό-
λογος Τάσου Βουρνά. "Αδετο 200
 6. Γκεόργκ Γκρός: Σχέδια καί Πίνακες. Λεύκωμα.
"Αδετο 100
 7. Γιεβγκένι Γιεφτουσένκο: Πρώμη Αυτόβιογραφία.
"Αδετο 100
 8. Πάμπλο Νερούντα: Ποιήματα. "Αδετο 180
 9. Κέτε Κόλλιτς: Σαραντά Χαρακτικά. Δρχ. 700
 10. Τάσου Λειβαδίτη: Νυχτερινός 'Επισκέπτης - Ποιή-
ματα. "Αδετο 100
 11. Φρειδερίκου Τίρς: 'Η 'Ελλάδα του Καποδίστρια.
Τόμοι Α' - Β' Εισαγωγή - Σχολιασμός Τάσου Βουρνά.
"Αδετοι 600
 12. Γεωργίου Φίνλεϋ: 'Ιστορία τής 'Ελληνικής 'Επανα-
στάσεως. Τόμοι Α' - Β'.
Συμπληρώσεις - Σχόλια Τάσου Βουρνά. "Αδετοι 700
 13. Μάρκου Αύγερη: Θεατρικά 1. 'Ανάμεσα στους 'Αν-
θρώπους. 2. Χριστούγεννα. "Αδετο 100
 14. Γεράσιμου Γρηγόρη: Τά Καινούρια "Αρβυλα. Διηγή-
ματα. "Αδετο 80
 15. Θ. Θεοδώρου, δημάρχου Κύμης: 'Η κοινωνική διά-
σταση τής διαφωνίας 'Οθωνα - Μαυροκορδάτου.
Σελίδες 208 Δρχ. 150
 16. 'Ετμοντ 'Αμπού: 'Η 'Ελλάδα του 'Οθωνος.
Εισαγωγή - Σχόλια Τάσου Βουρνά. Δρχ. 230
 17. Δάφνης ντύ Μωριέ: Τό σπίτι στην 'Οχθη. Μυθιστό-
ρημα. "Αδετο 200
 18. Γ. Φίνλεϋ: 'Ιστορία τής Τουρκοκρατίας καί τής
'Ενετοκρατίας στην 'Ελλάδα. Μετάφραση, Μ. Γαρίδη
καθηγητή Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, Εισαγωγή,
Συμπληρωματικό Κεφάλαιο καί Σχόλια Τάσου Βουρ-
νά. "Αδετο 230
 19. Τάσου Βουρνά: Τό ξεκίνημα τής φωτιάς. Μυθιστο-
ρηματική βιογραφία του δημοκράτη ηγέτη Ρόκου
Χοϊδά. Δρχ. 130
 20. Τάσου Βουρνά: Δημήτρης Γληνός, ό στοχαστής, ό
άγωνιστής, ό δάσκαλος. 'Η βιογραφία καί ή δράση
του μεγάλου "Ελληνα διανοούμενου. Δρχ. 60
- ΞΕΝΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ
21. 'Οδοιπορικό των Δήμου καί Ν. Στεφανόπολι, «Ταξίδι
στην 'Ελλάδα» ('Ηπειρο - Μάνη) τό 1797 καί 1898,
κατ' έντολή του Στρατηγού Βονοπάρτη. Μετάφραση:
Α. Σπήλιου.
Εισαγωγή - Σχολιασμός: Τάσου Βουρνά. Δρχ. 230
 22. Φελίξ Μπωζούρ: «Πίνακας του 'Εμπορίου τής 'Ελλά-
δος στην Τουρκοκρατία» (1787-1797). 'Επιμέλεια,
εισαγωγή, σχόλια Τάσου Βουρνά, μετάφραση, 'Ελέ-
νης Γαρίδη. Τό δεύτερο έργο τής σειράς «Ξένοι
περιηγητές στον 'Ελληνικό χώρο», πού δίνει τήν πιό
έναρξη εικόνα τής κοινωνικής καί οικονομικής ζωής
τής 'Ελλάδος στό μεταίχμιο του 18ου πρós 19ο
αίωνα.
Σελίδες 306 Δρχ. 230
 23. Λουδοβίκου Ρός: 'Αναμνήσεις από τήν 'Ελλάδα. Τό
 τρίτο στή σειρά των περιηγητικών έργων. 'Ο Γερμα-
νός αρχαιολόγος δίνει ζωντανές εικόνες από τήν
'Ελλάδα του 1831-1833. Μετάφραση: Α. Σπήλιου.
Πρόλογος, επιμέλεια, σχολιασμός: Τάσου Βουρ-
νά. Δρχ. 230
 24. Γκέοργκ Λούντβιχ - Φόν Μάουρερ: 'Ο 'Ελληνικός
Λαός. Τόμοι Α' - Β' (όλοκληρωμένο), Μετάφραση:
'Όλγας Ρομπάκη. Πρόλογος: Τάσου Βουρνά.
Σελίδες 800 Δρχ. 600
 25. Σατωβριάνδου: 'Οδοιπορικό. Μετάφραση: 'Εμ.
Ροϊδη. Τόμοι δύο (φωτομηχανική ανατύπωση από τό
πρωτότυπο του 1860). Δρχ. 750
Σελίδες 1100
 26. Ξενοφώντος «'Ιέρων»: 'Η έξομολόγηση ενός Τυράν-
νου. 'Αρχαίο κείμενο - μετάφραση καί εισαγωγή γιά
τή δημοκρατία καί τήν τυραννίδα στην έλληνική άρ-
χαιότητα. Τάσου Βουρνά. Δρχ. 50
 27. Τάσου Βουρνά: 'Ιστορία τής νεώτερης 'Ελλάδας
1821-1909. "Ενας όγκώδης τόμος πού περιέχει τήν
ιστορία του τόπου μας από τήν επανάσταση του '21
ώς τό κίνημα στό Γουδί (1909). "Εργο μοναδικό,
γραμμένο μέ μέθοδο καί εύθύνη. "Ενας τόμος 620
σελίδων. Δρχ. 400
 28. Γιώργου Σφήκα: Τά άγριολούλουδα του 'Ολύμπου.
85 έγχρωμα σλάιτ όλων των άγριων λουλουδιών του
βουνου των θεών, μέ κείμενο στα έλληνικά, γαλλικά,
άγγλικά καί γερμανικά. Μιά πολυτελέστατη έκδο-
ση. Δρχ. 200
 29. ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΝΕΡΟΥΝΤΑ (Σέ πολυτελή έκ-
δοση). Τά Ποιήματα του Νερούντα σέ νέα πολυτελέ-
στατη έκδοση μέ εικονογράφηση πολύχρωμη μεγά-
λων Χιλιανών ζωγράφων. Κοσμεϊται μέ πορτραίτα του
'Αλλιέντε, δημοσιεύεται δε επίσης ό τελευταίος του
λόγος πρós τό Χιλιανό λαό από τό ραδιόφωνο, τή
στιγμή πού οι πραξικοπηματίες βομβάρδιζαν τό
προεδρικό Μέγαρο. Δρχ. 150
 30. Τάσου Βουρνά: 'Αρματολοί καί Κλέφτες. Χρονικό
τής τιμής καί τής παλικαριάς. Δρχ. 200
Σελίδες 387
 31. Τάσου Βουρνά: 'Ιστορία τής Σύγχρονης 'Ελλάδας
(1909-1940). Μιά ιστορική ανατομία τής εποχής πού
προηγήθηκε τής διαμόρφωσης τής σημερινής 'Ελλά-
δας. Σελίδες 520 Δρχ. 350
 32. 'Ηπίτη - Γαλλοελληνικών Λεξικόν, τό τελειότερο πού
έκδόθηκε στην 'Ελλάδα, μέ συμπλήρωμα τής νεώτε-
ρης όρολογίας. Τόμοι 2. Σελίδες 2624 Δρχ. 1500

και γραμματα γυριζω • και γραμμα

Ἡ κοινή τους 'παρουσίαση' ὅ-
στόσο δὲν ὀφείλεται σ' αὐτὴ τὴ συ-
γένειά τους. Γιατί, πέρα ἀπὸ τὴ
σημασία τοῦ καθενὸς ἀπὸ αὐτά, τὰ
πέντε βιβλία ἔχουν τοῦτο τὸ πολὺ
βασικὸ χαρακτηριστικὸ: ἀποτελοῦν
ἐκδοτικὴ σειρὰ, δηλαδὴ κυκλοφο-
ροῦν ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐκδοτικὸ οἶκο,
ἀφοροῦν ὅλα ἕναν ὁρισμένο χώρο
τῆς γνώσης καὶ ἔχουν κοινὴ θεωρη-
τικὴ βάση ἢ ἄλλη συγγένεια. Μὲ
ἄλλα λόγια, ὁ ἐκδότης κάνει μιὰ
πράξη πού εἶναι καὶ ἐμπορικὴ καὶ
μορφωτικὴ. Θέλω νὰ πῶ ὅτι στὴν
Ἑλλάδα ἐλάχιστοι ἐκδότες ἔχουν
ἄλλα κριτήρια ἀπὸ τὰ ἐμπορικὰ.
Μὲ ἀποτέλεσμα ἢ «ἐκδοτικὴ σειρὰ»
νά εἶναι κάτι σχεδὸν ἀνύπαρκτο
καί, παρὰ τὴ μεγάλη αὔξηση τῆς
ἀγορᾶς τοῦ βιβλίου τὴν τελευταία
δεκαετία, νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ
ὑποθέσει ὅτι δὲν ὑπάρχει μορφω-
τικὸ ἀποτέλεσμα.

Εἶναι ἀνορθολογικὴ καὶ ἀνισόρ-
ροπη ἢ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα
στὴ χώρα μας. Μεταφράζονται μὲ
ἀστραλαιὰ ταχύτητα οἱ νεωτερι-
σμοὶ τῆς δυτικῆς παιδείας καὶ κυ-

τυπα ἢ βιβλία σάν πολὺ φυσικὰ
γνωστὸ, ἐνῶ εἶναι ἄγνωστο τὸ
ὄνομα τοῦ Σωσύρ. Κάποιες θέσεις
τοῦ Μαρκούζε εἶναι ἀπὸ καιρὸ
πολὺ γνωστότερες ἀπὸ κάποιες θέ-
σεις τοῦ Μάρξ πού εἶναι λίγο-πολὺ
ἄγνωστες, κι ἄς εἶναι γνωστὸς ὁ
Μαρκούζε στὸ ὄνομα τῆς μαρξι-
στικῆς προέλευσης τῶν ἀντιλήψεων
του.

Πρὶν ἀπ' ὅλα, ὑπάρχει δέβια ἢ
θεομοθετημένη ἀγραμματοσύνη. Τὰ
βασικὰ κλασικὰ κείμενα σ' ὅλους
τούς χώρους τῶν λεγόμενων ἐπι-
στημῶν τοῦ ἀνθρώπου εἴτε δὲν
ὑπάρχουν καθόλου, εἴτε δὲν κυ-
κλοφοροῦν, γιατί ἢ ἐκπαίδευση καὶ
ἢ ἐπίσημη παιδεία μας ἐργάζονται
ἐπίπονα γιὰ νὰ μείνουν ἀγράμμα-
τοι καὶ νὰ μὴν ἔχουν κρίση κυρίως,
νομίζω, οἱ Ἕλληνες. Ὁ Μάρξ ἀπο-
τελεῖ γι' αὐτὸ ἕνα εὐκόλο
παράδειγμα. Σὲ ὅλες τὶς δυτικές
χώρες τὸ ἔργο του εἶναι βιβλιο-
γραφικὴ πηγὴ καὶ σημεῖο ἀναφο-
ρᾶς σὲ ὅλο τὸν εὐρὺν τὸν χώρο τῶν λε-
γόμενων ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου,
εἴτε μὲ θετικὴ ἀξιολόγηση ἀπὸ τούς
φορεῖς τῆς θεομοθετημένης γνώσης,
εἴτε συχνότερα μὲ ἀρνητικὴ. Ὁ
κάθε Δυτικὸς φοιτητὴς ἔχει νὰ δια-
βάσει Μάρξ γιὰ νὰ ξέρει τὸ μά-
θημά του καὶ τοῦτο εἶναι κοινὸς
τόπος. Δὲν μπορεῖ ἐπομένως νὰ
ὑπάρχει πρόβλημα ἐκδοτικὸ σ' αὐ-
τὲς τὶς χώρες: ἀφοῦ ὁ Μάρξ κυ-
κλοφορεῖ σὲ μύριες ἐκδόσεις, ἀπὸ
πανεπιστημιακὸ ἐγχειρίδιό μέχρι
βιβλίο τσέπης. Ὁ ὅποιος μαρξιστὴς
ἢ μαρξίζων ἢ κατὰ τοῦ μαρξισμοῦ
θεωρητικὸς δὲ θὰ πέσει ποτέ σάν
τὴ μύγα μὲς στὸ γάλα, οὔτε μπορεῖ
νὰ προκαλέσει τεράστιες παρανοή-
σεις γιὰ ὅσα ὑποστηρίζει καὶ γιὰ
ὅσα κατακρίνει.

Ἐνῶ ἐδῶ, κυκλοφορεῖ π.χ. ὁ
διάλογος Μπετελέμ καὶ Σουήζυ,
πού συγκρούονται θεωρητικὰ γιὰ
τὸ ἄν «ἢ κοινωνικοποίηση τῶν μέ-
σων παραγωγῆς, ἔτσι ὅπως ἐφαρ-
μόστηκε στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση,
ἀποτελεῖ σήμερα ἢ ὄχι κρατικὸ κα-
πιταλισμὸ». Καὶ κυκλοφορεῖ σχε-
δὸν ταυτόχρονα μὲ ἄλλες χώρες
στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἢ θεωρία τῆς
ἀξίας, γιὰ παράδειγμα, ἢ ἢ μαρξι-
στικὴ ἔννοια τῆς ἐργατικῆς δύνα-
μης, τῆς ξεχωριστῆς ἀπὸ τὸ ἐργα-
ζόμενο ἄτομο, εἶναι τελείως ἄγνω-

Πέντε βιβλία γιὰ προβλήματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας

Σελεστέν Φρενέ, *Τὸ σχολεῖο τοῦ λαοῦ*

Λ.Α. Ραντίσε, *Ἡ διανοητικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ*

Μπερνάρ Μυλντόρφ, *Ὁ ρόλος τοῦ πατέρα στὴν οἰκογένεια*

Λάουρα Κόντι, *Σέξ καὶ ἐκπαίδευση*

Ἄντα Ντέλα Τόρε, *Τὰ λάθη τῶν γονιῶν*

Ἐκδόσεις «Ὀδυσσεάς», Ἀθήνα 1978

Τὰ πέντε βιβλία πού παρουσιάζον-
ται ἐδῶ ἔχουν ἀρκετὰ κοινὰ ση-
μεῖα. Ἐχουν, παρὰ τὶς διαφορῆς
τους, κοινὴ θεματικὴ: ἀντιμετωπι-
ζουν τὰ προβλήματα τῆς ψυχολο-
γικῆς, διανοητικῆς καὶ κοινωνικῆς
ἀνάπτυξης τοῦ παιδιοῦ ὡς τὰ 12
περίπου χρόνια του, τόσο μέσα
στὴν οἰκογένεια ὅσο καὶ στὸ scho-
λεῖο. Συγχρόνως, ὅλοι οἱ συγγρα-
φεῖς χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴν ἀνά-
λυσή τους τὶς βασικὲς ἔννοιες τῆς
μαρξιστικῆς θεωρίας.

κκλοφοροῦν στὴν ἀγορὰ ὅλες οἱ
ἀποχρώσεις τῶν καινούριων ρευ-
μάτων. Καὶ δέβια αὐτὸ θὰ ἦταν
θαυμάσιο, ἂν συγχρόνως ἐνδιαφέ-
ρονταν οἱ ἐκδότες νὰ διαβαστοῦν
τὰ ἐμπορεύματά τους. Φαίνεται
ὅμως πὼς τούς ἀρκεῖ ν' ἀγοράζον-
ται. Ἔτσι, «σμημιολογία» εἶν' ἕνας
ὄρος ἀρκετὰ γνωστὸς ἤδη στὴν
Ἑλλάδα, ἐνῶ δὲ νομίζω πὼς συμ-
βαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὴ «δομικὴ γλωσ-
σολογία». Τὸ ὄνομα τοῦ Ρολάν
Μπάρτ ἀναφέρεται σὲ κάποια ἐν-

να γνωρίζω • και γραμμάρα γνωρίζω

στη ακόμα και στους τελειόφοιτους των οικονομικών επιστημών.

Υπάρχει με άλλα λόγια ένα πρόβλημα πρωθύστερης προσφοράς γνώσεων από την εκδοτική αγορά. Και τούτο φυσικό είναι να προκαλεί αμέτρητες παρανοήσεις, διαστρεβλώσεις, συγχύσεις, διάδοση λαθεμένων γνώσεων και άλλα πολλά. Ωστόσο, ίσως δεν είναι αυτό το σημαντικότερο.

Δέν ήταν παραδοξολογία ή παραπάνω αμφισβήτηση του ενδιαφέροντος των εκδοτών για τό αν θά διαβαστούν τά βιβλία τους. Τά βιβλία είναι θέβαια για να διαβάζονται. Όταν όμως τά βιβλία έμπεριέχουν γνώσεις πού ή αποκρυπτογράφηση του περιεχομένου τους προϋποθέτει κάποιες άλλες βασικές γνώσεις, τότε ή διάδοση των βιβλίων αυτών, εκτός από τή σύγχυση πού δημιουργεί, προκαλεί κι ένα άλλο μεγαλύτερο κακό. Καλλιεργεί τήν αντίληψη ότι ή επισημονική γνώση είναι κάτι άπρόσιτο για τό μέσο άνθρωπο. "Οτι ή γνώση είναι κάτι μακρινό και άφθαστο, προορισμένο για όντα με ανώτερη «εϋφυΐα».

Όπως έμπειρικά διαπιστώνουμε κάθε μέρα, τά βιβλία αγοράζονται και δέ διαβάζονται. Μερικοί πού δέν τά καταλαβαίνουν (ή τά μισοκαταλαβαίνουν) αυτοαναγνωρίζονται γι' αυτό σάν κατώτεροι, έπειδή άγνοούν τους απλούστατους λόγους για τους όποιους δέν τά καταλαβαίνουν. Με τήν αυτοαναγνώριση αυτή αναπαράγουν άθελά τους τήν αντιδραστική άποψη πού κάνει τή γνώση κάτι υπερβατικό και άφθαστο, προνόμιο κάποιων εκλεκτών. Οί άλλοι πού δέν καταλαβαίνουν, αλλά υποκρίνονται ότι καταλαβαίνουν, παίζουν τόν ίδιο ακριβώς ρόλο και μάλιστα χειρότερα, καθώς αυτοαναγνωρίζονται σάν κατώτεροι προσπαθώντας συγχρόνως να τό κρύψουν.

Και κάτι ακόμα, πού κάνει σφεύστερη τήν ευθύνη όσων παίζουν τό ρόλο των αναπαραγωγών τής γνώσης. Καθώς δέν έχουμε εκπαίδευση, δέν έχουμε παιδεία, καθώς ό Έλληνας διανοούμενος είναι συγγήθως λίγο ή περισσότερο αυτοδίδακτος, καθώς τό μέσο επίπεδο είναι για γενικότερους κοινωνικούς λόγους άπελπιστικά χαμηλό, δέν

έχει κανείς τό δικαίωμα στόν τόπο αυτό, τό στερημένο από γραμμάρα, να κάνει τόν έξυπνο άποκαλώντας τους άλλους κοντούς. Δηλαδή, ή διάδοση τής βαθιά αντιδραστικής αντίληψης για τή γνώση ως προνόμιο των από τή φύση ανώτερων ανθρώπων όφείλεται όχι μόνο στά κενά πού αφήνει στό γνωστικό οικοδόμημα ή πρωθύστερη προσφορά γνώσεων, αλλά και στό ύποθετικό επίπεδο του αναγνώστη στόν όποιο ό συγγραφέας κι ό εκδότης άπευθύνονται.

Στήν Ελλάδα, τά βιβλία άπευθύνονται αποκλειστικά σχεδόν σε μία ύποθετική σοφή μειοψηφία, — όσα άπευθύνονται στή μεγάλη μάζα, δέν μπορεί κανείς να τά άποκαλέσει «βιβλία». Αυτό, βέβαια, δέ συμβαίνει μόνο στήν Ελλάδα παντού στόν κόσμο υπάρχουν βιβλία προορισμένα να κυκλοφορήσουν στό έσωτερικό μιας μορφωτικά προνομιούχου μειοψηφίας, πού άποτελείται από τους «παραγωγούς» τής γνώσης. Παντού στόν κόσμο όμως κυκλοφορούν παράλληλα εκατοντάδες χιλιάδες βιβλία με στόχο τή διάδοση τής γνώσης στους περισσότερους. Στήν Ελλάδα επίσης ή προνομιούχος αυτή μειοψηφία είναι σχεδόν άνυπαρκτη (άτομα μεμονωμένα υπάρχουν, αλλά δέν υπάρχουν τό κοινωνικό σώμα των «παραγωγών τής γνώσης» — γι' αυτό ίσως δέν υπάρχει και βιβλιοκριτική και σύγκριση των ιδεών) και έτσι λείπει τελείως ό στόχος τής διάδοσης τής γνώσης, πού γεννάει δίπλα στήν εκδοση τής θεωρίας τής σχετικότητας, για παράδειγμα, βιβλία προσιτά στους πολλούς, πού έξηγούν στους μη ειδικούς τί είναι αυτή ή θεωρία, βιβλία — έγχειρίδια ή έρμηνευτικά των ειδικών θεωριών και ρευμάτων. Η διπλή αυτή παραγωγή έχει μεγάλη σημασία, κυρίως για τίς νεώτερες γενιές, καθώς τά προσιτά κείμενα (για να μείνω στό βολικό παράδειγμα του Αινστάιν) θά υποβάλουν σε αρκετούς τήν επιθυμία να μάθουν τά μαθηματικά πού χρειάζονται για να καταλάβουν τό βιβλίο τό γραμμένο για τους λίγους.

Όλα τά παραπάνω δέν είναι άσχετα με τά πέντε βιβλία, πού

προκάλεσαν τή μακριά αυτή εισαγωγή. Είναι και τά πέντε γραμμένα από ειδικούς, αλλά δέν άπευθύνονται σε ειδικούς, άναπτύσσουν τά θέματά τους έτσι ώστε όλοι οι μη μνημένοι να μπορούν να τά καταλάβουν.

Δύο άπ' αυτά είναι βασικά εκλαϊκευτικά: τής Ντέλα Τόρε, *Τά λάθη των γονιών* και τής Κόντι, *Σέξ και εκπαίδευση*.

Τό πρώτο είναι τό πιο εκλαϊκευτικό άπ' όλα. Περιγράφει αντιδράσεις τής κλασικής παραδοσιακής συμπεριφοράς των γονέων και χτυπάει τους διαδεδομένους μύθους πού διακονίζουν μία παιδαγωγική αντίληψη αυταρχική και δάρβαρα κρύβοντας τήν πίσω από «τή θυσία των γονέων» και δικαιολογώντας τή με τό έπιχείρημα ότι επιδιώκει «τό καλό» των παιδιών. Είναι πειστικά τά γραφόμενα, γιατί άποκαλύπτουν τά αίτια τής αυταρχικής παιδαγωγικής αντίληψης και συγχρόνως άποδεικνύουν ότι τά άποτελέσματά της είναι έτσι κι άλλως άρνητικά. Δηλαδή, δείχνουν πώς και γιατί ή παιδαγωγική αυτή κάνει κακό στό παιδί, αλλά συγχρόνως ότι δέν πετυχαίνει ούτε τους δικούς της τους στόχους, με τή δική της λογική. Είναι βιβλίο χρήσιμο για τή μεγάλη πλειοψηφία πού, καλόπιστα έστω, θεωρεί τήν άμεση ή τήν έμμεση βία και τήν πειθαρχία τρόπους για τή διαμόρφωση «καλών ανθρώπων».

Τό βιβλίο τής Κόντι για τό σέξ είναι κι αυτό ως ένοι βαθμό εκλαϊκευτικό. Έπειδή άγγίζει ένα πρόβλημα, πού άφορά όχι μόνο τό χώρο τής γνώσης, αλλά τής ψυχολογίας και τής ιδεολογίας, όπως ή σεξουαλικότητα, θέμα πάνω στό όποιο όλοι οι άνθρωποι είναι ευαίσθητοι αν όχι ευθραστοι, δοκιμάζει πρώτα να έξοικειώσει τόν αναγνώστη με τό θέμα τής. Θεωρεί δηλαδή δεδομένες τίς ένναστολές, δέ μιλάει σε φανταστικά ή «άπελευθερωμένα» άτομα αλλά στό μέσο άνθρωπο, τό διαμορφωμένο από τή χριστιανική ήθική του πολιτισμού μας. Έτσι αρχίζει με μία μακριά εισαγωγή (τό μισό σχεδόν βιβλίο) για τήν αναπαραγωγή των ζωντανών ειδών, από τους μονοκύτταρους οργανισμούς ως τά θηλαστικά, και για τή σεξουαλική συμ-

και γραμματα γυριζω • και γραμμα

περιφορά όλου του ζωικού βασιλείου. Στη συνέχεια δίνει συγκεκριμένες απαντήσεις σε τρέχοντα ερωτήματα που έχουν οι γονείς για τη σεξουαλικότητα των παιδιών τους, δείχνοντας πώς είναι λαθεμένη ή απαγορευτική στάση και εξηγώντας την παιδική σεξουαλικότητα. Θίγει τα περισσότερα προβλήματα που αφορούν τις άμεσες ή έμμεσες απαγορεύσεις που διαμορφώνει ή τρέχουσα ήθικη, από το πώς είναι σωστό να μαθαίνουν οι γονείς στα παιδιά τους τις ονομασίες των σεξουαλικών οργάνων, μέχρι ποιά πρέπει να είναι η στάση τους απέναντι στον αυνανισμό. Λέγοντας με όλα αυτά ότι η σεξουαλικότητα είναι φυσική και ωραία, όχι «αμαρτωλή» και «χυδαία», ή σεξουαλική περιέργεια φυσική, ο αυνανισμός επίσης, προϋποθέτει ωστόσο αντίσταση του αναγνώστη να δεχτεί αυτές τις αλήθειες και τείνει να γκρεμίσει τις κοινωνικές και ήθικες αναστολές, που θεωρεί πως έχουν οι γονείς στους όποιους απευθύνεται. Τό βιβλίο είναι σίγουρα χρήσιμο τόσο για τους γονείς ως γονείς όσο και για τους γονείς ως σεξουαλικά όντα.

Τό βιβλίο του Μυλντόρφ για τό Ρόλο του πατέρα στην οικογένεια διαφέρει από τά προηγούμενα, γιατί απευθύνεται σ' ένα κοινό ανθρώπων με σύγχρονους προβληματισμούς, που άμφισβητούν τις παραδοσιακές κοινωνικές αξίες. Στόχος του συγγραφέα δέν είναι καθόλου νά δείξει τά άρνητικά στοιχεία μιάς παραδοσιακής συμπεριφοράς και ιδεολογίας, αλλά αντίθετα νά δάλει επιστημονικές άποχρώσεις στην άμφισβήτηση των αξιών αυτών. Παίρνει σαν δεδομένο ότι στην εποχή μας ή οικογένεια είναι ένας δεσμός που έχει κλονιστεί και όλες οι αξίες της άμφισβητούνται. Θεωρεί επίσης γνωστή και διαδεδομένη την άποψη ότι στην κοινωνία μας κάθε εικόνα της εξουσίας είναι μιά «πατρική» μορφή, και βασικά θέλει νά δείξει ότι ή σωστή αυτή ταύτιση, που φανερώνει «κρίση εξουσίας», κινούνει νά οδηγήσει στη λαθεμένη αντίληψη για την «κρίση της πατρότητας» και νά καταλήξει στην άμφισβήτηση του ρόλου του πατέρα. Χρησιμοποιώντας τις έν-

πλήθρον

Σοισία 1, κ μπουμπουλίνας

τηλ. 883.4692

ΑΓΓΛΙΚΑ
ΓΑΛΛΙΚΑ
ΒΙΒΛΙΑ

ΤΕΧΝΗ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟ
ΝΙΚΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΑΝΑ
ΓΝΩΣΤΗΡΙΟ

ΒΑΣΟΣ ΒΑΡΙΚΑΣ

Κ. Γ. Καρυωτάκης — Κ. Βάρναλης
(Β' έκδοση)

Πρόλογος: 'Αλέξης Ζήρας

ΒΑΣΟΣ ΒΑΡΙΚΑΣ

'Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία
[1939]

(Β' έκδοση)

Πρόλογος: 'Αλ. Ξ. 'Αργυρίου

ΑΛΕΞΗΣ ΖΗΡΑΣ

Θεωρία μορφών

(Ζίντ, Κάφκα, Μαλρώ, Χεμινγκουάι,
Καμύ, Ζ. Π. Σάρτρ)

Δ. ΝΙΚΟΛΑΡΕΙΖΗΣ

Δοκίμια Κριτικής

(Β' έκδοση)

MAURICE NANDEAU

'Ιστορία του σουρρεαλισμού

Μετάφραση: 'Αλεξ. Παπαθωρακούλου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΛΕΘΡΟΝ

FRANCIS PONCE

'Η φωνή των πραγμάτων

Μετάφραση: Χριστόφορος Λιοντάκης

PAUL VALÉRY

Τό Παραθαλάσσιο Νεκροταφείο

'Η Νεαρή Μοίρα

Εισαγωγή-μετάφραση: 'Αν. Γιανναράς

YENOENY ZAMYAT'IN

'Εμείς

Μετάφραση: 'Αλίκη 'Αλεξανδράκη

HENRY JAMES

Οι Εδρωπαίοι

Μετάφραση: Νίκος Λαμπρόπουλος

PIERRE LOUÏS

'Η γυναίκα και τό νευρόσπαστο

Μετάφραση: Γιώργος Καραβασίλης

τα γυμναστικά • και γραμμάτια γυμναστικά

νοίες της ψυχαναλυτικής θεωρίας, εξηγεί ότι η «κρίση εξουσίας», που παρατηρείται, δεν είναι ψυχολογικό φαινόμενο, αλλά πολιτική εκδήλωση κοινωνικοοικονομικών αναστατώσεων. Και αναλύει την αναγκαιότητα της πατρικής λειτουργίας για το όμαλο «πέραςμα» του παιδιού από την οιδιπόδεια κατάσταση. Αναλύει πώς ο πατέρας είναι ο ρυθμιστής της απόστασης ανάμεσα στη μάνα και το παιδί, ή «άρχική μορφή της μεταβίβασης», ο πρώτος «άλλος» που γίνεται αντιληπτός από το παιδί εκτός από τη μάνα, αποφασιστικός παράγοντας στην όργανωση της σεξουαλικής ζωής του παιδιού, καθώς και αποφασιστικός παράγοντας για τη συναισθηματική πρόσδεση της σεξουαλικής του διαφοροποίησης. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η πατρική στέρηση αποτελεί για ψυχολογικούς λόγους μεγαλύτερο πρόβλημα από την πατρική καταπίεση, που οφείλεται στην παρέκκλιση της ταύτισης πατρικού ρόλου και εξουσίας, ταύτιση ωστόσο που τα αίτια της είναι κοινωνικά.

Η διανοητική ανάπτυξη του παιδιού του Λομπάρντο Ραντίτσε έχει ένα σπάνιο προτέρημα, είναι εξίσου ενδιαφέρον για τους ειδικούς και για τη μεγάλη μάζα. Αφορά το μεγάλο πρόβλημα της ευφυΐας και της δημιουργικότητας, με βάση την επιστημονική προϋπόθεση ότι η ευφυΐα βασικά καλλιεργείται ή αναστέλλεται από το οικογενειακό, σχολικό και γενικό μορφωτικό περιβάλλον. Όπως όλοι όσοι ασχολούνται με το πρόβλημα της διανοητικής ανάπτυξης των παιδιών, ο συγγραφέας δείχνει πώς, με ποιούς τρόπους, με τη λαθεμένη διαπαιδαγώγηση από το οικογενειακό και σχολικό κυρίως περιβάλλον, καταστρέφονται οι μεγάλες δημιουργικές ικανότητες που βρίσκονται σε κάθε παιδί. Το βασικό του συμπέρασμα είναι τουτό: η ευφυΐα καλλιεργείται και αναπτύσσεται μέσα από διαδικασίες έρευνητικές, με την άπορία, τα ερωτηματικά, το ψάξιμο για την απάντηση. Βασική ανασταλτική δύναμη στην εξυπνάδα είναι ο δογματισμός, δηλαδή οι έτοιμες λύσεις, ή προσφορά απάντησης για

όλα τα ερωτήματα, το κλειστό κύκλωμα μέσα στο οποίο είναι σαφώς χωρισμένο το καλό και το κακό, το σωστό και το λάθος. Βασική ανασταλτική δύναμη στην ανάπτυξη της ευφυΐας είναι οι απόλυτες αλήθειες. Συμπεραίνει έτσι ότι το ίδιο συντηρητικό και αντιπαραγωγικό μναλό διαμορφώνεται είτε με τις απόλυτες αλήθειες της θρησκείας, είτε με το δογματικό μαρξισμό (ας σημειωθεί ότι ο συγγραφέας είναι μέλος του ΚΚΙ). Αποδεικνύει με πειστικό τρόπο ότι όλα ανεξαιρέτως τα θέματα είναι κατάλληλα για το παιδί, και ότι η λογοκρισία των ενηλίκων που γίνεται για να προστατευτεί το παιδί από την αμφιβολία και τη σύγκρουση αξιών, είναι λαθεμένη. Άλλωστε λογοκρίνονται κυρίως πληροφορίες για τα θέματα της σεξουαλικότητας και της πολιτικής, που έτσι κι αλλιώς γνωρίζει

ή θέλει να γνωρίσει το παιδί μέσα στην τάση να διαμορφώσει την προσωπικότητά του, και η λογοκρισία αυτή μόνο αρνητικές συνέπειες έχει. Κι αυτοί οι ίδιοι ενήλικες που θεωρούν ακατάλληλα τα θέματα του έρωτα και του σέξ, προσφέρουν σαν κατάλληλες στά παιδιά πληροφορίες πολεμικές, που συχνά αποτελούν πραγματική ανθολογία ωμοτήτων, βασανιστηρίων, σκοτωμών και σίγουρα έχουν αρνητικές επιπτώσεις. Το βιβλίο περιέχει ακόμα περιγραφές των δυνατοτήτων καλλιέργειας και ανάπτυξης της παιδικής ευφυΐας, με τρόπους πρακτικά έφικτους από την οικογένεια, και μάλιστα την οικογένεια που δεν ανήκει στα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα ή δεν άποτελείται από γονείς διανοούμενους.

Τό σχολείο του λαού του Σελε-

Βραβείο Έστίας Ν. Σμύρνης

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ν. ΧΟΝΔΡΟΚΟΥΚΗΣ

Υποστράτηγος ε.δ. - Βουλευτής Πειραιώς - Νήσων

Η ΑΘΕΑΤΗ ΠΛΕΥΡΑ

ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ

Έννιακός μερς ζωής
στο ΝΑΤΟ Σμύρνης

άλλα βιβλία του συγγραφέα:

- ΟΙ ΑΝΕΝΤΙΜΟΙ ΚΑΙ Ο «ΑΣΠΙΔΑ»
- ΓΙΑ ΜΙΑ ΣΩΣΤΗ ΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΕΝΣΤΟΛΟΥ ΠΟΛΙΤΗ
- ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΝΣΤΡΑΤΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΛΡΟΣ

Πανεπιστημίου 44 - Τηλ. 3615.783

και γραμματα γινωριζω • και γραμμα

στέν Φρενέ είναι τό σημαντικότερο ίσως βιβλίο απ' όλα. Στην πράξη δέν είναι ένα βιβλίο. Τό 1969 και μέ τόν παραπάνω τίτλο έγινε στό Παρίσι (άπό τίς εκδόσεις Μασπερό) επανέκδοση σέ ένα τόμο δύο βιβλίων του Φρενέ: *Τό σύγχρονο γαλλικό σχολείο*, πού πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1945 και *Οί παιδαγωγικές σταθερές*, πού πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1964. Η έκδοση των δύο αυτών κειμένων μαζί είναι πολύ χρήσιμη, γιατί και τά δύο αποτελούν βιβλία γενικά, ένα είδος οδηγών πού παραλέμπουν σέ όλα τά άλλα ειδικότερα βιβλία του συγγραφέα. Είναι βέβαια κρίμα πού αυτό δέν αναφέρεται στην ελληνική έκδοση, όπως και τό γεγονός ότι λείπει μιά εισαγωγή μέ πληροφορίες για τό Γάλλο αυτό δάσκαλο, πού για 50 χρόνια περίπου δούλεψε μέ μεγάλο πείσμα και ανανέωσε τή γαλλική εκπαίδευση. Ο Φρενέ έφτιαξε ένα άλλο σχολείο (νηπιαγωγείο και δημοτικό - σήμερα ή μέθοδος εφαρμόζεται και στό γυμνάσιο). Εκτός από τή θεωρητική του αξία, τό σχολείο Φρενέ (μέρος τής δημόσιας εκπαίδευσης) έχει και τό τεράστιο προτέρημα ν' αποτελεί μιά μέθοδο πολλά χρόνια

μελετημένη, πού βελτιώνεται διαρκώς μέ τήν εφαρμογή, σέ διάφορα δημόσια σχολεία. Τό πρώτο μέρος αποτελεί βασικά πρακτικό οδηγό για τήν ύλική και τεχνική οργάνωση του «λαϊκού σχολείου». Περιγράφει από τό πώς πρέπει νά οργανώνεται ο χώρος τής τάξης και του σχολείου, ως τίς μεθόδους διδασκαλίας, τό περιεχόμενο τής διδασκαλίας, τή χρήση του κινηματογράφου, τής γραφομηχανής, των δίσκων γραμμοφώνου και του τυπογραφείου (κυρίως του τυπογραφείου) για τή διδασκαλία στο δημοτικό. Τό δεύτερο μέρος είναι πιο θεωρητικό, και σχηματοποιεί τίς γενικές αρχές πάνω στις οποίες στηρίζεται όλη ή ανανεωτική αντίληψη του Φρενέ. Είναι ένα βιβλίο πού θά έπρεπε νά διαβάσουν όλοι ανεξαιρέτως οι δάσκαλοι, νηπιαγωγοί και καθηγητές του γυμνασίου, κι ακόμα οι γονείς και ίσως όλοι οι ενήλικες και τά παιδιά. Γραμμένο απλά, είναι προσιτό σέ όλους: μεγάλους και μικρούς, μορφωμένους και ανεκπαιδευτους. Δέν είναι ωστόσο καθόλου εκλαικωτικό μέ τήν έννοια τής παραφθοράς για νά γίνει κατανοητό: χρησιμοποιεί αυστηρά τίς επιστημονικές

έννοιες και συγχρόνως, μέ παραδείγματα και παραβολές, όλα τά θέματα γίνονται κατανοητά κι ακόμα πειστικά κι ευχάριστα κι ενδιαφέροντα για τόν καθένα.

Οί παιδαγωγικές αρχές τίς οποίες στηρίζεται χρειάζονται άρκετό χώρο για νά συνοψιστούν, θά περιοριστώ στις θεμελιώδεις. Ο Φρενέ ξεκινάει από τή διαπίστωση ότι τό παραδοσιακό σχολείο, τό σχολείο πού έχουμε: καλλιεργεί τήν άποτυχία, αναστέλλει τήν εύφυα, καταστρέφει τίς κλίσεις, καλλιεργεί τόν ανταγωνισμό, διαμορφώνει αντιδραστικά μυαλά και αναπαράγει άμαθείς και κουτούς. Θεωρεί τό σχολείο αποκλειστικά υπεύθυνο για τούς μαθητές πού «δέν παίρνουν τά γράμματα», πού «άργοϋν» νά μάθουν ανάγνωση, ή είναι άνορθόγραφοι, ή δέ δείχνουν κλίση για τά μαθηματικά κ.ο.κ.

Δοκίμασε νά φτιάξει ένα σχολείο ακριβώς αντίθετο. Στηρίζεται καταρχήν στην ψυχολογική αρχή ότι τό παιδί είναι μιά προσωπικότητα όπως ο ενήλικας και καταργεί κάθε είδους καταναγκασμό ή έπιβολή στο παιδί τής θέλησης του μεγάλου. Στηρίζει τή μάθηση στην ανάπτυξη

ΚΑΘΕ ΠΡΟΙ

αφραζε

διαβαζε

διαδιδε

την ΑΥΓΗ

τη δίκμη 68

ΦΩΝΗ

ΘΟΥΡΙΟΣ

Κεντρικό όργανο του

'ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ'

τα γυμναστικά • και γραμμάτια γυμναστικά

των χειρωνακτικών αρχικά ίκανοτήτων, αυτό που λέει «ψηλαφητή εμπειρία», αποδεικνύοντας πόσο ανασταλτική στην ανάπτυξη της «εύφυιας» είναι η αντιπαράθεση εύφυιας και χειρωνακτικής επίδειξης. Στηρίζει τη μάθηση στο ενδιαφέρον του μαθητή, θεωρεί χρέος του δασκάλου όχι να πείσει ή να αναγκάσει το μαθητή να αποκτήσει κάποιες γνώσεις, αλλά να του αποδείξει σε τί χρησιμεύουν οι γνώσεις αυτές, σε τί του χρησιμεύουν πρακτικά και άμεσα και όχι όταν θα μεγαλώσει. Έπειδή είναι δύσκολο να εξηγήσει κανείς σε λίγες γραμμές τη θεωρία αυτή την άμεσα συνδεδεμένη με την πρακτική της, ως προσέθεσα ακόμα ότι το σχολείο Φρενέ δεν έχει θρανία· ο δάσκαλος δεν «κάνει» το μάθημα, είναι ένα είδος συντονιστή· δεν υπάρχουν βαθμοί· δε χρησιμοποιούνται κόκκινα μολύβια για τη διόρθωση, άλλωστε δε διορθώνει ο δάσκαλος, αλλά οι μαθητές· η γραφή και η ορθογραφία μαθαίνονται με το σχολικό τυπογραφείο και τα έγχειριδια τα φτιάχνουν οι μαθητές.

Τό σημαντικότερο απ' όλα είναι ότι ο Φρενέ κατάφερε να αποδείξει πως είναι μάγος. Πιστεύοντας πως κάθε παιδί είναι και μία δύναμη μεγαλοφυΐα, έκανε παιδαγωγικά θαύματα, που μόνο αυτά ανάγκασαν τους διάφορους εκπαιδευτικούς να δεχτούν τις μεθόδους του, με όλα όσα παράξενα και τολμηρά προτείνει. Θέλοντας ένα σχολείο που οι μαθητές να τό αγαπούν, όπου θά καλλιεργείται η εύφυια τους, όπου θά ανοίγεται ο δρόμος για την πλήρη αξιοποίηση των ικανοτήτων του καθενός, ένα σχολείο όπου στόχος είναι η επιτυχία όλων των μαθητών και η προετοιμασία ενηλίκων με δημοκρατικό πνεύμα και κοινωνικότητα, έφτιαξε συγχρόνως ένα σχολείο ψηλής ποιότητας με «άριστους», ακόμα και κατά την παραδοσιακή λογική των εξεταστών του ακαδημαϊκού απολυτηρίου.

Άννα Φραγκουδάκη

Όριζόντες του κόσμου

του Κώστα Άξελου

Έκδ. Δωδώνη, μετάφρ. Μαρίας Λάζου,
Άθήνα 1978, σελ. 178

Όσοι ασχολούνται στον τόπο μας με τη φιλοσοφία, είναι σά να έχουν κάνει κάποια σιωπηρή συμφωνία: κατά κανόνα κανείς δεν καταπιάνεται με τό ξργο όμότεχνού του. Έτσι δεν ένοχλει ό ένας τόν άλλό. Καί μ' αυτό τόν τρόπο ό φιλοσοφικός λόγος περιορίζεται σε λόγους παράλληλους ή αποκλίνοντες, χωρίς σύγκρουση και γόνιμο διάλογο. Τό σημείωμα που άκολουθεί προσπαθεί να άποτελέσει εξάιρεση στον κανόνα.

Ό Κ. Άξελός θέλει να είναι «μεταφιλόσοφος», «πλανητικός» φιλόσοφος, κλπ. Είναι φιλόσοφος τών «οριζόντων». Άλλά καθώς θά προσπαθήσουμε να δείξουμε, οι όριζόντες του δεν είναι άλλο από όμιχλη που επικαλύπτει τόν πραγματικό κόσμο, τά προβλήματα και τίς ένδεχόμενες προοπτικές του.

Τό βιβλίό του Α. δεν παρουσιάζεται και δεν κρίνεται εύκολα. Όχι επειδή συμβαίνει να άποτελείται από 6 σχετικά ανεξάρτητα κείμενα, σύν μία εισαγωγή και ένα συμπληρωματικό σημείωμα. Ότε γιατί με τό ήρακλειτο - χαϊντεγκεριανό ύφος του, γίνεται δυσνόητο. Η αίτια όρισκεται στο ότι τό βιβλίό δεν έχει αντικείμενο. Είναι λόγος άδιάκοπος, μεγαλόστομος, γεμάτος μεταφορές και γλωσσικά παιχνίδια, που μετεωρίζεται έξω από τό χώρο και τό χρόνο, έξω από τήν πραγματικότητα και τήν ιστορία. Ό κόσμος του Α. είναι άνυπαρκτός: δεν είναι ούτε η σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα με τίς αντιθέσεις, τίς συγκρούσεις και τό γίγνεσθαι της, δεν είναι ούτε η φύση ιδωμένη μέσα από τή νώτερη επιστήμη, δεν είναι ούτε ό κόσμος τών προσωκρατικών. Η «πλανητική» και «μεταφιλοσοφική» σκέψη του Α. συγκροτείται από ένα σύνολο άκαθόριστων έννοιών, που σπάνια προσεγγίζουν τόν πραγματικό κόσμο.

Ένα κύριο χαρακτηριστικό του Α. είναι ότι δεν όρίζει σχεδόν ποτέ τίς έννοιές του. Διαβάζοντας τό βιβλίό, συναντά κανείς άδιάκοπα έννοιες όπως: χρόνος, όριζόντες, παιχνίδι, κόσμος, κοσμική οίκουμένη, σύνολο τών συνόλων, τέλος τής ιστορίας, μεταϊστορικός άνθρωπος, μεταφιλοσοφία, παιχνίδι του ανθρώπου και τής ήθικης του, μεταδιδασκαλία, μυθολογικός όριζοντας, όριζοντας τών όριζόντων, παιδικότητα, άφέλεια, κλπ. Όστόσο σπάνια θά βρει κάποιό όρισμό τών έννοιών αυτών. Άλλοτε πάλι θά συναντήσει, σε διαφο-

ρετικά σημεία, διαφορετικούς όρισμούς.

Η άοριστία τών έννοιών συνυπάρχει άρμονικά με άοριστες φράσεις, που δεν είναι άλλο από ναρκισσευόμενος βερβεκισμός. Μερικά δείγματα: Η μεταφυσική, που δεν είναι αίτια ούτε άποτέλεσμα, αλλά μία μηχανογραφία (σελ. 29). Μηδενισμένο μηδέν... Μονοτριδιάστατη δλότητα του πεπερασμένου, του παρόντος και του μέλλοντος χρόνου που μάς περιέχει (32). Οί θνητοί θνητοποιούν τό θάνατο... Ό υποκειμενισμός τής υποκειμενικότητας του υποκειμένου και ό αντικειμενισμός τής αντικειμενικότητας του αντικείμενου (66). Τό υποκειμενο άπολυτοποιημένο και κοινωνικοποιημένο, προχωρεί προς τήν έξοργιστική παρακμή του (16). Τό «πλήρες» και τό συμπαγές είναι κενά, και τό κενό είναι γελοιωδώς καλλωπισμένο (67). Η ώρα τής μετριότητας... Καιροί τής άμχανίας... Έποχή τής άρχής και του τέλους τής ιστορίας... Η άφέλεια τών τρόπων που άπαιτείται στο έξής από κείνους που πρέπει να άφρονούν τό λόγο γυρεύει τήν έμπνευση... Ότε τό λεξιλόγιό μας, ούτε η σύνταξή μας, ούτε η πράξή μας μπορούν να άποφύγουν αυτό τό παιχνίδι του συνόλου τών συνόλων που ξεπερνάει κάθε πλατύ ή πηγμένο σύνολο (116), κλπ.

Η παρέλαση μπορούσε να κρατήσει πολύ. Άλλά είναι ήδη άρκετά μακριά.

Μετά από τίς εισαγωγικές αυτές παρατηρήσεις, θά επιχειρήσουμε να ανασύρουμε από τόν άκεανό του λόγου μερικές βασικές έννοιες ή έρωτήματα, που θά επέτρεπαν ίσως μία κάπως συγκεκριμένη κριτική παρουσίαση τής σκέψης του Α.

Ό Άξελός θέλει να είναι πλανητικός και μεταδιαλεκτικός. «Σέ μάς μένει να κάνουμε ένα δήμα στα μεταφιλοσοφικά και προϊστορικά πεδία». Η φιλοσοφία του Α. είναι «μεταδιαλεκτική και ιστορικοθεωρητική», είναι «πλανητική σκέψη τής περιπλάνησης του παιχνιδιού του κόσμου», που «θά μαζέψει όλα τά κομμάτια σε ένα σύνολο». Άς μή ζητήσουμε εξηγήσεις για τά προηγούμενα. Όστόσο φαίνεται ότι η σκέψη έχει σαν αντικείμενο τό «παιχνίδι του κόσμου».

Άλλά τί είναι κόσμος; Ίδού ένας όρισμός: «Ό Κόσμος είναι, όπως και ό

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

χρόνος, ό όρίζοντας όποιουδήποτε ύπάρχει και γίνεται, παράγεται και αναπαράγεται και ξεδιπλώνεται σάν Παιχνίδι, δηλαδή παίζεται, μέσα άπ' όλες τις αντίληψεις και τις αντιδράσεις, μέσα άπό τά παιχνίδια μας» (76). Και ή έρευνα είναι «έξερεύνηση του· Είναι - Μηδέν και του όλου - τίποτα σάν παιχνίδι».

Δέ θά συναντήσουμε στόν Α. κάποια άποσαφήνιση των σχέσεων ύποκειμένου - αντικείμενου. (Ό κόσμος παίζεται μέσα άπό τά παιχνίδια μας!). Έτσι για χάρη των «όρίζόντων», πού όλο και χάνονται, χάσαμε τή συγκεκριμένη φυσική και κοινωνική πραγματικότητα. Για χάρη του Πλανητικού παιχνιδιού μηδενίσαμε τις συγκρούσεις, τά προ-όλήματα και τις έλπίδες (γιατί όχι;) τής έποχής μας. Για χάρη τής «μεταδιαλεκτικής» άπορρίψαμε τή διαλεκτική του συγκεκριμένου, τής ποιότητας, τή διαλεκτική του μέρους και του όλου. Θελήσαμε νά ύψωθούμε πάνω άπό τους κοινούς θνητούς, και γίναμε σαπουνό-φουσκα.

Σκέψη μεταδιαλεκτική και πλανητική! Φιλοσοφία πού έχει όρια και πού

«φτάνει κιόλας στό τέλος τής»! Σκέψη όδοιπορούσα πού άπελευθερώνει άλήθειες «πού έχουν σά βάση τήν περιπλάνηση πού αυτή καθεαυτή δέν έχει βάση»! Σκέψη τολμηρή, πού μπορεί νά δεχτεί «ένα μεταφιλοσοφικό μεταϊστορικό κάλεσμα, άν τολμήσει νά άνοιχτεί». (Νά τό δεχτεί άπό πού; Νά άνοιχτεί πρός τά πού;) Σκέψη μεταφιλοσοφική, πέρα άπό τόν Χριστό και τόν Μάρξ, κλπ.

Άλλά σέ τί μπορεί νά χρειαστεί αυτή ή σκέψη; Κατά τόν Α., θά μπορούσε ή ανθρωπότητα νά μη χρειαστεί μιá τέτα σκέψη, ή μιá τέτοια σκέψη νά μη χρειάζεται τήν ανθρωπότητα (78). Τό ότι μπορεί ή ανθρωπότητα νά μη χρειάζεται μιá τέτοια σκέψη, είναι κάτι πού τό κατανοούμε. Άλλά τί σημαίνει ότι μιá τέτοια σκέψη μπορεί νά μη χρειάζεται τήν ανθρωπότητα;

Ό κόσμος κατά τόν Α. είναι όρίζοντες: «όρίζοντες φλογεροί, φλεγόμενος κόσμος». (Οί όρίζοντες καίγονται, ό κόσμος, ή και τά δύο;). Και ότι γίνεται, είναι «τό παιχνίδι των όρίζόντων του κόσμου, των δίχως όρίζοντα όρίζόντων» (139). Άλλά ό κόσμος είναι όρι-

ζοντες ή έχει όρίζοντες; Δέν έχει φαίνεται νόημα νά δοθεί μιá άπάντηση σ' αυτό τό έρώτημα. Πάντως: «Πέρα άπό τους όρίζοντες του κόσμου δέν ύπάρχει τίποτε, άπολύτως τίποτε. Ό κόσμος είναι άπό μόνος του αυτό τό είναι - μηδέν, αυτό τό όλο-τίποτε, πού μάς περικυκλώνει και μάς έκμηδενίζει. Όλα περιέχονται σ' αυτούς τους όρίζοντες πού μένουν κρυμμένοι».

Τά προηγούμενα βέβαια δέν έμποδίζουν τό φιλόσοφό μας νά θεβαιώσει ότι πέρα άπό τόν όρατό όρίζοντα, «είναι οί «όρίζοντες» του άόρατου κόσμου». Τώρα, ό «άόρατος κόσμος» είναι πάλι κι αυτός κόσμος όρίζοντων, κόσμος πνευμάτων, ή κόσμος του τίποτα; Κι όλοι αυτοί οί κόσμοι είναι και οί όρίζοντες τους; Και τί σχέση έχουν μέ τόν κόσμο μας, και μέ τους φυσικούς και τους κοινωνικούς του όρίζοντες; Έρωτήματα άφελή, προ/μεταδιαλεκτικής σκέψης, άνίκανης νά συλλάβει «τό παιχνίδι των όρίζόντων του κόσμου, των δίχως όρίζοντα όρίζόντων»!

Η έννοια του παιχνιδιού επανέρχεται σταθερά στά κείμενα του Α. Φαίνεται πώς ή έννοια είναι πολυσήμαντη.

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

Περίοδος: χρόνος του 1974. Άνοξη 1979, αριθμός 80

Τριμηνιαία έκδοση επιστημονικών προβληματισμών και παιδείας

• Η ΕΝΩΣΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΔΗΜΟΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ
ΤΟ ΙΣΧΥΡΟΤΕΡΟΝ ΣΩΜΑΤΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΣΩΜΑΤΕΙΟΝ ΤΩΝ ΔΗΜΟΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ

Υπαρξιστικό παιδαγωγία και εκπαιδευτική ποικιλία • Γενική εκπαίδευση • Εκπαίδευση των δασκάλων • Σχολικά βιβλία • Αριθμητολόγητρο τής εκπαίδευσης • Παιδαγωγικοί θέματα • Βιβλιογραφία τής θέματος Εκπαίδευσης.

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ

ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ

ΣΤΗ

δημοκρατική συνεργασία

και τον

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ

ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ

τα γυμνάζω • και γραμμάτα γυμνάζω

Σιγά - σιγά ξεκαθαρίζει ίσως ή σημασία της λέξης: *σάν παιχνίδι του κόσμου*. Τό παιχνίδι κατά τόν Α. «ξεπερνάει τήν ανθρωπότητα πού, μέ τή σειρά της, αναπληρώνει τήν ιδέα της φύσης και της ιστορίας». Ταυτόχρονα «τό παιχνίδι του κόσμου και τό παιχνίδι του ανθρώπου μέσα στον κόσμο, στέκουν απόμακρα τόνα από τ' άλλο και σχετικά τόνα μέ τ' άλλο» (19). Τέλος, ό Α. μιλάει για «τό παιχνίδι του κόσμου πού κι αυτό δέν υπάρχει».

Ό κοινός θνητός θά βρει τά προηγούμενα άσαφή και άσυνάρτητα. Τόσο τό φιλόσοφο μας, «δλοι οι άνθρωποι έχουν παστεί στήν παγίδα του παιχνιδιού» (Ποιού; Πώς; Δηλαδή;). Πρέπει λοιπόν νά κατανοήσουμε αυτό τό «παιχνίδι». Μέ ποιό μέσον; Μά προφανώς μέ τή βοήθεια της πλανητικής σκέψης. «Η πλανητική σκέψη του παιχνιδιού του κόσμου - έχοντας κιόλας αρχίσει νά ξετυλίγεται αλλά παραμένοντας μελλοντική - άποτελεί και τό ύψιστο καθήκον μας».

Αλλά τί καθήκοντα είναι δυνατόν νά μάς επιβάλλονται άπέναντι στό Μηδέν; Άς δούμε: «Τί πρέπει νά κάνουμε λοιπόν έμεις οι άναγνώστες και οι ταχυδρόμοι του παιχνιδιού και των παιχνιδιών; Τό καθήκον μας συνίσταται στό νά μάθουμε νά διαβάσουμε στό κάθε παιχνίδι του κόσμου όποιοδήποτε άλλο παιχνίδι, και κυρίως τό παιχνίδι του κόσμου. Και όχι μονάχα νά διαβάσουμε αλλά και νά παίξουμε: αντίστροφοντας τούς κανόνες, άν χρειαστεί (86). Όλα λοιπόν είναι παιχνίδι. Και φυσικά ή ζωή, πού άξίζει «νά τήν παίξουμε». Όστόσο: «Όλα τά παιχνίδια έχουν κιόλας παιχτεί. Λοιπόν, δέν μάς μένει τίποτα άλλο παρά νά ματαιωθεί έξίσου και τό παιχνίδι του συνόλου των συνόλων».

Ξαναρωτάμε: Τί είναι κόσμος; Τί σημαίνει παιχνίδι; Τί σημαίνει πώς όλα τά παιχνίδια έχουν κιόλας παιχτεί; Άφελή έρωτήματα, σκέψης πού χαμοπετά πάνω στον κόσμο των πραγμάτων, άνικανή νά έπισκοπήσει τούς φλεγόμενους όρίζοντες των φλεγόμενων κόσμων! Όστόσο κάτι συγκεκριμένο προκύπτει από τούτο τό παιχνίδι «του συνόλου των συνόλων»: «Τό μαχητικό και μαχόμενο παιχνίδι συντριβεί τούς πυγμαίους και κάνει κάθε έπιθυμία για μεγάλη μυστική έξουσία, ένα από τά άνοιγματα του όρίζοντα;» (139). Οι «πυγμαίοι» είναι προφανώς όντα κατώτερα. Άλλά τότε οι άξιοι για τό παιχνίδι είναι οι υπεράνθρωποι; Και ή έπιθυμία για «μεγάλη μυστική έξουσία» είναι ή έπιθυμία των υπεράνθρώπων; Και τί θυμίζουν όλα αυτά τά ύπο/υπερ-άνθρωπικά, τριάντα πέντε χρόνια μετά τή συντριβή της πρώτης γενεάς των «υπεράνθρώπων»;

Κατά τόν Χάιντεγκερ, ή ουσία του Όντος είναι τό Παιχνίδι τό ίδιο. Στο παιχνίδι αυτό, γράφει ό Α., ό άνθρωπος είναι ό κατεξοχήν παίκτης. Άλλά είναι και ό μόνιμα χαμένος. Τελικά «παίζουμε μέ τό θάνατο». Όστόσο ό ήρωϊκός μηδενισμός δέν καταθέτει τά όπλα: «Η πλανητική σκέψη και πράξη του παιχνιδιού του κόσμου θά πρέπει νά τολμήσει νά άποκρυπτογραφήσει τούς μύθους, νά άποκωδικοποιήσει τά μηνυτάτα της, ξέροντας καλά πώς κι αυτή ή ίδια θά ύποκύψει στό χτυπήματά τους». Καθώς βλέπει ό άναγνώστης, μένουμε ως έδώ στό έπίπεδο των μεγαλόστομων, κενών δεβαιώσεων.

Στόν Χέγκελ και μετά από τόν Χέγκελ, γράφει ό Α., τίθεται τό έρώτημα του τέλους της ιστορίας. Κατά τόν Νίτσε, ζούμε στήν έποχή των τελευταίων ανθρώπων. Τό τέλος της ιστορίας, όστόσο, δέν έχει τέλος. Τό τέλος της ιστορίας πού εξετάζουμε, «θά γνωρίσει τό θάνατο της ανθρώπινης μετριότητας, μέσα και διά μέσου της ανθρώπινης μετριότητας, πού φτάνει ως τήν πλανητοποίηση» (124). Όώρα, πώς ή μετριότητα θά πεθάνει διά μέσου της μετριότητας, είναι μιá άλλη ιστορία πού φαίνεται ότι δέ χρειάζεται νά εξηγηθεί.

Τί θά γίνει όμως ή ανθρωπότητα σ' αυτή τήν έποχή του τέλους της ιστορίας; Ό θάνατος, κατά τό φιλόσοφο μας, είναι τό θέμα του ανθρώπινου και του παγκόσμιου παιχνιδιού. Παρά ταύτα, «ό άνθρωπος φαίνεται σά νά όφείλει νά 'ναι ή τελευταία λέξη του Άπόλυτου πού έγινε ανθρώπινη ιστορία». Άλλά καθώς γνωρίζουμε, τό Άπόλυτο είναι συνήθως ό Θεός. Έτσι ό Άνθρωπος - Άπόλυτο, συναντιέται μέ τό Θεό: «Ό Θεός πού νίκησε τή φύση, ένσαρκώθηκε ιστορικά στον άνθρωπο... Ό μεταϊστορικός άνθρωπος δέ βρίσκεται στά ίχνη του σχήματος: Ήσους, Ναπολέοντας, Χέγκελ, σοσιαλιστικός λόγος;» (128). Η «όντο-θεολογική-θεολογία γίνεται ιστορική ανθρωπολογία, ό άνθρωπος γίνεται θεός». Και ή «διαλεκτική» αυτή άπαιτεί και τό αντίστροφο: «Ό Θεός έχοντας γίνει άνθρωπος, θά θανατωθεί από τούς ανθρώπους». Τέλος, καθότι αυτός έφα!

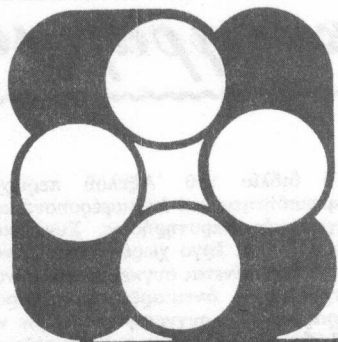
Έτσι λοιπόν, χωρίς νά συλλάβουμε τί είναι ιστορία, κηρύξαμε τό τέλος της ιστορίας και τήν έλευση της μεταϊστορίας, μέ τή θεοποίηση του ανθρώπου και μέ τήν ανθρωποποίηση και τή θανάτωση του Θεού. Όραία! Και συνεχίζουμε: «Η φύσις πεθαίνει όταν άποκαλύπτεται ό θεός. Ό θεός αρχίζει νά πεθαίνει και νά γίνεται άνθρωπος - υίός του Θεού και υίός του Άνθρώπου πού πεθαίνει πάνω στό Σταυρό - και θά πεθάνει «τελειωτικά» μόλις σκοτωθεί από τόν Άνθρωπο, τό Ύποκείμενο, πού στέκει στό κέντρο όποιοδήποτε υπάρχει» (83). Η «μετα-διαλεκτική» είναι

κατά τόν Α. «άντιμυθολογική». Αυτό δέν τήν έμποδίζει νά παρουσιάσει για «πλανητική σκέψη» έννοιες και άντιλήψεις κατεξοχήν μυθολογικές, έξω από όποιαδήποτε άξίωση λογικής ή έπιστημονικότητας.

Συνεχίζουμε λοιπόν νά αϊθεροδοτούμε στό χώρο της μετα-διαλεκτικο-θεολογικο-μυστικο-νιτσεικής πλανητικής σκέψης. Η μεταϊστορία είναι και θά είναι ή έποχή της περιπλάνησης. Και ρωτά ό φιλόσοφος: «Οι στιγμές της άναγνώρισης αυτής της περιπλάνησης θά καταφέρουν νά συλλάβουν τό λόγο μετα-οντο-λογικά και μετα-επιστημονικά και τή φυσική ήλη μετα-επιστημονικά και τούς μεταϊστορικούς λόγο και πράξη μεταφαινομενολογικά και ξανά μεταδιαλεκτικά.»

Δέ χρειάζεται νά άναζητήσουμε τό νόημα του έρωτήματος, ούτε μιá ένδεχόμενη άπάντηση. Άλλωστε προς τί; Όστόσο ό Α., γίνεται στιγμές - στιγμές συγκεκριμένος και ανθρώπινος: μέ τά πάθη του και μέ τίς κακίες του. «Πέρα από τήν πίστη όρισμένων», γράφει, «ύπάρχει ή όλική και άπατηλή πίστη πού φαντάζεται πάντα έναν άλλο κόσμο, πού, σέ σύγκριση μέ τό δικό μας, θά 'ναι ό άληθινός κόσμος. Ό πλατωνισμός, ό χριστιανισμός και ό σοσιαλισμός είναι οι μυθολογικοί φορείς αυτής της πίστης, πού άτενίζει τό μέλλον σάν κάποια έπιστροφή στό παρελθόν πάνω σέ ένα σχέδιο άνώτερο» (23). Άνάμεσα στους μεγάλους μύθους βρίσκεται, κατά τόν Α., «ό ολοκληρωτικός κομμουνισμός και ό άνθρωπος σά σύνολο (Μάρξ)». Ό μαρξισμός και ή ψυχανάλυση, «φιγούρες της πλώρης της μυθολογίας της τεχνολογικής έποχής και του άνύπαρκτού της, αναπαύονται έτσι σέ δικαιοδοσίες πού τούς δόθηκαν από μιá δύναμη πού δέν είναι δική τους». (Τί σημαίνει πάλι τούτη ή τελευταία φράση;). Τό κοινούριο ή τό δήθεν καινούριο φοράει παλιωμένα ρούχα, και τελικά πρόκειται για «ρέυματα ούτοπιστικά πού αυτοονομάζονται επαναστατικά». Ό Μάρξ είναι ό θεμελιωτής του ολοκληρωτικού και δικτατορικού μαρξισμού, και ό ύλισμός είναι αναποδογυρισμένος ιδεαλισμός. Κι άκόμα: Δίχως άμφιβολία, μπορούμε νά στρέψουμε τόν Μάρξ εναντίον του μαρξισμού και των μαρξιστών και αυτούς εναντίον του. Ό σοσιαλισμός τέλος παραμένει ύπόθεση πίστης, και πεπρωμένο της κάθε επανάστασης είναι νά «άποτυχάινει» στις ύψιστες επιδιώξεις.

Έδώ πιά βρισκόμαστε σέ κάπως όρισμένο έδαφος. Άλλά ό μύθος και ή μυθολογική σκέψη σκιαγραφούνται αυθαίρετα, έξω από τόπο και χρόνο. Σέ συνέχεια, και έξίσου αυθαίρετα, χωρίς νά νοιώθει τήν άνάγκη κάποιας άναλυσης και τεκμηρίωσης, ό Α. έντάσσει και τό μαρξισμό στή μυθολογική άντίληψη

Θεμέλια των Επιστημών

Ν. ΑΝΤΩΝΙΟΥ
Ν. ΑΥΓΕΛΗΣ
Κ. ΓΑΒΡΟΓΛΟΥ
Α. ΖΑΧΑΡΙΟΥ
Γ. ΚΑΡΑΣ
Κ. ΚΑΡΟΥΜΠΑΛΟΣ
Φ. ΚΑΦΑΤΟΣ
Κ. ΚΡΙΜΠΑΣ
Ε. ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ
Σ. ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗΣ
Π. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

GUTENBERG

ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

του κόσμου. 'Ακόμα περισσότερο: ο Μάρξ και ο Φρόντ είναι αργοπορημένοι γερανο-εβραίοι προφήτες, που επιβάλλουν σάν ποιητή στον άνθρωπο, μετά από τον Κοπέρνικο και τον Δαρβίνο, τήν τρίτη μεγάλη άποτυχία του. Πρόκειται για θεωρητικούς «που άνήκουν στο τέλος της φιλοσοφίας και στην εποχή της κυρίαρχης και συντριμμένης ύποκειμενικότητας» (96).

'Η τελευταία φράση μās οδηγεί ξανά στη θερηπαιολογική άριστολογία. 'Αλλά ο «πλανητικός» αντιμαρξισμός έχει και άλλα βέλη: 'Ο φιλόσοφος μας διερωτάται μήπως «μιά μέρα ή μικρή ανθρωπότητά μας» θά καταλήξει «νά τινάξει στον άέρα τον πλανήτη γη». Στο μεταξύ, «οι διάφοροι και ποικιλόμορφοι έμπροσθοφυλάκες της - συνήθως της άριστερας - θέλουν νά τήν καταστρέψουν (κομμάτια - κομμάτια ή σχεδόν ολόκληρη)». Μόνον άφελείς και ύποανάπτυκτοι έλπίζουν ακόμα σέ μιά («όλική») επανάσταση. 'Αλλά αυτό που δοθαίει τή μελέτη, είναι ή μη-επανάσταση» (ύπογρ. δική μου). Τό πρόβλημα μας είναι λοιπόν πρόβλημα «μελέτης»! Καί ο Α. ρωτά άνήσυχος: ή μετα-διανόσή μας θά μπορέσει νά βαστάξει; (Ποιά είναι άλήθεια αυτή ή μεταδιανόηση; Καί τί δέν θά μπορέσει νά βαστάξει ή καυμένη);

'Αργοπορημένος προφήτης του 20ου αϊώνα, ο Α. οραματίζεται τό μέλλον: «'Η ανθρωπότητα θά κρατήσει ακόμα. Θά μποροΰσε καί θά 'θελε νά εξαφανιστεί από τό γήινο φλοιό; Δέ φαίνεται ακόμα πώς ήρθε ή στιγμή. Δέν τό θέλει κι ούτε τό μπορεί. Θέλει νά προχωρήσει κοινοσαινώντας και μάλιστα έρποντας» (135). 'Η ανθρωπότητα «μοιάζει νά 'ναι κιάλας ψόφια».

Ζούμε πράγματι σέ μιά άπογοητευτική εποχή! 'Οι στοχαστές «είναι τρομερά σπάνιοι» και σκέφτονται: Τό *Παιχνίδι*. Οι μελετητές παραμένουν φοβερά σπάνιοι, εκτός αν γίνονται ακόμα πιο σπάνιοι, αυτή τήν εποχή της άρχής του τέλους της ιστορίας. Τό γραψίμο είναι δραστηριότητα «παροδικά παθητική και σχεδόν θηλυκιά». Ζούμε τό τέλος της ιστορίας, τό τέλος της ιστορίας του όρίζοντα, τό τέλος της ιστορίας καθορισμένης σάν ιστορίας του νου. Μέ τό τέλος της φιλοσοφίας τελειώνει και ο άνθρωπισμός, μέσα στην άτέλεια του άτέλειωτου. «'Αλλά τί θά ακολουθήσει», διερωτάται ο Α., «τήν εποχή του διαρκούς τέλους της φιλοσοφίας, του τέλους του ανθρώπου και τό τέλος της ιστορίας;» (103)

'Ιδού τά μεγάλα έρωτήματα! Αυτά έχουν πάντα μπροστά στα μάτια τους «οι τολμηροί», αφήνοντας στους άλλους τις «ούτοπιες», ενώ αυτοί «ίκανοποιούνται στο νά μήν έχουν τόπο, στο

νά είναι «άτοποι». Οι τολμηροί έχουν φτάσει πολύ νωρίς για τους συγχρόνους τους», κι αντιμετώπιζουν τό ανθρώπινο γένος «μέσα σ' ένα κράμα οίκτου και έπαρσης» (38). Τά σχόλια είναι περιττά.

'Ο μελετητής δέ σκέφτεται τίποτα άλλο «άπ' αυτό, τό 'Ενα - όλο, τό *Παιχνίδι του Κόσμου*. Αυτός βλέπει τό ανθρώπινο γένος μέ οίκτο και έπαρση. 'Ωστόσο «τό παιχνίδι της αγάπης, του έρωτισμού και της σεξουαλικότητας των μελετητών, άφορά τό ανθρώπινο γένος γενικότερα. Συνίσταται στο νά κάνει νά κλονιστούν οι όρίζοντες που περιέχουν τό λόγο και τόν έρωτα» (53). Γένοιτο!

'Επιχειρήσαμε, στον περιορισμένο χώρο που διαθέταμε, νά σκιαγραφήσουμε κριτικά τό βιβλίο του Κώστα 'Αξελου. Οι παρεμβάσεις μας ήταν λακωνικές, γιατί τό βιβλίο είναι από μόνο του εύλωτο. Θά κλείσουμε τώρα τούτο τό σημείωμα, μέ μερικές γενικές παρατηρήσεις.

Ζούμε σέ μιά μεταβατική και εξαιρετικά δύσκολη εποχή. Ζούμε τό τέλος του καπιταλισμού και τήν άρχή της δημιουργίας σοσιαλιστικών κοινωνιών. 'Η αντίθεση καπιταλισμού - επαναστατικών δυνάμεων δεσπόζει στην εποχή μας. Τήν ίδια στιγμή γεννιούνται νέες και συχνά άπροσδόκητες αντιθέσεις, μέσα στο τήν προσπάθεια για τήν οικόδομη νέων κοινωνικών μορφών. Στόν αϊώνα μας μέ τήν ύψηλή τεχνολογία, δημιουργούνται έπίσης νέες αντιθέσεις ανάμεσα στον άνθρωπο και στή φύση, αντιθέσεις άδιόρατες στην εποχή του αϊσιόδοξου έπιστημονισμού.

'Η φιλοσοφική σκέψη όφείλει νά είναι και στην εποχή μας, ή προπαντός στην εποχή μας, άγρυπνη και άνήσυχη. 'Οφείλει νά αναλύσει τό γίνεσθαι των σημερινών κοινωνιών, νά δει τίς βασικές τους αντιθέσεις και τούς δρόμους που θά οδηγήσουν ίσως στή λύση τους. 'Οφείλει νά συμβάλει στο φωτισμό της πορείας του ανθρώπινου γένους. Σέ τούτους τούς καιρούς της άποικοδόμησης, όφείλει νά αποκαλύψει δυνατότητες και νά διαμορφώσει μιά νέα και λειτουργική φιλοσοφία του ανθρώπου.

'Ο ρόλος της φιλοσοφίας είναι κατεξοχήν σημαντικός σήμερα. 'Αλλά για νά σταθεί στο ύψος της ιστορικής στιγμής, ή φιλοσοφία πρέπει νά περάσει μέσα από τό ειδικό και τό συγκεκριμένο: μέσα από τήν άνάλυση της φυσικής και της κοινωνικής πραγματικότητας. Δηλαδή μέσα από τήν ιστορία. Μόνο μ' αυτό τόν τρόπο, τή σύνδεση της δηλαδή μέ τό συγκεκριμένο και τήν κοινωνική πράξη, έχει έλπίδες νά άποφύγει τόν κίνδυνο της ιδεολογικής κατασκευής.

Τό βιβλίο του 'Αξελου περιέχει άναμφισβήτητα και ενδιαφέρουσες και στοχαστικές παρατηρήσεις. Συνολικά, ώστόσο, είναι έργο χωρίς άντικείμενο. 'Οπου πάλι γίνεται συγκεκριμένο, είναι άνάγλυφος ο αντιμαρξιστικός χαρακτήρας του. 'Ο συγγραφέας θέλησε νά συλλάβει τό παγκόσμιο και τό αϊώνιο, αλλά έχασε τό ύπαρκτο, μέ τόν ιστορικά καθορισμένο χαρακτήρα του. 'Ετσι ο λόγος του γίνεται φτιαχτός, μεγαλόστομος και κενός. Τό βιβλίο θέλει νά θυμίσει 'Ηράκλειτο και Χάιντεγκερ. 'Ωστόσο ο άποφθεγματικός, αντιθετικός και «προφητικός» λόγος του δέν είναι καταστάλαγμα σοφίας: είναι ύφος και δέν πείθει.

Ζητάμε σοβαρότητα και αίσθηση εϋθύνης και από τόν τελευταίο πολίτη. Τό βιβλίο που παρουσιάζουμε, τό χαρακτηρίζει μιά έξοργιστική άνευθυνότητα.

Τελικά, πέρα από ύποκειμενικές προθέσεις και αϋταπάτες, τό έργο ύπάρχει καθεαυτό, έχει τό χαρακτήρα του, και άσκει μιά όρισμένη κοινωνική λειτουργία. Σά βιβλίο είναι χαρακτηριστικό δείγμα «άλλοτριωμένης συνείδησης ενός κόσμου άλλοτριωμένου». Τό άδιέξοδο του είναι έκφραση του άδιέξοδου μιάς συνείδησης που φαντάζεται ότι μπορεί νά λειτουργεί έξω από τήν εποχή της. 'Αλλά ή φιλοσοφία λειτουργεί, άνεξάρτητα από προθέσεις, προς όφελος κάποιας τάξης. Δέν ξέρω δέβαια τί μπορεί νά πιστεύει ο 'Αξελος. 'Αλλά τό βιβλίο του - στο βαθμό που μπορεί νά τό πάρει κανείς στα σοβαρά - συμβάλλει στή σύγχυση και στή δημιουργία ψευτικής συνείδησης.

Κι ακόμα ένα θέμα: Μιά από τίς συνέπειες των περιπετειών των τελευταίων 40 χρόνων, είναι ότι ένα σημαντικό μέρος του πνευματικού κόσμου της χώρας μας ζει και εργάζεται στο έξωτερικό. Παρόλα όσα γράφονται, φαίνεται ότι οι κυβερνήσεις μας δέν πρόκειται νά άσχοληθούν σοβαρά μέ τόν επαναπατρισμό αυτού του πνευματικού δυναμικού. 'Αλλά και από μακριά οι στοχαστές αυτοί μπορούν νά συμβάλλουν στην πολιτισμική άνάπτυξη του τόπου μας. Είναι λοιπόν πάντα εύπρόσδεκτοι από τό άναγνωστικό κοινό. 'Αλλά καλό θά είναι νά μή φαντάζονται ότι κομίζουν φως σέ ύπανάπτυκτους ή σέ ιθαγενείς έξωτικών χωρών. Καί ή περίπτωση του 'Αξελου δέν είναι διόλου ή μοναδική.

Σημείωση: 'Η μετάφραση του βιβλίου πρέπει νά ήταν εξαιρετικά δύσκολη, και φαίνεται πώς ή Μαρία Λάζου τά κατάφερε. Χαρά στην ύπομονή της!

E.I. Μπιτσάκης

τα γυμνάζω • και γραμμάτια γυμνάζω

Αιώνια παιδιά. Προφητεία για την Ελλάδα καί τους Έλληνες

του Στέλιου Ράμφου

Έκδόσεις «Κέδρος», Αθήνα 1978, σ.σ. 96

«Αχ, φίλοι μου, πρέπει να ξεπερά-
σουμε και τους Έλληνες»
Νίτσε, 'Η χαρούμενη επιστήμη
§. 340

Η νοηματική αφετηρία του έργου είναι μία φράση από τον πλατωνικό *Τίμαιο* (22b: «Ὁ Σόλων, Σόλων», λέει ὁ Αἰγύπτιος ἱερέας στὸν Ἀθηναῖο σοφὸ, «Ἕλληνες αἰεὶ παῖδες ἔστε, γέρον δέ Ἕλληνας οὐκ ἔστιν») πού μέ «δεξιούσνη» (σ. 9) ὁ Ράμφος ἐπιχειρεῖ ν' ἀναλύσει, ἀφοῦ νομίζει πὼς σ' αὐτὴν συνοψίζεται «ἡ ἰδέα τοῦ Πλάτωνος περὶ ἑλληνισμοῦ: ἡ Ἑλλάδα σημαίνει γι' αὐτὸν τὴν νεότητα» (σ.10). Στὸ προλογικὸ σημεῖωμα διαγράφεται ξεκάθαρα ὁ ἄμεσος καὶ ὁ ἀπώτερος στόχος τῶν *Αἰώνιων παιδιῶν*: «Ἀναζητῶ σέ μία φράση τοῦ Τιμαίου τὸ νόημα τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ ἀπαντῶ ἐμμέσως σέ ὀρισμένη κριτικὴ ἀμφισβήτηση τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας» (σ. 7).

Ἀποτολμώντας μία συνολικὴ θεώρηση τοῦ διπλοῦ αὐτοῦ στόχου θά προσπαθῶ νά δεῖξω τί εἶδους «νόημα» βρῖσκει ὁ Ράμφος στὴν ἑλληνικὴ διάρκεια καὶ τί σημαίνει νά ὑπερασπίζεται κανεὶς στὴν ἐποχὴ μας τὸν πλατωνισμό - καὶ μάλιστα πλατωνικά, δηλαδή μέ τὴν ἀντιγραφή τῆς πλατωνικῆς μεθόδου. Ἀρχίζω ἀπὸ τὸ τελευταῖο σημεῖο.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε γιὰ τὸ δάσκαλό του πὼς «τὴν τῶν λόγων ἰδέαν αὐτοῦ μεταξὺ ποιήματος καὶ πεζοῦ λόγου» (*Διογένης ὁ Λαέρτιος* III, 37). Καὶ ὁ Ράμφος ἐπιχειρεῖ νά «φιλοσοφήσει» ποιητικά. Τὸ ἀναντίρρητο, ὅμως, ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειάς του εἶναι νά μὴν ἔχουμε, ὡς ἀνάγνωστες, οὔτε φιλοσοφία οὔτε ποίηση. Τοῦτο διαπιστώνεται μέ χαρακτηριστικὴ εὐκολία στὴν «προφητικὴ» - ἱρασιοναλιστικὴ δομὴ τοῦ ἔργου. Γιατί ἡ

πρόθεσή του δέν ἀποκρυσταλλώνεται σέ μία μεθοδικὴ καὶ τεκμηριωμένη ἀπόδειξη τῶν ἀπόψεων πού προτείνει, ἀλλά σέ μία «ἐνοραματικὴ» συσχέτιση τῶν πλατωνικῶν θεωρήσεων: «Μέ τὸν πλατωνικὸ φιλόσοφο βρισκόμαστε στὸν χώρο τῆς προφητείας» (σ. 68). Ὁ κίνδυνος νά καταλήξει ἡ φιλοσοφικὴ ποίηση σέ μία παρα-ποίηση, δηλαδή σέ μία ἀυθαίρετη χρησιμοποίηση τοῦ ξένου πνευματικοῦ μόχθου, εἶναι ὑπαρκτός. Ὁ Ράμφος ὁμολογεῖ αὐτὸ τὸ γεγονός νομίζοντας πὼς ἔτσι τὸ νομιμοποιεῖ: «Ὁ ἱστορικὸς τῶν ἰδεῶν μπορούσε νά μοῦ προσάψῃ ὅτι προσποιούμαι πὼς ἐρμηνεύω κατὰ γράμμα καὶ δάξω στὸ στόμα τοῦ Πλάτωνος σκέψεις πού δέν θά περνοῦσαν ποτέ ἀπὸ τὸ μυαλό του» (σ. 79).

Ἡ γλωσσικὴ ποιότητα τῶν πλατωνικῶν διαλόγων ἀπασχόλησε, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα κιόλας, τοὺς μελετητὲς τοῦ Πλάτωνα. Ἔτσι ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς (*Δημοσθένους* 5) παρατήρησε πὼς ὁ

ἰδρυτὴς τῆς Ἀκαδημίας «τά πεποιημένα ζητεῖ καὶ ξένα καὶ ἀρχαιοπρεπῆ». Καὶ στὸ Ράμφο ἡ γλῶσσα παρουσιάζεται ὡς ἐκκεντρικότητα γραφῆς, ἀφοῦ εὐκολὰ ἐπισημαίνεται ἡ ἰδιότροπη δημοτικὴ πού μεταχειρίζεται (πλησιάζει τὴν «Κοινὴ νέα ἑλληνικὴ»). Διαλέγω μερικὰ δείγματα: «στὸν χώρο τῆς ἐσωτερικότητος ὑπὸ μορφῆν ἀναγνώσεως» (σ. 22), «ὑπὸ μορφῆν ἐκ τοῦ μηδενός δημιουργίας» (σ. 24), «δέν ὑφίσταται διαλεκτικὴ ζήτησις» (σ. 40), «ἡ διδαχὴ μίας αὐθεντίας ἐν εἶδει ἐντολῶν» (σ. 42).

Ὁ Πλάτων εἶχε τὴ γνώμη πὼς στὴ διαλεκτικὴ πορεία γιὰ τὴ σύλληψη τῶν ἰδεῶν εἶναι ἀπαραίτητος ὁ «μῦθος» πού μέ ἀποκλειστικὸ τρόπο κατορθώνει ν' ἀποκαλύψει τὴν ὑφή τοῦ νοητοῦ κόσμου. Εἰκοσι τέσσερις αἰῶνες ἀργότερα ὁ Ράμφος, μέ τὸν ἀφοριστικὸ τόνο τῶν γραπτῶν του καὶ τὴν ἐνοραματικὴ γνώση, κάνει... παρα-μῦθια. Ἴδου ὀρισμένα παραδείγματα: «Τί σημασία ἔχει ἂν ὁ χρόνος εἶναι εἰ-

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΓΝΑΤΙΑ

Κυκλοφόρησε

Μ.Δ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΠΟΙΗΜΑΤΑ

2η ΕΚΔΟΣΗ

και γραμματα ζωριζω • και γραμμα

δωλο, όταν αλήθεια του ειδώλου είναι ο χρόνος του έργου;» (σ. 10), «Συνδέουν τό απόλυτο μέ την ιστορία διά της αναμνήσεως και προκαλούν μία ιστορικότητα στραμμένη διαρκώς προς την ανιστορική της καταγωγή» (σ. 13), «Η Ελλάδα δεν είναι γι' αυτόν αφηρημένη έννοια, αλλά πραγματικός υπερούρανιος τόπος» (σ. 13), «Παράδοση δεν γίνεται ή αναπέταση της γραφής, αλλά ο ζωντανός λόγος πού πραγματοποιεί συνάντηση του νου μέ την ενεργό σημασία» (σ. 24).

Η κύρια θέση των *Αιώνιων παιδιών* απορρέει από μία καιρία παρεξήγηση ή - έστω - από μία «ελεύθερη» παραποίηση: τό ίδιο τό κείμενο του *Τιμαίου* αποδίνει στους Έλληνες μία αρνητική και όχι μία θετική ιδιότητα, αφού πρόκειται για τή διαπίστωση πώς οί λαοί πού διανύουν τήν παιδική τους ηλικία δεν απόχτησαν ακόμα τή συνείδηση της ιστορικότητας. Ο Ράμφος, αντίθετα, επιμένει πώς η νεότητα των προγόνων του ταυτίζεται μέ τή «δημιουργική ιστορικότητα» (σ. 76). Και για να κάνει πιο βέβαιο τόν ισχυρισμό του διατυπώνει τό επόμενο παραδοξολόγημα: «Είναι σαφές πώς ο ιερέας του Τιμαίου δεν έχει συνείδηση των λεγομένων του, άλλως δεν θά ήταν Αιγύπτιος» (σ. 76)! Βέβαια ο Ράμφος δεν είναι ο πρώτος πού ερμήνευσε έτσι τό πλατωνικό χωρίο. Ο Βασόν, λογουχάρη, στό *Νέο όργανο* (1620) χρησιμοποίησε τή φράση αυτή του *Τιμαίου* για να δείξει πώς η άεναη νεότητα της ιστορίας πηγάζει από τή συνάρτηση του «παλιού» μέ τό «καινούριο» (βιβλ. I, άφορ. 71). Στόν προηγούμενο αιώνα ο Νίτσιε, στό πολύκροτο έργο του *Η γέννηση της τραγωδίας* (1871), αναφέρεται γιατί οί Έλληνες «στήν τραγική τέχνη είναι μόνο παιδιά πού άγνοούν τί θεϊκό παιγνίδι πλάστηκε από τά χέρα τους» (§ 17).

Ο γερμανικός κλασικισμός ήταν τό γέννημα μιάς χώρας πού δεν είχε δικό της πολιτιστικό παρελθόν, άντάξιο των δραματισμών της

για τό μέλλον. Όπως έλεγε στίς πανεπιστημιακές του παραδόσεις για τήν ιστορία της φιλοσοφίας ο Χέγκελ, «στό όνομα της Ελλάδος η καρδιά του πολιτισμένου ανθρώπου της Εύρώπης και ειδικότερα σ' έμάς τούς Γερμανούς άκούει τήν πατρίδα της» (*Άπαντα*, τομ. 17, σ. 187). Λίγο ωρότερα ο Winckelmann δήλωνε πώς «ο μοναδικός δρόμος για να γίνουμε άμίμητοι είναι η μίμηση των Άρχαίων» (*Σκέψεις για τή μίμηση ελληνικών έργων στή ζωγραφική και τήν πλαστική*, 1755, Βάδη 1962, σ. 330). Ο έλληνολάτρης αισθητικός πίστευε, καθώς και ο Χέλντερλιν και ο Χέγκελ, πώς η αρχαιότητα άποτελεί τήν «αίωνια νεότητα». Τόν άπόηχο αυτής της αντίληψης συναντούμε στό Μάρξ πού τήν άπομυθοποιεί μέ τόν άκόλουθο τρόπο: «Κανονικά παιδιά ήταν οί Έλληνες. Η γοητεία πού μάς προκαλεί η τέχνη τους άνταποκρίνεται στήν ελάχιστη αναπτυγμένη κοινωνική βαθμίδα. Είναι μάλλον τό άποτέλεσμα αυτής (της κοινωνικής βαθμίδας) και συνδέεται άμεσα μέ τό γεγονός πώς οί άνώριμες συνθήκες (...) δεν πρόκειται να ξαναγυρίσουν πιά» (*Για τήν κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Είσαγωγή, 1857, MEW, τ.13, σ. 642, πρβλ. R. Sannwald, *Ο Μάρξ και η αρχαιότητα*, Ζυρίχη 1957, σ. 17 κκ.).

Ο συγγραφέας των *Αιώνιων παιδιών* δεν υποψιάζεται τή σημασία πού είχε για τούς συντηρητικούς κύκλους της αρχαιοελληνικής πόλης η «όντολογική» θεώρηση της ιστορικής διαδικασίας, και ιδιαίτερα η κυκλική αντίληψη του ιστορικού χρόνου, του επιφανόμενου δηλαδή του κόσμου των ιδεών πού μένει «αεί κατά ταύτά ώσαύτως έχουν» (*Σοφιστής*, 248α). Γι' αυτό παραβλέπει τή σκοπιμότητα της προτεινόμενης επιστροφής στήν παιδική άθωότητα πού συμβολίζει η πρωταρχή της ιστορίας. Σ' αυτό τό σημείο ο ίδιος ο Πλάτων εκδηλώνει τίς προθέσεις του: «οί μέν παλαιοί, κρείττονες ήμών και έγγυτέρω θεών οίκούντες» (*Φίλητος* 16c). Η θεοποίηση του παρελθόντος, συμπληρώνει ο ψευδο-πλατω-

νικός *Ίππαρχος* (229d), στόχευε τήν επαναφορά της τυραννίδας του Πεισίστρατου, όταν «έξων οί Άθηναίοι ώσπερ επί Κρόνου βασιλεύοντος».

Για να εξηγήσει τήν «αίωνια νεότητα» των Έλλήνων ο Ράμφος άξιοποιεί τή συζήτηση του *Φαίδρου* για τό ρόλο της γραφής μέ τήν άκόλουθη σύνδεση: «η άγνοια της γραφής και η αίωνια νεότης των Έλλήνων συμβαδίζουν» (σ. 15). Ο Σωκράτης, τό κύριο πρόσωπο των περισσότερων πλατωνικών διαλόγων, μέ τή ζωντανή προφορική διδασκαλία κέρδιζε τούς συνομιλητές του: ήταν η μαμή των ιδεών πού κουβαλούσαν, χωρίς να τό ξέρουν, στίς ψυχές τους. Ο Ράμφος, πλατωνίζοντας κι εδώ, καταδικάζει τήν «αναρχική έξάπλωση της γραφής» (σ. 27) μέ τήν ύπόμνηση πώς μόνο ο «ειδώς» μπορεί να τή χρησιμοποιεί... Για ποιο λόγο ο Σωκράτης των γραπτών του Πλάτωνα αναφέρει τό μύθο του Θεού και τί επιδιώκει μέ τήν άπαξίωση του γραπτού λόγου ή - έστω - μέ τήν εκλεκτική του χρήση από τούς «ειδότες» - αυτό ο συγγραφέας των *Αιώνιων παιδιών* τό άποσιωπά. Όμως ο πνευματικός του όδηγός διακρίνει ξεκάθαρα γιατί τά συντηρητικά στοιχεία της έποχής του άντιμάχονται τό «δημοτικό» γραπτό λόγο και προτιμούν «ιδιωτεύειν άλλα μη δημοσιεύειν» (*Άπολογία*, 32α). Τήν επίθεσή τους προς τή νεωτεριστική διάθεση και τήν τάση για αντικειμενικότερη διαφώτιση πού χαρακτηρίζει τό γραπτό λόγο προσπαθούν να συγκαλύψουν μέ τήν άνησυχία τους μήπως θεωρηθούν επαγγελματίες δάσκαλοι της άπατηλής σοφίας: «οί μέγιστον δυνάμενοι τε και σεμνότατοι εν ταίς πόλεσιν αιοχύνονται λόγους τε γράφειν και καταλείπειν συγγράμματα έαυτών, δόξαν φοβούμενοι του έπειτα χρόνου, μη σοφισταί καλώνται» (*Φαίδρος* 257d). Ο Θεοδωρακόπουλος, πού μάλλον μύησε τό Ράμφο στήν πλατωνική φιλοσοφία, εκφράζει τήν ίδια γνώμη: «Ο γραπτός λόγος μέ τή συμβολή της σοφιστικής είχε γίνει όλότελα επιδεικτικός» (*Εί-*

ρα γνωρίζω • και γραμμαρα γνωρίζω

σαγωγή στον Πλάτωνα, 'Αθήναι 1958³, σ. 146).

Έγραφε κάποτε ο Μάρξ για τους φιλόσοφους, που δυσκολεύονται να κατεβούν από τον κόσμο των ιδεών στον πραγματικό, πώς ή «άμεση πραγματικότητα της σκέψης είναι η γλώσσα» (*Η γερμανική ιδεολογία*, 1845/46, MEW, τ.3, σ. 432). Ακριβώς ως γλώσσα, έστω «φιλοσοφική», αντιμετωπίζει ο Ράμφος τό πλατωνικό έργο με αποτέλεσμα να νομίζει πως γεννήθηκε ουρανοκατέβατο, σταλμένο από τον «υπερουράνιον τόπον» (*Φαίδρος* 247c) κατά την αγαπημένη του έκφραση. Αν ο συγγραφέας του *Τίμαιον* έζησε σε κάποια εποχή και είχε κάποια συμμετοχή στα γεγονότα της αυτό ο Ράμφος τό παραβλέπει. Αν, έπίσης, αντίλει από προγενέστερες πηγές τά θέματα του ή τή μέθοδο (δπως μάς πληροφορεί για παράδειγμα ο Διογένης ο Λαέρτιος, III 8) – κι αυτό δέν τό συζητάει. Ο στείρος έλληνοκεντρισμός των *Αιώνιων παιδιών* δέν επιτρέπει τήν όρθή έπισημανση και αξιολόγηση των αιτιών που όδήγησαν στο αρχαιοελληνικό «θαύμα». Γι' αυτό υπέρμετρος είναι και ό θαυμασμός της αιώνια ανανεούμενης ελληνικής παράδοσης που «ένσαρκώνει τήν έπιστροφή του ιστορικού πνεύματος στην άνιστορική του άρχή» (σ. 95) και αποτελεί «τήν ιστορικότητα της άπειρου μεταδόσεως, υπό μορφήν άδιακόπου έκπληρώσεως της άρχης» (σ. 94)! Μάλλον δέν υπάρχει φιλοσοφικότερη συνηγορία για τό φετινό γιορτασμό της ελληνικής παράδοσης και θεωρητικότερη απόδειξη πώς ή «Έλλάδα ποτέ δέν πεθαίνει»...

Παναγιώτης Χρ. Νούτσος

έφ' όσον υπάρχουν, φροντιστήρια

**ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ
ΟΜΙΛΟΣ**

Κιάφας 9 (1η πάροδος Ζωδ. Πηγής)
Τηλ. 3626228

σειρά: **ΣΗΜΕΡΑ**

ΛΟΥΙ ΑΛΤΟΥΣΕΡ
τί πρέπει ν' αλλάξει
στό κομμουνιστικό
κόμμα

ΜΟΝΤΥ ΤΖΟΝΣΤΟΥΝ

**Σοσιαλισμός
Δημοκρατία
και μονοκομματικό σύστημα**

ΝΤΟΜΙΝΙΚ ΛΕΚΟΥΡ

έτεροδοξία ή επανάσταση;

στις εκδόσεις «'Αγώνας», τηλ. 324.53.32

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η κριτική του Κώστα Τσουκαλά πάνω στο βιβλίο μου (*Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις Ύπανάπτυξης*) που δημοσιεύθηκε στο προηγούμενο τεύχος του *Πολίτη* χαρακτηρίζεται από μία μεθοδικότητα και σοβαρότητα που δεν βλέπει κανείς συχνά σε βιβλιοκρισίες στον τόπο μας. Του είμαι δε ιδιαίτερα ευγνώμων για τον ισοσταθμισμένο τρόπο με τον οποίο εξετάζει και τα προβλήματα στα οποία συμφωνεί μαζί μου και τα προβλήματα στα οποία υπάρχουν διαφωνίες. Αναφορικά με τις διαφωνίες, έπειδή μερικές απ' αυτές απορρέουν από διαφορετικούς τρόπους όρισμού βασικών έννοιών, θα ήθελα να κάνω τις εξής παρατηρήσεις:

1. Σχετικά με τον όρο «νεομαρξισμός»

Ο όρος αυτός δεν είναι δικός μου. Χρησιμοποιείται εύριτα στη φιλοσοφία της ανάπτυξης, ιδίως στις αγγλοσαξονικές χώρες. Πρόθεσή μου, χρησιμοποιώντας τον όρο, δεν είναι να δείξω ότι οι έρευνήτες που συνήθως θεωρούνται νεομαρξιστές «απομακρύνθηκαν από τις θεμελιώδεις έννοιες του Μάρξ». Αυτή είναι μάλλον η θέση του Άλτουσερ, θέση με την οποία, όπως φαίνεται καθαρά στο κεφάλαιο 2, δεν συμφωνώ.

2. Σχετικά με την κριτική που κάνω στη θεωρία του Πουλιαντζά για την άνοδο και πτώση της δικτατορίας

Η κριτική που κάνω σ' αυτό τό σημείο δεν είναι απλώς ότι ο Πουλιαντζάς δεν παρέχει αρκετά εμπειρικά στοιχεία για να στηρίξει τη θεωρία του, ούτε ότι προσπαθεί να δείξει με ανθρωπομορφικό τρόπο την άστική τάξη σαν δημιουργό του πραξικοπήματος. Αυτό που υποστηρίζω βασικά είναι πως η κυρίαρχη δομική αντίθεση (αντίθεση στο επίπεδο αντικειμενικών κοινωνικών δομών και όχι αναγκαστικά «πρακτικών») που βλέπει ο Πουλιαντζάς μεταξύ δύο μερίδων της άστικής τάξης, της «μεταπρακτικής» και της «ένδογενούς», αντίθεση πάνω στην οποία στηρίζει την βασική του εξήγηση για την άνοδο και πτώση της χούντας, απλοοστάτα δεν υπάρχει στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Γιατί τα συμφέροντα αυτών των δύο μερίδων της άστικής τάξης δεν είναι ανταγωνιστικά αλλά συμπληρωματικά. Και

αυτή η συμπληρωματικότητα συμφερόντων εξηγείται αν κοιτάξει κανείς το μοντέλο συσσώρευσης κεφαλαίου που ακολουθεί η Ελλάδα.

3. Σχετικά με την ανάλυση της πατρωνείας

Δεν συμφωνώ καθόλου με τις θέσεις που αναπτύσσει ο Τσουκαλάς σχετικά με την σχέση πατρωνείας και ταξικής δομής και πραγματικά δεν βλέπω καμία ουσιαστική διαφορά με την δική μου ανάλυση. Αν υπάρχει κάποια διαφορά αυτή έγκειται στην όρολογία. Αν, για παράδειγμα, αντί του όρου «ταξική πολιτική» (που και σ' αυτή την περίπτωση δεν είναι δική μου επίνοηση) χρησιμοποιούσα τον εξίσου παραδεκτό όρο «πολιτική όριζόντια ενσωμάτωσης», ίσως η παρανόηση να είχε αποφευχθεί.

Γιατί όταν μιλάω για ταξική πολιτική σε αντιπαράθεση με την πολιτική πατρωνείας, δεν έννοω καθόλου πως η «πατρωνεία αναπτύσσεται σε κοινωνικό κενό» ή ότι υπάρχει «αυτοφυής μορφή πατρωνείας απομωνωμένη από την ταξική πολιτική». Ακριθώς τό αντίθετο υποστηρίζω. Όπως άλλωστε φαίνεται νομίζω καθαρά, στην κριτική που ασκώ στη φονξιοναλιστική πολιτική επιστήμη και στους άνθρωπολόγους που ασχολούνται με την πατρωνεία (κεφ. 3, τμήμα 2), η θέση μου είναι πως δεν είναι δυνατό να καταλάβουμε την πατρωνεία χωρίς να δούμε τις περισσότερες ή λιγότερες άμεσες σχέσεις που έχει με την ταξική δομή. Στην περίπτωση της Ελλάδας προσπάθησα να δείξω ότι οι διακυμάνσεις στη σπουδαιότητα της πατρωνείας σαν τρόπου πολιτικής οργάνωσης σε σχέση με άλλους πιο όριζόντιους τρόπους πολιτικής ενσωμάτωσης εξηγούνται σε τελευταία ανάλυση από τον τύπο της υπανάπτυκτης οικονομικής δομής και της συνακόλουθης ταξικής δομής.

4. Συνάρθρωση τρόπων παραγωγής και η έννοια του «θύλακα»

Όταν υποστηρίζω ότι στις υπανάπτυκτες χώρες ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (ΚΤΠ) παίρνει μορφή «θύλακα», μ' αυτό δεν έννοω ούτε ότι υπάρχει δυαδική πόλωση μεταξύ καπιταλιστικών και μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής ούτε ότι οι μη καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής (ή απλή έμπορευματική παραγωγή στην ελληνική περίπτωση) «δεν

είναι ένταγμένοι μέσα στις κυρίαρχες καπιταλιστικές μορφές». Δεν πρόκειται καθόλου για θέμα ένταξης ή μη ένταξης, αλλά για θέμα του τί είδους ένταξη έχουμε και πως συγκρίνεται μ' αυτήν της Δύσης.

Πιο συγκεκριμένα με την έννοια «θύλακας» έννοω:

α. Ότι ο ΚΤΠ δεν επέκταθηκε στην Ελλάδα όσο στις δυτικές οικονομίες, έξ ου και η σπουδαιότητα της άπλης έμπορευματικής παραγωγής και στην γεωργία και στον δευτερογενή τομέα.

β. Ότι η συνάρθρωση του καπιταλιστικού τομέα μ' αυτόν της άπλης έμπορευματικής παραγωγής είναι πιο άρνητική σχετικά πάντοτε με την περίπτωση της Δύσης. Πιο άρνητική όχι με την δυαδική έννοια, της έλλειψης δηλαδή ένταξης στον καπιταλισμό, αλλά με την έννοια της έλλειψης οργανικής συμπληρωματικότητας μεταξύ καπιταλιστικών και μη καπιταλιστικών τομέων. Μία έλλειψη που οδηγεί σε συστηματική μεταφορά πόρων από τον άπλο έμπορευματικό τομέα στον καπιταλιστικό και από εκεί στο έξωτερικό.

Φυσικά για να δείξει κανείς εμπειρικά και λεπτομερικά τό ότι οι άρνητικές διασυνδέσεις μεταξύ των τομέων είναι πιο ισχυρές από τις θετικές (πάντα μιλώντας συγκριτικά) χρειάζονται συγκριτικά στατιστικά στοιχεία που αυτή τή στιγμή δεν υπάρχουν. Άλλά σ' ένα πιο γενικό επίπεδο ή μη συμπληρωματικότητα μεταξύ τομέων και η έλλειψη αυτόδυναμίας της ελληνικής οικονομίας είναι στοιχεία προφανή, ιδιαίτερα αν σκεφτεί κανείς ότι [στο] δυτικό καπιταλισμό ή παραγωγή τεχνολογίας ήταν και είναι ένα φαινόμενο πολύ πιο ένδογενές παρά στην Ελλάδα, όπου τά βασικά μέσα παραγωγής εισάγονται από τό έξωτερικό. Μία άλλη ένδειξη είναι η έλλειψη σοβαρής κάθετης ενσωμάτωσης και η πολύ χαμηλή προστιθέμενη αξία της ελληνικής βιομηχανίας, πράγμα που σημαίνει πως η παραπέρα έκβιομηχάνιση αντί να μειώνει τις ανάγκες εισαγωγής βιομηχανικών και κεφαλαιουχικών αγαθών τείνει να τις αυξάνει κατά γεωμετρικό τρόπο. Τέλος, μία άλλη ένδειξη μη οργανικής συμπληρωματικότητας (ή αποδιάρθρωσης μεταξύ των τομέων) είναι και η αδυναμία του καπιταλιστικού βιομηχανικού τομέα, παρ' όλη τή θεαματική του ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο, να απορροφήσει τό πλεονάζον έργατικό δυναμικό του τομέα της

και γραμματα μωριζω • και γραμμα

άπλης έμπορευματικής παραγωγής, πράγμα που οδήγησε στη μαζική μετανάστευση.

Φυσικά στην Ελλάδα οι δυσμενείς επιπτώσεις αυτού του είδους της άρνητικής συνάρθρωσης τομέων αμβλύνονται σε μεγάλο βαθμό λόγω:

- της δημογραφικής στασιμότητας του πληθυσμού
- της εύκολης μεταναστευτικής λύσης

- των σημαντικών άδελων πόρων (έμπορική ναυτιλία, τουρισμός, μεταναστευτικά έμβάσματα).

Παρ' όλο όμως που οι παραπάνω παράγοντες επέτρεψαν στην Ελλάδα να ξεφύγει από τὰ τρομακτικά προβλήματα φτώχειας και άνεργίας που μαστίζουν διάφορες χώρες του Τρίτου Κόσμου, αυτό δεν σημαίνει ότι οι βασικές οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές δομές της τείνουν να μοιάζουν μ' αυτές των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών.

Βέβαια συμφωνώ με τον Τσουκαλά ότι ο όρος «θύλακας» έχει χρησιμοποιηθεί, κυρίως στα πλαίσια της Λατινικής Αμερικής, για την άναλυση περιπτώσεων όπου «οι επενδύσεις κεφαλαίων προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από τὸ εξωτερικό... ενώ η μοναδική συνάρθρωση πρὸς τὴν έσωτερική αγορά συνίσταται στην πληρωμή φόρων και μισθών και τὴν εκμετάλλευση πρώτων υλών» (σελ. 60).

Φυσικά δεν χρησιμοποιώ τὸν ὄρο «θύλακα» με τὴν παραπάνω έννοια. Αυτό φαίνεται, νομίζω, καθαρά σ' όλα τὰ μέρη του βιβλίου όπου μιλω για τὸν τρόπο συσσώρευσης κεφαλαίου στην Ελλάδα. Παρ' ὄλ' αυτά, για τὴν ἀποφυγή έννοιολογικής σύγχυσης, τώρα ἀντὶλαμβάνομαι πὼς θά έπρεπε να εἶχα ἀποφύγει τὸν ὄρο «θύλακα» τελείως. Πάντως θά ήθελα να τονίσω ότι η έννοια ἀρνητικής συνάρθρωσης ή διασύνδεσης μεταξύ τρόπων παραγωγής, ὅπως τὴν χρησιμοποιώ, δεν ὑπονοεί μιά δυαδική θεώρηση ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Τσουκαλάς. Οι δυαδικές θεωρίες χαρακτηρίζονται κυρίως ἀπὸ μιά νεομαρξιστική θεώρηση τὴς ἀνάπτυξης τὴν ὁποία ἀπορρίπτω ἐπανειλημμένα στὸ βιβλίο μου.

5. Συγκριτική μέθοδος και ἐξελικτισμός

Όσο για τὴς κριτικές παρατηρήσεις τοῦ Τσουκαλά πάνω σε μιά σύντομη σύγκριση που κάνω μεταξύ ἀναπτυγμένων και ὑπανάπτυκτων καπιταλιστικών σχηματισμών (ὑποστηρίζοντας ότι στὴς ὑπανάπτυκτες χώρες ἔχουμε περισσότερη οικονομική ἐκμετάλλευση, περισσότερη πολιτική

καταπίεση και μεγαλύτερο ιδεολογικό ἀποπροσανατολισμό), θά ήθελα να κάνω δυὸ παρατηρήσεις:

α. Μιλώντας για «ἐκμετάλλευση» σ' αυτό τὸ γενικό συγκριτικό πλαίσιο, δεν χρησιμοποιώ τὸν ὄρο με τὴν τεχνική μαρξιστική έννοια τὴς παραγωγής και ἰδιοποίησης ὑπεραξίας - ἀν ὄχι για κανένα ἄλλο λόγο γιατί με τὴν παραπάνω έννοια τοῦ ὄρου, ἐκμετάλλευση ἔχουμε μόνο μέσα στὸν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Με τὸν ὄρο ἐκμετάλλευση στὸ εἰδικό πλαίσιο που ἀναφέρεται ὁ Τσουκαλάς δεν έννοώ τίποτα παραπάνω ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ κατανομή πλούτου και εἰσοδήματος είναι πιὸ ἀνιση στὴς ὑπανάπτυκτες καπιταλιστικές χώρες.

β. Ὁ Τσουκαλάς ὑποστηρίζει πὼς «μέ τὸ να ἐπιμένουμε στὸ θέμα τὴς "μεγαλύτερης" ἐκμετάλλευσης, και τὴς "μεγαλύτερης" χειραγώγησης και τοῦ "μεγαλύτερου" ἰδεολογικοῦ ἀποπροσανατολισμοῦ, κινδυνεύουμε να παλινδοθεύσουμε σε γραμμικές και προχωρητικές θεωρήσεις τὴς ἀνάπτυξης». Δεν συμφωνώ καθόλου μ' αὐτὴ τὴ θέση. Ὁ κίνδυνος γραμμικών, ἐξελικτικών θεωρήσεων δεν προέρχεται ἀπὸ ἀπλές ποσοτικές ή ποιοτικές συγκρίσεις. Μακάρι να εἶχαμε συστηματικές, σοβαρές ποσοτικές συγκρίσεις μεταξύ ἀναπτυγμένων και ὑπανάπτυκτων καπιταλιστικών σχηματισμών. Τί πιὸ ἐνδιαφέρον π.χ. ἀπὸ συγκριτικές έρευνες που θά μᾶς ἔδειχναν τὴς συστηματικές διαφορές μεταξύ Ἀγγλίας και Ἑλλάδας ἄς ποῦμε, σε θέματα κατανομῆς πλούτου και εἰσοδήματος - πὼς αὐτές οι διαφορές ἐξελίχτηκαν χρονικά, πὼς συνδέονται με τὴ διαφορετική ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴς δυὸ χώρες κλπ.

Δέν είναι λοιπόν ἡ σύγκριση αὐτή καθαυτὴ που ἐμπεριέχει κινδύνους ἐξελικτικής γραμμικής θεώρησης ἀλλὰ ἡ ἐρμηνεία που δίνει κανείς στὴς ποσοτικές ή ποιοτικές διαφορές που ἡ συγκριτική μέθοδος μᾶς βοηθάει να προσδιορίσουμε. Συγκεκριμένα ἡ νεοεξελικτική θεώρηση ἐρμηνεύει τὴς διαφορές μεταξύ ἀναπτυγμένων και «ἀναπτυσσόμενων» χωρῶν σ' ἓνα διεθνές πλαίσιο, ὅπου οι σχέσεις δυνάμεις, ἡ ἐξάρτηση και ἡ ἐκμετάλλευση (με τὴν εὐρεία έννοια) μεταξύ κρατῶν είναι ἀνύπαρκτες. Ένα σημαντικό μέρος τοῦ βιβλίου μου ἀσχολείται ἀκριβῶς με τὴν κριτική τέτοιων ἐρμηνειῶν.

Νίκος Μουζέλης

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ

Ἀγαπητέ «Πολίτη»,

Στὸ τεῦχος 25 τοῦ περιοδικοῦ (Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1979) ὁ φίλος Νίκος Πουλιαντζᾶς ἀναφέρθηκε στὴν κριτική μου (ΝΕΑ, 26 και 27 Ὀκτωβρίου 1978) για ὀρισμένες ἀπόψεις του στὸ θέμα τῶν «κομματικῶν διαφορῶν» που εἶχαν δημοσιευθεῖ στὴν ἴδια ἐφημερίδα στὴς 16 και 17 Αὐγούστου 1978. Ὁ Πουλιαντζᾶς παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς:

«Παρ' ὄλο που ἡ τοποθέτησή μου δεν ἄφηγε, νομίζω, καμμιὰ ἀμφιβολία, ὁ φίλος Γ. Κατηφόρης θεώρησε ἀναγκαῖο να με ἀντικρούσει τονίζοντας ὅτι ὁ Μάρξ και ὁ Ένγκελς οὐδέποτε παρουσίασαν τὴς ἀναλύσεις τους ὡς ὀλοκληρωμένη θεωρία. Ἡ παρατήρηση είναι ἀπόλυτα σωστή, ἀλλὰ δεν νομίζω ὅτι εἶπα ποτέ τὸ ἀντίθετο». (Ὁ Πολίτης τεῦχος 25, σελ. 35).

Θά ήθελα να κάνω μερικές διευκρινίσεις:

1) Ἄν με τὸ «ὀλοκληρωμένη θεωρία» ὁ Πουλιαντζᾶς έννοει «κλειστό φιλοσοφικό σύστημα» ποτέ δε φαντάστηκε ὅτι θά μπορούσε να εἶχε κάνει αὐτὸς τὸ στοιχειῶδες λάθος να ἀποδώσει τέτοιο σύστημα στὸ Μάρξ ή τὸν Ένγκελς. Οὔτε ποτέ τοῦ καταλόγισα τέτοια γνώμη.

2) Στὴν ἴδια παράγραφο τοῦ Πολίτη ὁ Πουλιαντζᾶς συνεχίζει: «Ἀναμφισβήτητο ὅμως εἶγαι, και πρέπει να τονιστεῖ, ὅτι οι σταλινικοί ἐπίγονοι θεώρησαν ὅτι ὁ μαρξισμός ἀποτελοῦσε τελειωτικό δόγμα που ὀνομάζοντάς το «μαρξισμός - λενισμός», κωδικοποιώντας τον και θεοποιώντας τον, για δεκαετίες ὀλοκληρες τὸν ἐπέβαλαν στὸ παγκόσμιο ἐργατικό κίνημα, ἀναθεματίζοντας κάθε ἄλλη φωνή».

Ἀναμφισβήτητο είναι ὅτι οι σταλινικοί τὰ ἔκαναν ὅλα αυτά και ἱστορικά ἔχουμε ὑποχρέωση να τοὺς καταδικάσουμε. Δεν εἶμαι, θέβαια, ἐγὼ που θά εἶχα ἀντίρρηση σε τέτοιες, τόσο κοινές, ἄλλωστε, σήμερα πιά, διαπιστώσεις.

3) Στὴν ἀρχική τοῦ συνέντευξη στὰ ΝΕΑ ὁ Νίκος Πουλιαντζᾶς δεν περιορίστηκε σε κριτική τῶν σταλινικῶν μόνο. Χαρακτήρισε ὄλους τοὺς μέχρι σήμερα ἀριστεροῦς διανοούμενους τὴς Ἑλλάδος, σταλινικούς και μὴ, (με τὸ Δελμούζο και τὸν Παπαναστασίου μοναδικές ἐξαιρέσεις!) ὅτι με τὸ ἐργο τους εἶχαν γίνει φορεῖς τοῦ δογματικοῦ μαρξισμοῦ που ὀ ἴδιος στηλιτεύει. Καί τοὺς κατηγόρησε ὅτι δημιουργοῦσαν (ἂν μπορεί

ρα γνωρίζω • και γραμμάρα γνωρίζω

νά ονομαστεί αυτό δημιουργία) υπακούοντας «τήν εκάστοτε γραμμή τής εκάστοτε ήγεςίας».

Θεώρησα, και έπιμένω, ότι οι μονόπλευρες αυτές εκτιμήσεις του Πουλαντζά δημιουργούν μιάν επικίνδυνα σφαλερή εικόνα για τό ρόλο και τό χαρακτήρα του έργου εκείνων που ό ίδιος χαρακτηρίζει «κομματικούς διανοούμενους». Αύτός ήταν ό μόνος λόγος που μ' έκανε νά θεωρήσω άναγκαίο νά τόν άντικρούσω.

Φιλικά
Γιώργος Κατηφόρης

Και ή άπάντηση του Νίκου Πουλαντζά:

Παρ' όλη τή σοβαρότητα των θεμάτων που έθιγε ή συζήτηση άνάμεσα στον Γ. Κατηφόρη και σε μένα από τής στήλες των ΝΕΩΝ, δέν θ' άπαντήσω έδώ παρά στό τρίτο και τελευταίο σημείο τής επιστολής του φίλου Γ. Κατηφόρη. Νομίζω πράγματι ότι σ' αυτό τό σημείο ό Γ. Κατηφόρης παρερμήνευσε τής απόψεις μου, άν και πιστεύω ότι υπήρξα σαφής στην άρχική συνέντευξή μου στό ΝΕΑ.

Τονίζω όμως προκαταρκτικά ότι πρόκειται έδώ για διευκρινίσεις και όχι για άντιδικία: πιστεύω ότι στό περισσότερο σημεία υπάρχει βασική σύμπτωση απόψεων μεταξύ του Γ. Κατηφόρη και έμου.

1. Στην άρχική συνέντευξή μου στό ΝΕΑ (16/17 Αύγουστου 1978) μέ θέμα τούς διανοούμενους, έπεχείρησα μιά «τυπολογία» τής μέχρι πρότινος διανόησης στην Έλλάδα, διακρίνοντας δύο «τύπους» διανοούμενων: τούς «κομματικούς διανοούμενους» και τούς «πανεπιστημιακούς διανοούμενους». Ξέρουμε τό βασικό έπιστημολογικό πρόβλημα τής τυπολογίας: άπαραίτητη σάν έπιστημονική θεωρητική υπόθεση, ή τυπολογία δέν σκοπεύει στό νά συμπεριλάβει έξαντλητικά στό πλαίσιά της τό σύνολο τής κοινωνικής πραγματικότητας. Μέ αυτή τή διευκρίνιση έπιμένω στό ότι ό τύπος του κομματικού διανοούμενου επικάλυπτε, όπως έλεγα στό ΝΕΑ, σε «μεγάλο βαθμό», τήν προοδευτική διάνοηση στην Έλλάδα. Τόν Δελμούζο και τόν Παπαναστασίου δέν τούς άνέφερα καθόλου τούς άνέφερα άπλά και μόνο, και χωρίς αξιολογική χροιά, σάν παραδείγματα έξαιρέσεων στό θέμα των κομματικών διανοούμενων: ήσαν προοδευτικοί διανοούμενοι χωρίς νά έντάσσονται στον τύπο των κομματικών διανοούμενων.

2. Είναι άνακριβές τό ότι κατηγόρησα όλους τούς μέχρι σήμερα άρι-

στερούς διανοούμενους στην Έλλάδα, σταλινικούς ή μή, πώς είχαν γίνει φορείς του δογματικού μαρξισμού.

α) Πρώτα μέν γιατί δέν ταύτισα καθόλου τό σύνολο των ίδιων των κομματικών διανοούμενων μέ τόν σταλινισμό, ούτε είπα ποτέ ότι στό σύνολό τους δημιουργούσαν υπακούοντας πάντοτε στην εκάστοτε γραμμή τής εκάστοτε ήγεςίας. Οι άκριβείς διατυπώσεις μου, στις όποιες, στό άρια μιάς τυπολογίας, έπιμένω, ήταν: «Όσον άφορά τούς κομματικούς διανοούμενους, ή έξάρτησή τους, στή μεγάλη πλειοψηφία τους, από τήν εκάστοτε πολιτική ήγεςία, ήταν προφανής», και ότι «πολλοί από τούς διανοούμενους αυτούς κατέληξαν σε άπλους θεματοφύλακες των ιερών κειμένων του μαρξισμού και σε καθιερωμένους προπαγανδιστές τής εκ των άνω καθορισμένης εκάστοτε πολιτικής γραμμής». Είναι προφανές, από τήν ίδια τή διατύπωση μου, πώς θεωρώ και ότι τό φαινόμενο ήταν άνισο άνάλογα μέ τήν ιστορική περίοδο, και ότι υπήρξαν φωτεινές άτομικές έξαιρέσεις (Κορδάτος, Γληνός, Μάξιμος, Πουλιόπουλος και άλλοι) και ότι, τέλος, τό ένα και τό ίδιο άτομο μπορούσε (άνάλογα μέ τήν περίοδο, μέ τό ένα ή τό άλλο έργο του) νά παρουσιάσει άντιφατικά χαρακτηριστικά.

β) Δεύτερο δέ, γιατί τή χρονική τομή σ' αυτόν τόν τύπο του κομματικού διανοούμενου δέν τήν τοποθέτησα στό «σήμερα». Η άκριβής διατύπωση μου ήταν ότι αυτός ό τύπος του διανοούμενου ήταν μαζικά σημαδιακός «για τό πρόσφατο άκόμα παρελθόν». Άναφερόμουν, μ' αυτό τόν τρόπο, στην πολύπλοκη θετική διαδικασία που άρχίζει ήδη από τήν περίοδο τής προδικτατορικής ΕΔΑ και που όδηγησε στή δημιουργία τής άνανεωτικής άριστερας. Πιστεύω ότι σήμερα ό τύπος αυτός του διανοούμενου τείνει νά ξεπεραστεί και στό συνολικό χώρο βέβαια τής άνανεωτικής άριστερας, αλλά και σε άλλους χώρους τής μαρξιστικής διανόησης, όπως στό ΠΑΣΟΚ.

3. Όσον άφορα αυτούς τούς «μή σταλινικούς» κομματικούς διανοούμενους αυτή τή φορά, είναι βέβαια άνακριβές ότι θεωρήσα πώς μέ τό έργο τους είχαν γίνει, και αυτοί, φορείς του δογματικού μαρξισμού. Αυτό που είπα, και στό όποιο έπιμένω, είναι ότι, στό πλαίσιο τής τριτοδιεθνιστικής παράδοσης, άκόμη και οι μή σταλινικοί κομματικοί διανοούμενοι λειτουργήσαν γενικότερα μέ βάση ένα πρότυπο «όργανικού

διανοούμενου» που, για τούς λόγους που άνέφερα στή συνέντευξή μου, μου φαίνεται σήμερα άνεπαρκές και, έν πολλοίς, λαθεμένο: άναφέρθηκα δέ έπάνω μου στό σημείο αυτό στις άνάλυσεις του Γκράμσι. Αυτό δέν σημαίνει βέβαια ότι κατ' έμέ ό διανοούμενος δέν πρέπει καταρχήν νά είναι κομματικά ένταγμένος, τό αντίθετο μάλιστα, και άφιέρωνα μεγάλο μέρος τής συνέντευξής μου στό θέμα αυτό. Ούτε και αυτό σημαίνει, πολλώ μάλλον, ότι έπισημαίνοντας όρισμένα άρια (ιστορικό - θεωρητικά) τής σκέψης μου τότε μή σταλινικών κομματικών διανοούμενων, τούς έξεώρησα φορείς του δογματικού μαρξισμού. Όποιος γνωρίζει έστω και στοιχειωδώς κείμενά μου, ξέρει τής θεωρητικής όφειλές μου στον Γκράμσι πιό συγκεκριμένα.

Αυτές οι διευκρινίσεις όσον άφορά τή δική μου άρχική συνέντευξη στό ΝΕΑ. Όσον άφορά, από τήν άλλη μεριά, τά άπαντητικά σε μένα άρθρα του Γ. Κατηφόρη στό ΝΕΑ (26 και 27 Οκτωβρίου 1978), θά είχα νά πω πολλά, γιατί ήταν πράγματι άρθρα βάθους που έξεσαν σοβαρά προβλήματα. Θά άρκεστώ όμως σε μιά και μόνη παρατήρηση. Νομίζω ότι ό φίλος Γ. Κατηφόρης φάνηκε νά υποτιμά στό άρθρα του αυτά τό μαζικό φαινόμενο του σταλινισμού και του δογματισμού που έμάστιξε επί τόσο καιρό τό διεθνές εργατικό κίνημα, τό ζτανοβισμό που έμάστιξε επί τόσο καιρό τήν κομμουνιστική διάνοηση, ιδιαίτερα στον τόπο μας. Οδηγήθηκε προφανώς στην υποτίμηση αυτή γιατί θεώρησε ότι έπρεπε νά αναλάβει συλλήβδην τήν υπεράσπιση των κομματικών διανοούμενων του παρελθόντος άφου νόμισε, παρερμηνεύοντας τή σκέψη μου, ότι υποτιμούσα, έγώ, τό έργο του συνόλου τους. Άν δέν ήξερε κανείς τό έργο και τή δράση του Γ. Κατηφόρη, φοβόμην πώς ίσως θά μπορούσε έσφαλμένα νά νομίσει ότι, μέ τά άρθρα του αυτά, θεωρεί τό σταλινισμό - ζτανοβισμό δευτερεύον φαινόμενο. Τό θέμα θά είχε λιγότερη σημασία άν δέν έπρόκειτο για τήν Έλλάδα και για τή γνωστή έκταση του δογματισμού, σήμερα άκόμα, στον τόπο μας. Τό ότι υπάρχουν σήμερα διανοούμενοι ένταγμένοι στό ΚΚΕ και που άποτελούν έξαιρέσεις μέσα σ' αυτήν τήν επικυριαρχία του δογματισμού, δέν αλλάζει τίποτα στό μαζικό αυτό φαινόμενο. Ξέρω βέβαια ότι ό Γ. Κατηφόρης γνωρίζει θαυμάσια όλ' αυτά και ότι συμφωνούμε ούσιαστικά και σ' αυτό τό σημείο.

Νίκος Πουλαντζάς